

MOČNI, MODRI IN DOBRI
JUNAKI V SLOVENSKI FOLKLORI

Močni, modri in dobri
Junaki v slovenski folklori

Uredila
Božidar Jezernik
Ingrid Slavec Gradišnik

Recenzentki
Katja Hrobat Virloget
Sara Špelec

Zbirka
Zupaničeva knjižnica, št. 48

Jezikovni pregled
Ingrid Slavec Gradišnik

Prevod povzetka
Jeremi Slak

Odgovorni urednik zbirke
Boštjan Kravanja

Uredniški odbor zbirke
Bojan Baskar, Mateja Habinc, Vito
Hazler, Jože Hudales, Božidar Jezernik,
Miha Kozorog, Boštjan Kravanja,
Uršula Lipovec Čebren, Ana Sarah
Lunaček Brumen, Mirjam Mencej,
Rajko Muršič, Jaka Repič, Peter
Simonič

To delo je ponujeno pod licenco Creative
Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod
enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca. /
This work is licensed under a Creative
Commons Attribution-ShareAlike 4.0
International License.

Založila
Znanstvena založba Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal
Oddelek za etnologijo in kulturno
antropologijo

Za založbo
Roman Kuhar, dekan Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

Ljubljana, 2019

Naklada
300 izvodov

Oblikovna zasnova zbirke
Vasja Cenčič

Prelom in priprava za tisk
Jure Preglau

Tisk
Birografika Bori d. o. o.

Cena
24,00 €

Raziskovalni projekt Junaki in slavne osebnosti
v Sloveniji in Srednji Evropi (J6-5558) je
sofinancirala Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije iz državnega
proračuna.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki
prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>
DOI: 10.4312/9789610602637

Močni, modri in dobri
Junaki v slovenski folklori

Uredila BOŽIDAR JEZERNIK in INGRID SLAVEC GRADIŠNIK

Vsebina

INGRID SLAVEC GRADIŠNIK	»Več kakor eni drugi človik«	9
MONIKA KROPEJ TELBAN	Razvojna pot in percepcija izročil o Kralju Matjažu in Petru Klepcu	35
BOŽIDAR JEZERNIK	Kralj Matjaž in transformativna moč domišljije	61
MARJETKA GOLEŽ KAUČIČ	Lepa Vida in Kralj Matjaž: Prek arhetipizacije v kanonizacijo	89
ANJA MORIC IN ANA PERINIĆ LEWIS	Peter Klepec – silni slovensko-hrvaški junak	109
MILAN TROBIČ	Po Krpanovih sledih: Martin Krpan – junak na robu	141
MARIJA CVETEK	Kofčárjov Štefan – bohinjski folklorni junak	157

SAŠA BABIČ	Manifestacije moči pri slovenskih folklornih junakih	191
BOJANA ROGELJ ŠKAFAR	Junaki in junakinje na poslikanih panjskih končnicah	205
JANEZ BOGATAJ	Novoletna jelka in dedek Mraz	223
JERNEJ HABJAN	Od bedaka do junaka: Alpinist	249
	Stvarno in imensko kazalo	262
	Strong, Wise and Good: Summary	277
	Avtorice in avtorji	283

»Več kakor eni drugi človek«*

INGRID SLAVEC GRADIŠNIK

Naša zmožnost ustvarjanja zgodb o junaštvu, dejanskem ali zamišljenem, je izjemna in je ena od značilnosti človeštva. Zdi se, da od časa zapisane zgodovine ali celo prej ni kulture, jezika, časa ali kraja, kjer ne bi bilo zgodb ali pesmi o izjemnih posameznikih.

(Seal in Kennedy White 2016: xix)

* Poglavlje je nastalo s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije raziskovalnemu projektu *Junaki in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi* (J6-5558, 2013–2017) in raziskovalnemu programu *Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks* (P6-0088, 2015–2020).

Vsakdanja in strokovna raba pojma junak v različnih disciplinah, ki si ga jemljejo za predmet svojih premislekov, nakazuje, da kljub poskusom splošnoveljavnih opredelitev ni enotnega ali univerzalnega modela, s katerim bi mogli definirati junaka. V časovni perspektivi se, na primer, lahko vprašamo, ali je junak 14. ali 19. stoletja tudi še junak 21. stoletja in ali bi mogel biti junak 21. stoletja tudi junak v preteklih časih? Z vidika vrste ali tipa junaka in junaštva, zagotovo ne mislimo enako, ko naštevamo mitične, kulturne, literarne, politične (vodje narodov), narodne, športne, ljudske junake, junake dela, cerkvene in kulturne svetnike, junake, ki so ambivalentni, antijunake ter slavne osebnosti in zvezdnike, celo sodobne fiksijske junake. Prav tako niso vsi junaki junaki za vse ljudi, saj so udomačeni med različnimi družbenimi skupinami oziroma se ljudje identificirajo z različnimi junaki. »Junaški panteon« v tem smislu zrcali vsakokratno družbo, s svojimi »junaki našega časa«, vendar je, kakor nakazuje uvodni navedek, fenomen junakov in junaštva hkrati univerzalni fenomen. Tudi pojem univerzalnosti v pomenu kulturne univerzalije, torej fenomenov – elementov, vzorcev, značilnosti, institucij, ki naj bi bili v človeštvu splošno poznani in razširjeni, ima, kakor kažejo tudi zbirke in raziskave o junakih in junaštvih, vsaj dva pomenska odtenka: prvi govori o splošni poznanosti med ljudmi vseh časov in prostorov, drugi pa o specifičnih značilnostih samega fenomena, ki jih je mogoče izluščiti kot splošno veljavne kljub lokalnim, časovnim in drugim razlikam. Zato ima junak mnogotere ali »tisočere obraze« (Campbell 2007 [1949]). Skladno s tema otenkoma so se zarisovale tudi vzajemno povezane raziskave junakov: o izviri in o splošnih značilnostih v primerjalni medkulturni perspektivi.

Naslovna opredelitev junaka, zapisana v slovensko-latinskem besednjaku (1680–1710),¹ je vsakdanji odgovor na vprašanje, kdo je pravzaprav junak. Posebnost junakinj in junakov, zaradi katerih ti zasedejo pomembno mesto v družbenem in simbolnem imaginariju, so njihove izjemne lastnosti/značilnosti, ki poganjajo njihova enkratna dejanja. Te so med različnimi skupinami nacionalne ali katere druge skupnosti in/ali širše, v različnih časih in krajih dojete in sprejete tako, da ljudi prevzamejo v tolikšni meri, da si jih jemljejo za vzornike in se z njimi identificirajo. V njih je torej nekaj »več«. V tem smislu sta junak in junaštvo izrazito relacijska pojma, ki ne

1 Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, *Dictionarium Latino-Carniolicum* (1680–1710), www.fran.si, dostop 15. 6. 2019.; glej Stabej 1997, 2014.

obstajata sama po sebi, sta od zunaj pripisana na podlagi primerjave med navadnim, vsakdanjim, in nečim, kar to presega, da je vredno zgledovanja in posnemanja, občudovanja in celo čaščenja oziroma kulta. Posameznik zares postane junak šele v očeh drugih, ki presodijo, ali so njegov lik, lastnosti in dejanja takšni, da ga postavijo na zgodovinski, družbeni, kulturni piedestal. Ali, zgoščeno: »Junaki so junaki nečesa za nekoga« (Huzjan 2016: 202). V pripisani presežni vrednosti ali vrednostih se zrcalijo aktualne in univerzalnejše individualne in kolektivne aspiracije. Z antropološkega vidika so zato zgodbe o junakih pripovedi o duhovnih in družbenih prostorih človeškega; junaki v njih so namreč »metonimična metafora uresničitve tiste želje, ambicije, cilja, za katerim stremi 'vsakdanji' človek – 'človek z ulice'. Ti junaki so neke vrste orientacija; zdi se, da utegnejo podeliti smisel življenju in posamezniku« (Fikfak 2014a: 10). In v različnih časih, krajih in družbah je zato junak »znak (Pierce CP 2.228), ki ga vsak sprejemnik in pošiljatelj razume, opomenja in tvori na različne načine, vsakokrat z druge perspektive« (prav tam). Zaradi tega ni nenavadno, da se številni junaki pojavijo na skupnostnem prizorišču v težavnih, kriznih časih, da bi pomagali svojemu ljudstvu ali svojim ljudem. Tako se junakova individualna pot splete s kolektivno.

Zaradi mnogovrstnega sprejemanja ostaja kljub obsežni znanstveni in poljudnejši literaturi aktualno spraševanje o tem, kdo, zakaj in kdaj (lahko) postane junak, kakšne so značilnosti junaške osebnosti ali (tudi imaginarnega) lika, zakaj ljudje, družbe potrebujejo in ustvarjajo junake, kaj z njimi sporočajo, komu so namenjena ta sporočila, ki jim je skupno, da imajo ali naj bi imela za skupnost povezovalno funkcijo. V pomenu, kakor ga mislimo, je izrazito kolektivni fenomen, četudi ima lahko vsak posameznik kakega svojega junaka. Zaradi tega je junak le tisti nekdo, ki preživi cenzuro skupnosti; ta ga – z zgodbami² – vpne v veriženje skupnostnega spominjanja preteklosti za prihodnost na eni strani in na drugi pozabljanja, zamolčevanja, zabrisovanja in marginalizacije.

Tako gre fenomene junak in junaštvo, slavne osebnosti in njihova dejanja razumeti v procesu kanonizacije³ ali, drugače, kot procese ustvarjanja (produkcije), poustvarjanja (reprodukcije) in

2 Tu v najširšem pomenu pripovedi, ne glede na specifični žanr ali medij.

3 Termin kanonizacija je uporabljen v širšem pomenu, kakor je nakazan v razločevanju med kanonizacijo cerkvenih in kulturnih svetnikov (Dovič 2016a: 12–14; 2016b: 25, 40–41); s slednjimi lahko, a upošteva je specifičnosti transferja folklore, vzporejamo tudi junake in slavne osebnosti.

sprejemanja/zavračanja (recepcije) skupnostnih idealov,⁴ ki so, rečeno bolj etnološko ali folkloristično, vpeti v veriženje tradicije, s katero skupnosti, družbe in posamezniki mislijo svojo preteklost, sedanjost in prihodnost. V teh procesih so kot mediji oziroma akterji udeleženi sodobniki in pričevalci o junakih, literarni in ljudski pripovedovalci in pesniki, politiki, različne institucije, navsezadnje tudi raziskovalci, ki se opirajo na mitografijo, hagiografijo, biografiko, na psihologijo osebnosti, socialno psihologijo in spoznanja drugih ved. S tem na eni strani ohranjajo tradicijo živo ali pa, na drugi strani, na podlagi njenih transformacij celo soustvarjajo novo. V postmoderini dobi so to v največji meri sodobni avdiovizualni in elektronski mediji, katerih moč je danes – če upoštevamo hitrost in doseg občinstva – neprimerljiva s katerim koli »starejšim« (pisnim, ustnim, likovnim) medijem in ki morda bolj kakor »klasične« junake ustvarjajo bolj ali manj hipne slavne osebnosti in zvezdnike,⁵ pri katerih sta odličnost in popularnost pomešani. Najbrž so pri recepciji in (re)produkciji akterji kar vsi, ki prisluškujejo ne le vprašanju po univerzalnejših odgovorih o življenjskih kažipotih, temveč tudi vsakokratnim družbenim razmeram, v katerih se ustvarjajo različne vrste junakov. In ni nenavadno, kakor je pripomnil Eric Hobsbawm (2015 [1969]: 62), da je »potreba po junakih in plemenitih bojvnikih tako velika, da pridejo na vrsto neprimerni kandidati, če pravih ni na voljo.« Ali: potreba po pripisu kvalifikatorja junak je tolikšna, da včasih celo njegovo junaštvo ostane neomenjeno (Povedák 2014: 7). – S tem se sklene mavrica svetov junakov, ki so lahko tudi ambivalentni, hkrati dobri in slabi, pravični in krivični, plemeniti in zlobni, blagohotni in prevzetni... , so iz resničnega ali kakega drugega sveta, prestopajo meje med njima, so, skratka, ustvarjeni po človeški naravi in podobi in njuni transcendenci. Zdi se, da so junaki bili, so in bodo tudi v prihodnje, ne glede na intelektualne in politične nenaklonjenosti do čaščenja junakov, o kateri piše David S. Sorensen (2013) v komentirani izdaji dela Thomasa Carlylea o junakih in njihovem čaščenju (Carlyle 1841 [1840]). Defniranje in recepcija junaka in junaštva ostajata od Carlylea naprej osrednji raziskovalni vprašanji.

4 Ta izhodišča so usmerjala temeljni raziskovalni projekt *Junaki in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi*. Raziskovalni rezultati tega projekta so poleg te knjige še monografija *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem* (Jezernik 2013b), dva tematska zvezka *Traditiones* (Fikfak 2014b; Podjed 2016) in druge razprave. Več o raziskovalnem projektu glej <https://www.sicris.si/public/jqm/prj.aspx?lang=slv&opdescr=search&opt=2&subopt=400&code1=cmn&code2=auto&psize=1&hits=1&page=1&count=&search_term=bo%C5%BEidar%20jezernik&id=8681&slng=&order_by=>>.

5 Posebej o tem glej npr. Povedák 2014 in Podjed 2016 ter v teh delih navedene reference.

Pomembna civilizirana ljudstva – Babilonci in Egipčani, Hebrejci in Hindujci, Perzijci, Grki in Rimljani, kakor tudi Tevtoni in drugi – vsi so začeli na zelo zgodnji stopnji v številnih pesniških pripovedih in legendah slaviti svoje ljudske junake – mitične princese in kralje, utemeljitelje ver, dinastij, držav ali mest. Zgodovino rojstva in zgodnjega življenja teh osebnosti so polnile fantazijske poteze, ki pri različnih ljudstvih – pa četudi so široko ločena v prostoru in povsem neodvisna druga od drugih – kažejo begajočo podobnost ali deloma celo dobesedno ujemanje. To dejstvo je dolgo prevzemalo številne raziskovalce in še zdaj je eden glavnih problemov mitološkega raziskovanja v osvetlitvi razloga za široke analogije v osnovnih obrisih mitskih pripovedi, ki so toliko presenetljivejše zaradi ubranosti posamičnih nadrobnosti in njihovih vedno vno- vičnih pojavitev ... (Rank 1914 [1909]: 3)

V uvodu v monografijo o mitu rojstva junaka je Otto Rank (1914)⁶ postavil primerjalnim mitologom – folkloristom, antropologom, zgodovinarjem, lingvistom, ki so bili v 19. in tudi še v 20. stoletju vodilni raziskovalci junakov in njihovih junaštev, saj so bili ti pomembna tema mitoloških raziskav (poleg, na primer, stvarjenja sveta, človeka in kulturnih institucij, mitov o potopu, žrtvovanju, ukradenem ognju, velikanih itn.) – izzivalno vprašanje, kako pojasniti nakazane medkulturne analogije. Vprašanje so spodbudile številne zbirke zgodb, pravljič in drugega folklornega gradiva, nastale v romantiškem zanosu sledenja izdaji pravljič Jakoba in Wilhelma Grimma (1812). Raziskovalci Andrew Lang, Max Müller, James Frazer, če omenim le izbrane, ki so prečesali svetovno mitologijo, literaturo in folkloro, so si prizadevali vsak s svojega gledišča poiskati odgovore na uganko o izviri in razširjanju motiva junaka in junaškega. Langova in Frazerjeva sta bili v bistvu evolucionistični, Müllerjeva difuzionistična (z izvirov v Indiji).

Po Rankovem premisleku dotedaj ponujene razlage, da so podobnosti utemeljene v človeških elementarnih mislih (Adolf Bastian), skupnem izviri (Theodor Benfey) ali so nastale tako, kakor jih

6 Otto Rank (1884–1939) je bil avstrijski psiholog iz najožjega Freudovega kroga. Njegova zgodnja monografija o mitu rojstva junaka (v nemškem jeziku, 1909) velja za prelomno uporabo psihoanalitične metode v primerjalni mitologiji. To pot premislekov sta, večinoma s snovnim izhodiščem v klasični mitologiji, teoretsko pa v Freudovi psihoanalizi, v nekoliko drugačni smeri – s poudarkom na arhetipskih vzorcih – nadaljevala Carl Gustav Jung in Joseph Campbell.

je pojasnjevala difuzionistična teorija selitev in sposoje (ta je v bistvu le različica druge), niso ponudile tehtnega in poglobljenega odgovora na osnovno vprašanje o izviru junaka. V resnici tudi niso bile tako vsaka sebi, saj se domnevni enotni izvir, pa naj bo v Babiloniji ali Indiji, in selitve ne izključujejo, slednje še posebej govorijo v prid enotnosti človeškega mišljenja. V njem morajo obstajati nekakšen »starodaven prototip« in splošna gibala (Rank 1914: 5, 8), ki niso na delu le, ko gre za mitologijo, temveč tudi pri drugih kulturnih fenomenih. Rank je bil prepričan, da zahtevajo psihološko obravnavo, ki more edina pojasniti značaj univerzalije. Navdih in izhodišče je našel v Freudovi *Interpretaciji sanj* (1899/1900) in tam obravnavani Ojdipovi zgodbi; to je nato primerjal z zgodbami/miti drugih junakov,⁷ ki izražajo »uresničitev želje iz našega otroštva« in so »sanje množic ljudi« (nav. delo: 9). Za razloček od »klasičnih« mitologov in njihovih naravnih, astralnih interpretacij mitov o junakih, je njihov izvir postavil v človeško imaginacijo (fantazijo, domišljijo), njihov transfer v območje nebeškega pa je imel le za sekundaren (nav. delo: 10). V povzeti psihoanalitični interpretaciji mitov je zarisal zemeljsko rojstvo in življenjske poti junakov, povezane s travmami in fantazijami zgodnjega otroštva.⁸

Tudi poznejši raziskovalci junakov, posebej mitoloških in zgodovinskih, a tudi folklornih, so bili posebej pozorni na njihove vzorčne življenjske poti. Lord Raglan (1934, 1936), ki se je prav tako kakor Rank spoprijel z Ojdipovo zgodbo, je opazil izjemno podobnost dogodkov s tistimi pri Tezeju in Romulu ter številnih drugih grških tradicijskih junakih.⁹ Vzorčno pot je opisal z 22-imi značilnostmi,¹⁰

7 V drugem poglavju (Krog junakov) je razčlenil rojstvo in življenjske poti babilonskega Sargona, Mojzesa, hindujskega Karme, grških antičnih junakov Ojdipa, Parisa, Telefa, perzijskega Kira, Tristana, Romula, Herkula, Jezusa, nordijskega Siegfrieda in Lohengrina.

8 Rank je to pot povzel takole: Junak je otrok uglednih staršev, navadno kraljevi sin. Pred rojstvom nastopi sanjska ali oraklova prerokba, ki svari pred njegovim rojstvom. Po rojstvu je izpostavljen, npr. prepuščen vodi, najdejo ga živali ali ljudje, doji ga živalska samica ali preprosta ženska. Ko odraste, najde svoje prave starše, se na eni strani maščuje očetu in na drugi proslavi z izjemnimi deli, da je posledje deležen uglednega položaja in časti (Rank 2014: 65). – V sodobni psihoanalitični interpretaciji »življenjska zgodba heroja spominja na življenjsko zgodbo ali fantazijo narcistično strukturirane osebnosti« (Huzjan 2016: 2014).

9 Poleg tradicijskih junakov, o katerih je zgoščeno pisal leta 1934, je v knjigi (1936) v posebnih poglavjih obravnaval še junake v mitu in drami.

10 1. Mati je kraljevska devica, 2. oče je kralj in 3. pogosto bližnji materin sorodnik, vendar 4. so okoliščine spočetja nenavadne in 5. velja tudi za sončevega sina. 6. Ob rojstvu pogosto pride do poskusa, da bi ga oče umoril, vendar je 7. skrivaj rešen in 8. ga kje daleč vzredijo nadomestni starši. 9. O njegovem otroštvu se malo ve, vendar 10., ko odraste, se vrne ali se napoti k svojemu prihodnjemu kraljestvu. 11. Po zmagi nad kraljem in/ali velikanom, zmajem ali divjo zverjo se 12. poroči s princeso, pogosto hčerko svojih prednikov, in 13. postane kralj, 14. vlada, 15. postavlja zakone, vendar 16. pozneje zgubi naklonjenost bogov in/ali podanikov, 17. je vržen s prestola in izgnan. 18. Skrivnost

ki mit povezujejo z ritualnimi mejniki – rojstvom, odraslostjo (zavzetjem prestola) in smrtjo (Raglan 1934: 220–1). Pozneje je primerjalni mitolog Joseph Campbell (2007) v popularnem delu *Junak tisočerihih obrazov* takšen »monomit« o junakovi poti in dogodivščinah strnil v odhod (ločitev), iniciacijo in vrnitev, pri čemer se je oprl na pot posameznika, kakor jo je Arnold van Gennep zarisal z obredi prehoda, označenimi s preskušnjami in žrtvovanji, in na dejstvo, da so podobnosti utemeljene na nezavednih arhetipih, kakor je menil Carl Gustav Jung (2002 [1964]). Jung, ki se je prav tako sprva navdihoval pri Sigmundu Freudu, je v junakovi poti videl razvoj posameznikove egozavesti oziroma analogijo razvojnih stopenj človekove osebnosti (Huzjan 2016: 205). Campbell je vrnitev k raziskavam mitov in junakov povezal z novodobnim poudarkom na sebstvu (Graham in Kennedy White 2016: xxiii).

Junak se odpravi iz vsakdanjega sveta na področje nadnaravnih čudes, kjer srečuje pravljicne sile in izbojuje odločilno zmago, nato pa se iz skrivnostne dogodivščine vrne obdarjen z močjo, da pomaga soljudem. (Campbell 2007: 48)

Junaka torej konstituirajo izjemna pot in izjemna dejanja. Če junakov trajektorij razumemo v duhu individualne in socialne psihologije ali, po Jungu, kot arhetipski vzorec, v katerem so pojavljanje značajev, zapletov in motivov dokaz za nekakšen vrstni spomin oziroma kolektivni vtis ali pečat, gre pozornost ob sami poti nameniti še njihovim »junaškim« dejanjem, ki sploh omogočajo, da se nekoga kvalificira za junaka.

V življenju so pomembni delovanje in njihovi učinki. Podobno so ugotavljali preučevalci literatov, ki so postali kulturni svetniki, in v teoretskem pogledu ločili najprej dve ravni obravnave – *vita* in *cultus*, pri čemer se »prva nanaša na posameznikove potenciale za kanonizacijo, torej na tisto, kar je ta sam prispeval (zavestno ali ne) k dejstvu, da bo nekoč mogel biti izbran, se druga nanaša na kanonizacijo v ožjem smislu – dejavnosti drugih akterjev socialnega omrežja, ki usmerja zapletene procese kolektivnega spominjanja« (Dović 2016b: 24). Tako tudi za junake velja, da se ustvarjajo v prepleteni mreži socialne

no umre, 19. navadno na vrhu gore. 20. Njegovi otroci, če jih sploh ima, ga ne nasledijo. 21. Njegovo truplo ni pokopano, vendar 22. ima kljub temu več grobov (Raglan 1934: 212–3). Povzeto: nenavadne okoliščine rojstva, kraljevske sorodstvo, poskus umora ob rojstvu, zmaga nad kraljem/zmajem/zverjo, prevzem oblasti, skrivnostna smrt, eno ali več svetih krajev pokopa.

receptije izjemnih dejanj. Iz modela obravnave kulturnih svetnikov¹¹ je pomembno še izhodišče, da obravnava življenja (*vita*)

ne pomeni vsakršnega biografskega angažmaja, temveč se mora usmeriti k tistim elementom biografskega arzenala, ki imajo razlagalni potencial v zvezi s posameznikovo izberljivostjo. [...] med kaotičnimi nitmi posameznega 'življenja' je treba izdvojiti tiste, ki so prek zapletenih postopkov interpretiranja, prilaščanja in včasih tudi izmišljanja postale referenčne za kanonizacijo. (Dović 2016b: 24)

Analitično so v posameznikovem življenju, tj. življenju bodočega kulturnega svetnika, naslednji potenciali: *persona* (potenciali, vezani na osebnosti), *enigma* (potenciali, vezani na transgresije), *opera* (potenciali, vezani na vsebino del) in *acta* (potenciali, vezani na kulturne dosežke) (nav. delo: 25–9).

Te potencialne zlahka razberemo tudi pri obravnavi junakov. Iz literarnoteoretskih premislekov pa je uporabna še analogija o »kulturni svetnikov« in »kulturnih svetnikih« (Habjan 2016), pri čemer, po Maxu Webru, prvi delo podrejajo življenju, drugi pa življenje delu (nav. delo: 45, 47). Slednji nas, za potrebe obravnavane teme, pripeljejo na eni strani k pojmu »kulturni junaki«, ki so »popularni liki prvotne folklore, tj. junaki, ki ljudem prinašajo prvine kulture in obenem nastopajo kot demiurgi« (Meletinski 2001a [1958]: 5), in na drugi k posvetnim svetnikom in junakom – slavnim osebnostim, ki prav tako, četudi z nekoliko drugačnimi učinki vsaj del svojega življenja podredijo delu. Vsi so namreč izmerjeni prav po *delu*, bodisi da je in ostaja veličastno ali pa se takšno zdi zgolj za kratek čas, hipno slavo.

To izhodišče v ospredje postavlja performativne aspekte, ki pomagajo osvetliti tipologijo junakov in njihovih junaštev. Kakor velja za splošno definicijo junaka, se tipologije razlikujejo posebej glede na to, kdo jih (je) postavi(l), s stališča katerega polja vednosti, katero področje junakovega/človekovega dejanja (je) upošteva(l), itn.

Naj bo za zgled iz 19. stoletja že omenjeno Carlyleovo delo, v katerem je ta škotski matematik, filozof, kulturni zgodovinar, prevajalec in družbeni kritik v šestih predavanjih junake razvrstil na bogove (Odin), preroke (Jezus, Mojzes), pesnike (Dante Alighieri, William Shakespeare), duhovnike (Martin Luther), pisce (Jean-Jacques Rousseau, Samuel

11 V tem primeru gre za »umrle pesnike, pisatelje ter druge umetnike in intelektualce, ki so kot utelešenja določenih družbenih idealov postali figure kulturnega spomina svojih nacionalnih (ali regionalnih) kultur in pri tem privzemali družbene vloge, tradicionalno rezervirane za vladarje in svetnike« (Dović 2016a: 11).

Jackson, Robert Burns) in kralje (Oliver Cromwell, Napoleon Bonaparte). Njihovo delovanje je obravnaval z literarnega, zgodovinskega in političnega aspekta v trdnem prepričanju, da so »veliki možje« ustvarjalci svetovne zgodovine.¹² So pa tudi spodbujevalci junaških instinktov pri drugih, da bi se zlili k prizadevanjem za red, hierarhijo, harmonijo, lepoto in pravičnost. Zaradi tega je treba častiti kvalitete, ki jih izžarevajo junaki, njihovo globoko razumevanje božanskosti stvarstva, pogum za iskanje resnice o sebi in svojem odnosu do sveta, obdarjenost z intelektualno močjo, smiselne in iskrene motive, s katerimi si pridobijo zaupanje in lojalnost, da osebni dosežki postanejo kolektivni, in vizijo, da se človekove zmožnosti uresničijo v dobrih delih. Carlyle je pri teh izjemnih posameznikih, vodjih svojega ljudstva in utemeljiteljih vere, vrhunskih umetniških ustvarjalcih kot izjemne poudaril lastnosti, povezane s predirnostjo intelekta, močjo uma, vpogleda, vizije in ciljev delovanja. Junak je »eksemplarični mislec in aktivist« (Sorensen 2013: 12). In to je vse, kar je Carlyle pogrešal v svoji družbi, prežeti z učinki industrializacije, mehanizacije in liberalne ekonomije.

Junaki so usmerjeni k skupnemu. Vidijo se povezani in odgovorni za tiste okrog sebe. To počnejo, ker se spomnijo, kako je bilo biti povsem navaden, saj niso bili *rojeni* junaki, marveč so to postali postopoma, v času. Iz teh razlogov naj se raziskovanje narave junakov ne začne s poskusom kar takoj na začetku določiti bistveno »junaško« jedro, temveč s preučitvijo okoliščin, ki obdajajo junakovo zgodovinsko ozadje in vzgojo. (Flescher 2003: 110, nav. v Sorensen 2013: 16)

Carlyleovi junaki sodijo v kategorijo t. i. zgodovinskih junakov, velikih mož, ki so navdihovali njihove interprete, skladno z razumevanjem koncepta zgodovine. V 19. stoletju je bilo historiografiji velikih mož še tuje vprašanje ideoloških implikacij moči in kulta posameznika, s katerimi je mogoče nenehno preinterpretirati pretekla dejanja in dosežke posameznikov.¹³

12 T. i. »teorija velikih mož«, popularna v zgodovinospisju 19. stoletja, je bila deležna ambivalentne sočasne in poznejše recepcije. Pri tem pa je treba opozoriti, da je nastala v času prevlade utilitarizma v angleški družbi, v kateri je Carlyle opazil popolno erozijo morale, brezbriznost do vsega, kar presega materialni napredek, in duhovno paralizirano (več o tem glej Sorensen 2013). – Vzporednico ji najdemo v ustvarjanju »velmož«, kulturnih svetnikov in drugih junakov kot enem temeljnih kamnov nacionalizma v 19. stoletju, tudi na Slovenskem, le da gre za drugačne okoliščine in motive.

13 Kljub Carlyleovi kontroverzni ideološki in politični poziciji (podrobneje o tem Sorensen 2013) je pomembno opozorilo Raymonda Williamsa (1958: 83), da je Carlyleova knjiga o junakih prelomna točka, ki je napovedala odmik od socialnih premislekov k ukvarjanju z osebno močjo; ta je postala osredje sodobnih razprav o politični moči in totalitarnih političnih vodjih in režimih, utemeljenih na kultu osebnosti.

V antropologiji, etnologiji in folkloristiki so bili od njihovih disciplinarnih začetkov v ospredju drugačni junaki, drugačni po tem, da so se pogosto rojevali »od spodaj« in živeli v vsakdanjem svetu »preprostih« ljudi, v katerem so pomagali razlagati, urejati in osmišljati njihovo dnevno življenje. In – kar je najpomembnejše – njihova izjemnost se je ohranila v pripovednem in pesniškem ustnem in zapisanem, tudi likovno upodobljenem izročilu. »Zapis« v različnih žanrih folklore in literature je že v 19. stoletju spodbudil ne le raziskovalno zvedavost, temveč tudi popularizacijo, pogosto v vzgojni in politični funkciji. Prav specifičnost junakov – namreč, da se v njih zelo pogosto prepletajo mitološki, zgodovinski, pravljlični, svetniški liki in osebnosti – ponuja snov za številne, specifično zainteresirane interpretacije, hkrati pa se izmika postavitvi kake pregledne tipologije.

Ne glede na izvir junaka je mogoče povzeti dejanja, ki so v izročilu o junaštvih posebej v ospredju. Kaj bi torej – poleg izjemnih »kvalitet« (nekatero duhovne so bile omenjene v zvezi s Carlyleovo obravnavo) lahko sodilo v slovnico junaštva?

Na začetku kulture so njeni ustvarjalci, t. i. kulturni junaki, ohranjeni v mitih in junaških epih številnih družb, ki »zgoščajo človeško izkušnjo, prenašajo dosežke človeške misli in dela v mitično preteklost [...] v svojevrstni obliki idealizirajo človekovo ustvarjalno dejavnost in samoiniciativo.« Kulturni junak ni bog, v boga stvarnika se lahko razvije, večinoma pa ne; spremeni se »v ljudski epski lik, v prvo literarno-folklorno osebo« (Meletinski 2001a: 7). Njihova dela so naredila svet, kakršen je:

oblikujejo današnji relief kraja, nadzorujejo pravilno menjavanje plime in oseke, letnih časov, ustvarjajo sonce, mesec in zvezde, prinašajo ogenj in sladko vodo, namenjajo človeku za hrano take ali drugačne rastline ali živali, učijo človeka različnih načinov lova in obdelovanja zemlje, izumljajo delovna orodja, uvajajo delitve na totemske skupine, rodove, zakonske razrede, postavljajo pravila obnašanja, navade in obrede. Kulturni junaki so prvi ljudje in obenem stvarniki ali »vzgojitelji« ljudi. Ko končajo svoje delo, odidejo pod zemljo ali na nebo, kjer se spremenijo v zvezde, ali odplujejo na brezmejni ocean. (Meletinski 2001a: 8–9)

Izročilo o kulturnih junakih - demiurghih, ki so akterji podreditve in udomačitve narave, torej slavi človeško ustvarjalnost kot temelj kulture, moč obvladovanja narave¹⁴ in smotrnost delovanja v dobro

¹⁴ V tem smislu so miti o kulturnih junakih »na svoj način 'zgodovinski', v njih odsevajo spomini na stvarne iznajdbe in odritja, so velikanska izkušnja človeštva« (Meletinski

ljudi, za katere se junak celo žrtvuje kakor Prometej kot prototip kulturnega junaka. Demiurg je svobodni iniciator, videc in razsvetljevalec, a naredi tudi kaj moralno nesposobnega (kaj ukrade, na primer), kar mu je spregledano, kakor velja splošno za takšne ali drugačne zdrse junakov, zlasti očitne pri triksterjih, ki so prebrisani, sleparski, spletarski, zvijačni. Na predreligiozno, nebožansko naravo junaka pa kaže tudi motiv borilca z bogom (nav. delo: 16).

Blizu recepciji kulturnih junakov so pravljичni junaki, saj se »'prvotne' pravljice [...] še same niso dokončno osamosvojile od mitov in mitologiziranih 'bajk', iz katerih navsezadnje generično izhajajo« (Meletinski 2001b: 33), zato so kot posebna vrsta ali podžanr poimenovane »mitološke pravljice«. Podobno kakor mitološki so tudi pravljичni junaki altruistični in plemeniti, vendar v primerjavi s prvimi delujejo v ožjem krogu (nav. delo: 40), njihova demitologizacija pa se »pogosto dopolnjuje z izrazito družbeno izpostavljenim junakom, ki je nesrečen, preganjan in ponižan predstavnik družine, rodu, vasi« in sam brez čarnih moči; te pridobi naknadno, z zaščito, preskusi ipd. (nav. delo: 41). V pravljici kot specifičnem žanru nastopajo raznovrstne osebe/junaki, ki so v pravljичni slovnici, po ugotovitvah Vladimirja J. Proppa (2005 [1928]), spremenljivke, njihova dejanja ali funkcije/vloge pa so stalnice, četudi se način izvedbe razlikuje (nav. delo: 34), ali pa se različne funkcije izpolnjujejo na enak način (nav. delo: 77). Primarna tema so dejanja ali funkcije likov oziroma »kaj« liki delajo;¹⁵ njihovo delovanje strukturira pravljичno dogajanje od izhodišča k srečnemu koncu. Propp jih je na primeru »čudežnih« pravljic strnil v 31 funkcij,¹⁶ ki jih v določenih krogih opravlja sedem izvajalcev: škodljivcev, darovalec, pomočnik, cesarična in njen oče, pošiljatelj, junak in lažni junak (nav. delo: 93–4).

Že omenjene in druge raziskave (med strukturalisti še Claude Lévi-Strauss, ki je razbiral globinske strukture kulturnih pomenov, kakor se v dvojiških nasprotjih konstituirajo v menjavi dobrin, žena in besed), vključno s historično-geografsko usmeritvijo (Anti

2001a: 10). Podobne odslkave je mogoče najti tudi v pravljicah, ki podobno kakor mit velja za »izmišljeni«, vendar umetniški žanr (o tem glej Kropej 1995; Meletinski 2001b [1970]), ki je zgodovinsko mlajši.

15 To seveda ni vsakršno dejanje, temveč takšno, »ki je pogojeno z njegovim pomenom za razvoj dogajanja« (Propp 2005: 35).

16 Odhod, prepoved, kršitev, poizvedovanje, izdaja, prevara, pomagaštvo, škodovanje, manko, posredništvo, začetek odpora, odprava, prva darovalčeva funkcija, junakov odziv, podelitev ali prejem čudežnega sredstva, premik na kraj namere / vodenje, spopad, označitev / zaznamovanje, zmaga, premostitev prvotne nesreče/zapolnitev manka, vrnitev, zasledovanje / pogon, rešitev, prihod brez prepoznavne, neutemeljene zahteve, težka naloga, razrešitev, prepoznavna, razkrinkanje, preobrazba, kazen, poroka.

Aarne, Stith Thompson), osredinjeno na klasifikacijo pripovednih motivov, so prispevale ogromno dragocenega gradiva in premislekov tako o izvirih kakor značilnostih junaštva, manj pa odgovarjajo na vprašanje recepcije.

Na značilnosti tako recepcije kakor ljudskih ali folklornih junakov je v krajši razpravi leta 1949 opozoril Orrin E. Klapp, ki je v veličastnem junaškem zboru poleg mitoloških in legendarnih junakov uvodoma omenil čisto navadne razbojnike in vojaške voditelje, v sklepu pa sodobne ameriške popularne junake. Prvi so, po sloviti raziskavi Roberta Redfielda o mehiški vasi Tepoztlán (1930), v lokalnih kultih pridobili svetniškemu podoben status: bili so opevani v pesmih in legendah, njihovi grobovi so postali romarski kraji, zanje je mogoče reči, da so sekularni svetniki, ne le zaradi izrazito vernakularnega izvira, temveč zato, ker jih je ta kanoniziral v ritualih.¹⁷ Pripovedi o njih pa so takšne, da vstopajo v vzorec splošnejšega »junaškega lika«, primerljivega, na primer, s kraljem Arturjem in Robinom Hoodom, četudi so produkt specifičnega zgodovinskega, prostorskega in družbenega ozadja. V ta vzorec se uvrščajo junaki zmagovalci (izjemno močni, praviloma nepremagljivi in neranljivi), ki se preskušajo v bojih in tekmah, uspešno – pogosto z nadčloveško ali celo čarno močjo – prestanejo vse preskuse in izzive, so nezadržni iskalci. Posebni vrsti so prebrisani junaki, pri katerih zvitost in iznajdljivost nadomestita dejstvo, da so kdaj pa kdaj fizično šibkejši, in neobetavni junaki, ki so sprva nesrečni, revni ali nepoznani, pa naposled dosežejo uspeh, najpogosteje po sreči, s čudežno pomočjo ali, preprosto, s trdim delom (Klapp 1949: 19–20). Omenjeni junaki utelešajo predvsem individualne aspiracije, poudarjen je osebni uspeh. Druga vrsta pa so »altruistični« junaki, ki delujejo v dobro skupnosti, tudi če so zaradi tega žrtve in mučeniki. Mednje sodijo branitelji in rešitelji pred človeškimi ali čudežnimi sovražniki (tudi speči junaki, ki bodo nekoč rešili svoje ljudstvo), dobrodelneži (dobrosrčno pomagajo pomoči potrebnim in revnim – takšen je, na primer, Miklavž; kot posebno vrsto teh je mogoče razumeti tudi kulturne junake), mučeniki in žrtve po lastni volji ali tuji zahrbtnosti. Vsem pa je skupno, da imajo sovražnika (nav. delo: 21–2), ki je posebne vrste ljudski junak. Ta par v poenostavljeni, »ljudski« obliki pooseblja dobro in zlo v človeških odnosih.

17 Ritualne so v teh primerih forme slavljenja (*celeber*), »ki se ne nanašajo le na slavo, temveč na trenutek, ko množica slavi, povečuje in razglašča junaka za boga. Poleg slave je osnovno merilo, da ima trajen vpliv na skupnost; tj., da skupina vznikne v skupnosti, ki pozna njegov ali njen značaj, [...] in prevede spoštovanje v dejanja. To je, da je spoštovanje ujeto v dejanja, imenovana kult« (Povedák 2014: 8), katerega izraz so, na primer, tudi t. i. sekularna romanja (o tem več Margry 2008).

Klapp je z omembo lokalnih junakov in popularnih osebnosti sredi prejšnjega stoletja napovedal široko razumevanje fenomena folklorni junak, skladno s konceptom ameriške antropologije in folkloristike, ki sta drugače in prej kakor folkloristika v kontinentalni Evropi širili problematiko svojega raziskovanja. Sodobne raziskave, zdaj tudi v Evropi, upoštevajo, da so

folklorni junaki produkt križanja neformalnih ustnih izročil in drugih kulturnih oblik. [...] obstaja nenehni dvosmerni promet med ustnim izročilom in literaturo, množičnimi mediji in kulturnimi oblikami, kakršni so film, televizija in splet. Proces, ki variirajo od kraja do kraja in od časa do časa, pa vendar nakazujejo poudarke na razmeroma omejeno število priljubljenih junaških tipov ali kategorij. (Seal in Kennedy White 2016: xxi)

Kljub znanstvenemu skepticizmu, ki se nanaša tako na univerzalistične kakor partikularistične obravnave junakov,¹⁸ Graham Seal in Kim Kennedy White, urednika zbirke folklornih junakov in junakinj po svetu, ob tem vnovič opozarjata na problematiko univerzalnega in partikularnega v fenomenu junaštva kakor tudi pri pogledih raziskovalcev. Čeprav najpogosteje ni mogoče trditi, da določen junak pripada izključno določnemu ljudstvu ali kulturi, se vendar ob nekaterih junakih in/ali junaških tipih pogosto pomisli na prav določeno deželo ali kulturo.¹⁹ Poleg tega je mogoče enega junaka uvrstiti v več tipov, saj je »skupna poteza ljudskega junaštva njegov mnogovrstni značaj« (Seal in Kennedy White 2016: xviii).

Dileme univerzalističnega pristopa so v zadnjem času nekoliko utišane v prid obvladljivejšemu kulturološkemu pristopu, ki je naklonjen raziskavam folklorne v posebnostih časa, prostora, družbenih in zgodovinskih okoliščin v obliki monografskih študij, ki so tudi sicer že desetletja značilne za folkloristiko. Kljub temu ostaja izziv, kako

18 Prvim se očita, da zanemarjajo kulturne, zgodovinske in socialne posebnosti, v katerih se rojevajo junaki, ob njih pa tudi nenehno spremenljivost, prilagajanje vsakokratnim okoliščinam; drugim pa, da se v prid mikroraziskavam izogibajo posplošujočim odgovorom. Kakor na drugih področjih raziskav je pač tudi tu potrebna uravnoteženost oziroma nenehno kroženje med posamičnim in splošnim.

19 Tipičen zgled za to je v slovenskem obzorju lik Kralja Matjaža. Mednarodno razširjenemu motiva spečega vladarja so v slovenskem izročilu dodani še »drugi« dokazi, na primer odtis kopita njegovega konja v skali, ruševine gradu, kjer naj bi živel. »Prav ta navidezna povezanost s slovenskim okoljem in določenim časovnim obdobjem, a hkrati še globoko zakoreninjena v mitičnem pojmovanju krožnega časa, je poleg vzgojne in narodnobudiljske vsebine pripeljala do tega, da je Kralj Matjaž postal simbol slovenske sambitnosti, to, kar je 'zares naše'. Takšni junaki se nam pač ne morejo odtujiti. Ker so prilagodljivi novim razmeram, pod svojo kožo pa ostajajo 'stari', so še kako živi tudi v našem današnjem okolju« (Šmitek 2005: 5).

osmisлити to, kar se zdi pomembna razsežnost človeške izkušnje: kaj je pomen, namen ljudskih oziroma folklornih junakov.

Ob tem že sama razmejitev folklornih junakov od drugih junakov ni preprosta. Skladno s konceptom sodobne folkloristike pa je vendar mogoče reči, da gre v prvi vrsti za tiste, ki živijo v folklori kot skupku neformalnih izrazov in praks družbenih skupin, ki kažejo močan občutek identitete in skupnosti, tj. skupin, ki so jih ameriški raziskovalci poimenovali *folk groups*.²⁰ K folklornim junakom bi torej prišteli

legendarne in historične like, ki se pojavljajo v ljudskih pravljicah, pesmih in drugih oblikah ljudskega izražanja in praks, vključno s šegami, verovanji, govorom, kakor tudi v pravljicah kot sodobnih predelavah tega žanra, ki ga ponavadi imenujemo »čudežna« ali »magična« pravljica. (Seal in Kennedy White 2016: xix)

Od mitoloških likov, zbranih v številnih zbirkah mitologije, bogov, epskih junakov, svetnikov, opisanih v hagiografijah, sodijo v kategorijo folklornega le tisti, ki nastopajo tudi v folklori. Poseben pridržek velja za slavne osebnosti – politike, športnike, zvezdnike, popularne ikone in druge, ne zaradi tega, ker si ne bi zaslužili priznanja, temveč predvsem zaradi tega, ker večinoma ne preživijo generacije, ki jih slavi, in posebej, ker se ne pojavljajo v folklornih izrazih ali le izjemoma, začasno. To seveda ne pomeni, da bi se odpovedali takšnim obravnavam: četudi morda sodijo bolj v območje popularne kulture, pa je nujno znova opozoriti na prepletenost in vzajemno prežetost fenomenov iz folklore, literature, umetnosti, filma, televizije, popularne glasbe in svetovnega spleta; vsega tega ne gre spregledati, če želimo razumeti kompleksne procese, v katerih nastajajo in se obnavljajo folklorni junaki.

Rdeča nit ali stalni dejavnik pripovedi o junakih, ki so ga zaznale zelo različno usmerjene interpretacije, je boj, ki se kaže v različnih oblikah: junak premaguje ovire in težave, se spoprijema s sovražniki, pošastmi, strahovi in močmi, ki ga presegajo. Večinoma zmaga, včasih pa tudi ne. Tudi ni nujno, da zgodbe o junakih ustvarjata zmaga ali poraz; zadošča junakova želja, pripravljenost, poskus,

da bi premagal moči, večje od njega in v bistvu večje od vseh nas. To je pomemben razlog, zakaj je toliko junakov: predstavljajo naše lastne strahove in negotovosti in ponujajo nadomestni izraz, kako bi se radi

20 V tej opredelitvi danes nekateri folkloristi ne vidijo več analitične moči in jo zamenjujejo s tem, kar je Richard Bauman (1972) poimenoval »družbena osnova« in kar služi neposredni raziskovalni rabi – iskanju »neposredne in empirične« povezave med ljudstvom in 'znanjem' (Noyes 2012: 14).

spoprijeli z našimi lastnimi problemi, tako osebnimi kakor skupnimi. Ni pomembno, ali so ljudski junaki upodobljeni kot gospodje in dame ali ponižni podeželani in ali premagujejo kače, velikane ali druge pošasti. Pod površinami značajev, zapletov in zgodb so splošne globoke strukture pripovedi in pesmi, ponavljajoči se motivi konfliktov in soočenj. Pripovedovalci in pevci izbirajo iz starodavnega spiska motivov, jih sestavljajo in preurejajo v zgodbe, ki se nenehno spreminjajo, da bi lahko odgovorile na nove in drugačne okoliščine, v bistvu pa ostajajo čvrste skozi stoletja, celine in kulture. (Seal in Kennedy White 2016: xxvi).

Za uresničitev junakovih aspiracij so ponavadi naštete lastnosti in značilnosti, ki pripomorejo k junaškemu dejanju; to so predvsem fizična moč, bistrost, vztrajnost, sreča, čar, modrost, pomoč drugim, pravičnost, zvitost, pogum, moč, laž, neumnost (nav. delo: xxi–xxii). Iz naštetega je razvidno, da ne gre v strogem smislu izključno za »pozitivne« lastnosti, temveč vsakršne, ki prispevajo k dobremu učinku, srečnemu koncu. Najizrazitejše je to pri razbojnikih, ki preskušajo in/ali kršijo zakon, da izravnava nepravičnost, pri maščevalcih, izobčencih. Isti junak v sebi pogosto uteleša ene in druge. Da kljub moralno manj sprejemljivemu ravnanju zasede mesto med junaki, je najtesneje povezano z merili geografsko, časovno in družbeno definirane kulturne dopustnosti (kaj je prav, kaj je normalno, sprejemljivo, prepovedano itn.) in vrednotenja posamične »vrline«. ²¹ Tudi to pritrjuje ugotovitvi, da junaška dejanja presevajo ambivalence vsakdanjega življenja »navadnih« ljudi in da so v resnici tudi tu stereotipi o dobrem in slabem, belem in črnem postavljeni na pogosto tanke in zabrisane ločnice med plemenitim in zavržnim. Zaradi tega so številnim junakom skupne nekakšna nejasnost, nedvoumnost in protislovnost, ker se pogosto znajdejo na dveh straneh prepada, da so posredniki med konflikti družbenih skupin, med dobrim in zlim, pravilnim in napačnim, legalnim in ilegalnim ali preprosto med mogočim in nemogočim. Po Lotmanu se gibljejo med dvema semantičnima poljema, med njima je meja, ki je ovira in jo delovalci – junaki prestopijo (Lotman 2010 [1970]: 304). So liminalne figure, ujeti med tekmiške aspekte kulture. Tako naseljujejo tudi nenavadne in nejasne kulturne prostore, kjer so »normalna« pravila ukinjena, kar junakom omogoča, »da so junaški – tj., takšni kakor mi, ampak boljši...« Prečkanje normalnih robov, mej, ločnic in kršenje pravil vsakdanjega ravnanja in pričakovanj v družbah, ki jih

21 Na tem mestu zgolj opozarjam na distinkcijo med moralnim in etičnim dejanjem, pri čemer je samo drugo pravo junaško dejanje, ker je dejanje iz dolžnosti (glej Huzjan 2016: 15–6). Ali, kakor je nekoč izjavil Bob Dylan: »Mislim, da je junak tisti, ki razume stopnjo odgovornosti, ki jo prinaša njegova svoboda.«

slavijo, je posledica napetosti, ki so produkt političnih, ekonomskih in drugih razmerij moči (Seal in Kennedy White 2016: xxix), in njihova problematizacija.

»NI JUNAKOV BREZ OBČINSTVA«²²

Ob uvodoma nakazani analogiji s kanonizacijo kulturnih svetnikov (Dović 2016b: 25) lahko povzamemo uporabnost analitične poti po osi življenje junakov (*vitae*)–junaški kult (*cultus*)–učinki (*effectus*). Pri življenju junakov imamo opraviti s potenciali, ki so vezani na nanizane splošne in specifične značilnosti junakov, tj. moč, modrost, plemenitost itn. (*personae*), potencialne, ki so vezani na transgresije, v našem primeru, na primer, prečkanje mej (*aenigma*), s konkretnimi junaškimi dejanji – zmagami, dobrimi deli (*opera*),²³ nekoliko s pridržki tudi s potenciali, ki so vezani na kulturne dosežke v antropološkem pomenu (kulturni junaki, zgodovinski junaki). V zvezi s kultom, ki ga sestavljata produkcija in reprodukcija junaškega statusa, so miti in kulti junakov nastajali in nastajajo na zapletene načine, v tokovih tradicije, tj. procesov memorializacije, posredovanja in transformacije izročila v različnih medijih, znanstvenem raziskovanju, različnih oblikah širjenja, prilaščanja in premikanja med mikrolokalno, nacionalno in mednarodno ravni. Junaka in junakov ne bi bilo brez kulturnega transferja. In, kar je v tem procesu najpomembnejše: ne bi jih bilo, če ne bi bilo skupnosti, ki »navadnemu« sopostavljajo »junaško«, se z junaki identificirajo, jih celo častijo, četudi včasih na sporne načine, jih naredijo za kolektivne (na primer, nacionalne ali celo svetovne) junake. Preboj v folklorno je v tem drugačen kakor ustalitev v literarni kulturi. Učinki pa so najtesneje povezani s potrebo po junakih. Junaki se rojevajo v človeškem svetu, v njegovih aspiracijah in stiskah, v vsakdanjem in preseganju vsakdanjega. Tudi literatura govori o tem, a njen učinek je posteriores, pri junakih pa konstitutiven in podlaga za kanonizacijo.

In kaj junake, poleg že omenjenega, družijo, da se ne pustijo izgnati iz človeškega življenja? Folkloristični odgovor je, da so izrazi o njih – ne glede kako jih osmišljamo – zakoreninjeni v imperativih izražanja skupnosti in komunikaciji in ne individualnih potrebah: prav

22 André Malraux.

23 V tem pogledu je »literarni« model koherentnejši, ker so *delo* stabilen element v analizi, medtem ko se ta v folklori pojavljajo v različicah, kar vpliva tako na recepcijo kakor na učinke.

soglasni pomen, ki jim ga skupine pripišejo ali pripisujejo, daje junakom trajni pomen. Ta pomen je vedno povezan s konkretnimi izkušnjami, zato ni nenavadno, da imajo pripovedi o njih tudi terapevtski pomen, kakor je na primeru pravljic pokazal Bruno Bettelheim (1999 [1976]), ali učinkujejo kot zarotitev proti temnim stranem življenja, kakor pravljice interpretira Jack Zipes.

Tako je mogoče pritrlditi sklepu, da gre pri slavljenju junakov navsezadnje za potrebo po ravnovesju. Ko se zgodbe o junakih vedno znova pripovedujejo, se pripovedovalci in poslušalci pogajajo o implicitnih neravnovesjih, ki so odsev neravnovesij v družbi, od koder izvirajo in ki jih nagovarjajo. Junaki jih včasih premagajo in uravnovesijo, kdaj drugič porušijo. To je tudi funkcija njihove pogosto dvojne narave, ki omogoča, da uresničujejo pomembno kulturno funkcijo, ko nenehno preprašujejo, kaj je prav in narobe, zakonito in nezakonito, kdo ima moč in kdo ne (Seal in Kennedy White 2016: xxxi–xxxii).

FOLKLORNI JUNAKI NA SLOVENSKEM IN V TEJ KNJIGI

Oznaka »folklorni« junak utegne biti s stališča različnih koncepcij folklore in folkloristike v slovenskem okolju morebiti sporna, a vendarle utemeljena v obzorju sodobne folkloristike. V raziskavah junakov in slavnih osebnosti²⁴ so v tej kategoriji ob realnih zgodovinskih osebnostih, posebej tistih s priznano vlogo v graditvi in utrjevanju nacionalne identitete (glej, na primer, Jezernik 2013b, c; Fikfak 2014b; Jezernik in Slavec Gradišnik 2017), in ob sodobnih, večinoma instantnih zvezdnikih (Podjed 2016, 2019), mišljeni posebej imaginarni in resnični junaki, ki so poznani v literaturi, »klasični« folklori in tudi vsakdanjem življenju. Tako njihova junaštva kakor recepcijski procesi so drugačni kakor pri omenjenih znamenitih osebnostih, ki so se v nacionalnem okviru ustalile in ohranile, tudi s pomočjo znanosti in šolskega sistema, ali pri tistih, ki so morda vanj vstopile, pa ostale pozabljene, ali pri takšnih, ki so po bolj ali manj kratkotrajni medijski slavi preprosto izpuhtele, kakor se razpočijo milni mehurčki.

Kakor pri junakih na splošno tudi za preučevanje folklornih vejlja, da je disciplinarno odprto. To terja sama tematika, saj vse dozdajšnje raziskave kažejo, da ti junaki nastajajo na podlagi mitoloških, zgodovinskih, verskih svetov in ne živijo le v folklori v klasičnem smislu,

24 Uvodoma omenjeni raziskovalni projekt *Heroji in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi* (ARRS, 2013–2017).

temveč tudi v literaturi, likovni umetnosti, medijih. Zaradi tega tudi v slovenskem primeru ni mogoče potegniti nedvoumnih ločnic med, na primer, zgodovinskim, mitološkim, literarnim, folklornim in še kakšnim junakom. Med folklorne junake se uvrščajo zlasti posamezniki, ki so vtisnjeni v katero od oblik folklornega izražanja ali več njih. Ali: »Ljudski junak ni zgodovinska osebnost, temveč podoba ali reprezentacija te osebe v folklori« (Seal in Kennedy White 2013: xxix). Analogno velja tudi za literarne junake, ki so se folklorizirali, ali svetnike, ki so se ljudem posebej priljubili. V drugi smeri pa so bili »pravi« ljudski junaki deležni literarizacije, vstopili so v film, na sodobna zabavna prizorišča in še kam. In zaradi tega postali morda še bolj folklorni.

Tudi junaki, ki živijo v slovenskem kulturnem obzorju, izražajo fond skupnih pripovednih elementov, razširjenih v tradicijah drugih časov in kulturnih okolij. V ljudskih pripovedih, pesmih, ritualih, v govoru in vsakdanjem življenju se najdejo mitološki motivi, zgodovinske reference, lokalno izročilo, ki je danes na razpolago vsakomur, da v njih najde navdih za kakšno posebno rabo. Reciklirajo se v literaturi in drugih umetniških praksah, v lokalni in nacionalni promociji, performativnih dogodkih, trženju itn.

Doslej so se etnologi in folkloristi s fenomenom junaštva ali njegovimi približki srečevali posebej pri raziskavah mitologije in verovanja (glej, na primer, Kelemina 1930; Goljevšček 1988; Ovsec 1991; Šmitek 1998, 2004, 2009; Kropelj 2008) in ljudske slovstvene ustvarjalnosti (Grafenauer 1943, 1951; Matičetov 1958, 1963; SLP 1. 1970; Jezernik 1979; Maily / Matičetov 1989; Stanonik 1993; Ovsec 1998; Šmitek 2005; Kropelj 2014) ter tudi šeg in praznovanj (Kuret 1965–71; Ovsec 1992, 2000; Bogataj 2011; Slavec Gradišnik 2014). Če v teh delih omenjene junake primerjamo z junaki, ki »ustvarjajo zgodovino« in so bili ali so zaradi tega deležni slave z vihranjem zastav (Rozman, Melik in Repe 1999), je skupina folklornih junakov v določenem smislu minorna; minorna v pomenu, da se jih je skoz sito časa in družbene cezure v sodobni imaginarij prebila tako rekoč peščica,²⁵

25 Kdo danes, na primer pozna junake iz knjižice Frana Hubada *Junaki iz leta 1889?* V Predgovoru »predragi mladini« opozori, kako »je že tekla kri Tvojih očetov za cesarja in za dom. Junaki so se borili zanj.« In nadaljuje: »Pa ne le na bojišči, tudi doma imamo mnogo, mnogo junakov, kajti nahajamo jih povsod, kjer spolnjujejo ljudje veselo in zvesto svojo dolžnost. Duhovnik, ki obiskuje kužne bolnike, kmet, ki obdeluje polje v potu svojega obraza, žena, ki daruje svoje življenje za svoje otroke, mala deklica in mal fantiček, ki se pripravljata s pridnim ukom za pozneje življenje, vsi, vsi so lahko junaki, če le spolnjujejo vestno in pridno svoje dolžnosti. – Takšnih vzgledov Ti ponujam tu. Beri jih, posnemaj junake.« (Hubad 1889: [5]). In v nadaljevanju sledi naslednji zbir: 1. Anton Usar, duhovnik junak; 2. Jožef Nadrah, prostak 17. polka; 3. Ivan Vukovič, grenadir 47. polka; 4. Matija Pavlin, trobec 9. lovskega polka; 5. Ivan Marinič, prostak 22. polka; 6. Korporal Suhanski, 7. polka; 7. Srčne Blejke; 8. Pešec France Lavrenčič reši svojemu stotniku živl-

na drugi strani pa se zaslužnim na različnih področjih javnega življenja v galeriji pomembnih v vsaki dobi pridružijo nova imena.

Premik iz pretekle osredinjenosti etnologije in folkloristike na skupnost, v kateri je bila posameznikova vloga obrobna ali sploh netematizirana, ob upoštevanju podmene, da si tudi skoz »okno« junakov in njihovih junaštev ogledujemo družbo in kulturo, postavlja in išče odgovor na vprašanje, kdo so bili junaki včasih manj drugič bolj diferenciranih skupnosti in njihovega vsakdanjega življenja. So bili to samo junaki, o katerih pripovedujejo bolje poznane ali tudi že raziskane zvrsti izročila? Ali sodijo v to kategorijo tudi lokalni junaki, ki zaradi omejenega dosega pomena svojih dejanj niso prišli v družbo »narodnih« junakov? Kaj se (je) mora(lo) zgoditi, da so nekateri dobili prostor med »narodnimi« junaki, da so v njej morebiti ostali ali pa so bili iz nje izbrisani ali ostali prezrti? (Slavec Gradišnik 2017)

Kakšni so bili in so načini spominjanja in (pre)drugačenja, razvidni npr. v pripovednem, pesniškem in drugem izročilu, v literaturi, postavljanju spomenikov, ritualnih praksah in sodobnem dediščinjenju? Poleg različnih »tipov«, kategorij junakov, ki so bili ali so udomačeni med različnimi skupinami, avtorice in avtorji v tej knjigi v ospredje postavljajo zlasti vprašanje recepcije, tj., kako se ti junaki vpisujejo v lokalno in nacionalno zgodovino, kako se njihove vloge in pomeni premeščajo, kaj se jim dodaja in odvzema, da ostajajo primerni utripanju časov in prostorov.

V tej knjigi od »slovenskih« junakov nastopajo izbrani junaki in med njimi samo dve junakinji (Lepa Vida, Sveta Marija).²⁶ Njihov »značaj« je pisan – po tem, kako so nastali, po tem, kako so bile njihove vloge ustaljene in spremenljive, kako so se transformirale, v katerih okoljih so živeli in preživeli, in, naposled, tudi na kakšne načine jih je mogoče raziskovati.

jenje; 9. Junaška žena; 10. Fantje junaki (Po »Novicah«); 11. Jurče volkovom kos (Luka Jeran); 12. France Gornik iz Slovenskih Goric si zasluži sreberno svetinjo; 13. Korporala France Rostar in Karol Stoj 22. polka; 14. Jožef Lužar in Mihael Bihanec 47. polka; 15. Bitva pri Ajdovščini 6. septembra leta 394. po Kristu; 16. Boj v Bolški soteski leta 1797; 17. Turki pred Radgono; 18. Kako so pregnali Avstrijci l. 1813 Francoze s Trbiža; 19. Stornik Ignacij Medved (Po »Slov. gospodarji«); 20. Kako so napadli Avstrijci Ljubljano 27. junija 1809; 21. Boj pri Črnuškem mostu l. 1813; 22. Kako je ujel princ Evgen francoskega generala v njegovi lastni trdnjavi; 23. Matija Črnè in 17. polk pred Milanom l. 1848; 24. Kako je spodil stotnik Lazarić l. 1813 Francoze iz Istre.

26 Vprašanje, zakaj je tako, ni relevantno le za slovensko okolje, saj je v svetovnih kulturah opazna kanonizacija predvsem moških junakov, ne glede na pomembno vlogo žensk. Te seveda so, a se pojavljajo večinoma v obrobnih, stranskih, odvisnih, minornih vlogah. So neimenovane ljubljene, juansko rešene, velikokrat tudi pomagajo junaku, da zmaga. To marginalizacijo sodobni raziskovalci in posebej feministično usmerjene pisateljice in raziskovalke pripisujejo moški prevladi – vsepovsod in v vseh časih – in tudi do nedavna nesenzibiliziranemu branju te tematike.

Prvenstvo v knjigi ima Kralj Matjaž kot »slovenski« junak *par excellence*,²⁷ katerega figuro je danes mogoče ugledati v mnogoplastnosti mitoloških, zgodovinskih, epskih in pravljčnih, družbenih, literarnih in širših umetniških preoblekah. Matjaževsko izročilo v pripovedništvu podrobno analizira Monika Krojej Telban in ga primerja z izročilom o Petru Klepcu. Oba tradicijska junaka »sta postala element v graditvi narodne identitete, v kateri se zgoščajo tudi politična, družbena in ideološka pričakovanja. Identifikacije z junaki se tako prilagajajo družbenim potrebam in življenjskim razmeram, prav to pa jih tudi ohranja pri življenju« (Krojej Telban, v tej knjigi).

Božidar Jezernik na primeru Kralja Matjaža analizira ta proces, kakor se kaže hkrati v nacionalizaciji folklorne in folklorizaciji nacionalnega v 19. in 20. stoletju. Pod drobnogled postavi zgodbe iz »slavne« preteklosti, v časopisju izklesane z močjo domišljije za dnevno-politično rabo. Bogato izročilo je dajalo snov za prelevitev mitološko-zgodovinske figure v očeta ali vodjo naroda. Gibalo nenehne reprodukcije mita o njem ponazarja navedek »Odkar ni več kralja Matjaža, tudi ni več pravice« (Jezernik, v tej knjigi).

Na vitalnost izročila o Kralju Matjažu in ob njem Lepi Vidi z drugačne raziskovalne perspektive pokaže Marjetka Golež Kaučič. Interpretirano gradivo je ubesedeno v pesmih, snovi sami – mitu rešitelja in hrepenenjskemu mitu – pa se približa z Jungovo podmeno o arhetipskem značaju moškega in ženske oziroma s konceptoma *animus* in *anima*, ki pomagata pri osvetlitvi njune kanonizacije. Na drugi strani pa imamo opraviti s transformacijo, katere učinek je demitizacija: to je sodobna prevedba Vidinega hrepenenja v slo po materialnem, pri Kralju Matjažu pa je »[s]emantiko preteklosti [...] zamenjala semantika nove države, ki ne potrebuje več rešitelja v mitološkem junaku, temveč le kapital« (Golež Kaučič, v tej knjigi).

V knjigi sta obravnavana še junaka lokalnega oziroma regionalnega izvira, v katerem sta ostala tudi trdno zakoreninjena do danes, hkrati pa sta bila povzdignjena na narodno in celo mednarodno raven.

Anja Moric in Ana Perinić Lewis namenjata pozornost Petru Klepcu, obmejnemu junaku, ki je postal junak z dvema domovinama in državljanstvom, ko se je v dolino zgornje Kolpe in Čabranke zarezala državna meja, četudi se je njegova transformacija zarisala že z začetki zbiranja in zapisovanja izročila o njem, ki »je del procesa ustvarjanja nacionalnih pripovedi, 'zapisovanja nacije'« (Moric in Perinić Lewis, v tej knjigi).

27 Glej 19. opombo.

To strategijo odlično ponazarja Martin Krpan, izvirno sicer literarni lik, splošno popularen in popularen tudi v znanosti, saj je navdihnil pester niz interpretacij. Milan Trobič, ki že leta na terenu tipa za njegovimi sledmi, se tokrat osredinja na Krpanov sindrom in na Krpana kot »vzornika« za vse, ki so se ali se gibljejo po vedno spolzki ločnici legalnega in legitimnega. Zaradi tega je – prek stereotipov o kmečkosti in ponižnosti Slovencev – avtorjev premislek o Krpanu nadvse aktualen. Tudi ko gre za njegovo fizično moč: pri tekmovanjih za naslov najmočnejšega Slovenca se je z leti pokazalo, da ta »le ni dovolj, da so tudi za to tekmovanje potrebni treningi, da sta ob moči potrebna še spretnost in nekaj pametnega razmisleka« (Trobič, v tej knjigi).

Regionalno najbolj omejen junak je bohinjski Kofčarjev Štefan. Marija Cvetek na podlagi živega in zapisanega ustnega izročila in literarizacij ugotavlja, da je bil hkrati posebnež, čudak in junak: fizično in duševno močan, pogumen, svobodomiseln, obrobnež zaradi nelojalnosti oblasti, preudaren, duhovit. Poglobljena obravnava pokaže, kako je v Bohinju bil, postajal in ostal junak, saj so o njem poznani biografski podatki, nato pa se je v več kot stoletju stkal »vzorec domišljijjskih prepletov z resničnim ozadjem« (Cvetek, v tej knjigi), pa tudi, da je izmišljeno, ki zapolni vrzeli, predstavljeno prepričljiveje kakor resnično zgodovinsko. To pritrjuje spoznanju, da folklor vedno premaga zgodovino.

Kako je ob vseh nanizanih značilnostih junakov najpogostejša vrлина moč, je predmet premisleka Saše Babič. Moč – tako fizična kakor psihična – »je lahko realna, lahko pa, s strani opazovalcev, tudi namišljena«, vsekakor pa je »[j]unak brez moči [...] nezamisljiv«. Manifestacije moči obravnava na primeru Petra Klepca, Martina Krpana in Kralja Matjaža in ugotavlja: »Fizično moč so uporabili predvsem v boju s tujcem ali 'drugim', medtem ko je pri vseh treh likih psihična moč uporabljena v boju z avtoriteto« (Babič, v tej knjigi).

Da se ljudje najbolj identificirajo s tistim, kar je povezano s skrbjo za preživetje v neposrednem življenjskem okolju, potrjuje tudi obravnava upodobitev junakov na panjskih končnicah. Bojana Rogelj Škafar ugotavlja, da so v tem primeru najpogostejši liki svetniki - zavetniki, med njimi pa na prvem mestu Sveta Marija v številnih ikonografskih različicah. Pojasnilo je v tem, da so svetniki »imeli izjemno mesto v simbolnem imaginariju večinskega prebivalstva. Bili so simbol mišljenja kmečkega človeka, prepričanega v pomen religioznega sveta, ki prežema posvetno življenje, in v moč svetnikov, ki pomagajo pri reševanju vsakdanjih tegob« (Rogelj Škafar, v tej knjigi).

Slovenski praznični koledar v decembru uravnavajo »trije dobri možje«, ki vsaj v očeh današnjih otrok veljajo za junake – Miklavž,

Božiček in dedek Mraz. Pojavitvi in uveljavitvi dedka Mraza po drugi svetovni vojni pozornost namenja Janez Bogataj, ki ugotavlja, da ga je povojna ideologija uspešno uveljavila kot nadomestek »klerikalnega Miklavža«, a se ji slednjega ni posrečilo izbrisati iz decembrskih praznovanj. Tradicija se preprosto upira administrativnim ukrepom.

Sklepno poglavje je namenjeno posebnim junakom – alpinistom. Jernej Habjan pokaže, kako je alpinist folklorni junak *par excellence*, ker nenehno prestopa prepovedane meje: »Tako kot boj z zmajem simbolizira težave na poti do notranjega spoznanja, boj med dobrim in zlim – podobno sekularno osvajanje gora uteleša junaška dejanja premagovanja ovir«. Zato junak - alpinist vstopi v folkloro, ponarodi. Alpinist je junak alpinistične literature, ki »je folklorna v tem, da je ponarodela, ne da bi ji pri tem pomagal šolski aparat«. Življenje daje literaturo, ki ustvarja nove alpiniste in s tem tudi nove junake. Ti junaki niso samo nacionalni junaki, »temveč ljudski junaki, kot takšni pa so potencialno internacionalni junaki; alpinistična skupnost je ljudska skupnost, ki bolj kakor na nacijo spominja na internacionalo« (Habjan, v tej knjigi).

S tu obravnavanimi junaki snov nikakor ni izčrpana. Brati jo je mogoče kot prispevek k širšemu premisleku o procesu tradicije, ki je vedno v dialektičnem in dialoškem razmerju z modernostjo in sodobnostjo, o konceptu kulturne dediščine, razmerju med folkloro in zgodovino, o različnih zgodovinah, zapisanih v interpretacije junakov, o spoznanjih o nacionalizaciji preteklosti (Jezernik 2013a; Baskar 2015) in ljudskega, s tem pa tudi o razmerjih med kulturo in družbeno strukturo, posameznikom in skupnostjo. Navsezadnje folklor kot sestavljena iz besed *folk* in *lore* implicira semantični grozd, ki naslavlja razmerje med korpusi »znanja« in skupinami ljudi (Noyes 2012: 13), ali med tem, kar imenujemo folklor, in konteksti, okoliščinami, v katerih se dogaja ali materializira (Bendix in Hasan-Rokem 2012: 1). Folklor živi v 'družbeni matrici' akterjev (Bauman 1972: 35, v Noyes 2012: 14), ki si prizadevajo uresničiti svoje cilje; a ne kot pripadniki sistema, temveč kot tekmiški in konfliktni posamezniki. Ljudje s folkloro niso (bili) povezani z abstraktno vezjo med skupino in tradicijo, temveč z empirično sledljivimi instancami performance. To je pomembno zaradi nenehne napetosti med vidnostjo kulturnega in zmuzljivostjo socialnega (nav. delo: 15).

REFERENCE

- Baskar, Bojan 2015 *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: Uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Razprave FF).
- Bauman, Richard 1972 'Differential Identity and the Social Base of Folklore.' V: *Toward New Perspectives in Folklore*. Amerigo Paredes in Richard Bauman, ur. Austin: University of Texas Press. Str. 31–41.
- Bendix, Regina F. in Galit Hasan-Rokem 2012 'Introduction.' V: *A Companion to Folklore*. Regina F. Bendix in Galit Hasan-Rokem, ur. Malden, MA, in Oxford: Wiley-Blackwell. Str. 1–6.
- Bettelheim, Bruno 1999 (1976) *Rabe čudežnega: O pomenu pravljic*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočernih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Carlyle, Thomas 1841 (1840) *Hero and Hero-Worship, & the Heroic in History: Six Lectures*. London: James Fraser. Dostopno na: <<http://sandroid.org/GutenMark/wasftp.GutenMark/MarkedTexts/heros10.pdf>>; <<https://archive.org/details/ThomasCarlyleHeroesAndHeroWorshipAll6Lectures>>; <<http://www.othrorirkindred.com/resources/Thomas%20Carlyle%20-%20On%20Heroes%2C%20Hero-Worship%2C%20and%20the%20Heroic%20in%20History.pdf>>.
- Dovič, Marijan 2016a 'O kulturnih svetnikih in kanonizaciji: Uvod.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 7–20.
- 2016 'Kanonizacija kulturnih svetnikov: Analitični model.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 23–44.
- Fikfak, Jurij 2014a 'Leaders and Heroes of the Nation = Junaki, vodje naroda.' *Traditiones* 43(1): 7–11.
- Fikfak, Jurij, ur. 2014b *Leaders and Heroes of the Nation = Traditiones* 43(1).
- Flescher, Andrew Michael 2003 *Heroes, Saints, and Ordinary Mortality*. Washington: Georgetown University Press, 2003.
- Goljevšček, Alenka 1988 *Med bogovi in demoni: Liki iz slovenske mitologije*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Sledi).
- Grafenauer, Ivan 1943 *Lepa Vida: Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti (AZU, Filoz.-filol.-hist. razr., Dela; 4).
- 1951 *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu*. Ljubljana: SAZU (Dela SAZU II/4).
- Habjan, Jernej 2016 'Od kulture svetnikov do svetnikov kulture: Svetnik in literat med življenjem in delom.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 45–55.
- Hobsbawm, Eric 2015 (1969) *Razbojniki*. Ljubljana: Založba /*cf. (Rdeča zbirka).

- Hubad, Fran 1889 *Junaki*. V Ljubljani: Tisek Blaznik-ovih naslednikov (Knjižnica Družbe sv. Cirila in Metoda; IV. zvezek).
- Huzjan, Vanja 2016 'Junak in vodja.' *Traditiones* 45(1): 201–14.
- Jezernik, Božidar 1979 'Družbene osnove tradicije o bogobornem Kralju Matjažu.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19(2): 29–31.
- 2013a *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Razprave FF).
- Jezernik, Božidar, ur. 2013b *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 38).
- 2013c *Politika praznovanja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 37).
- Jezernik, Božidar in Ingrid Slavec Gradišnik, ur. 2017 *Države praznujejo: Državni prazniki na območju bivše Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 45).
- Jung, Carl Gustav idr. 2002 (1964) *Človek in njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 112–30.
- Kelemina, Jakob 1930 *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Klapp, Orrin E. 1949 'The Folk Hero.' *Journal of American Folklore* 62(243): 17–25. Dostopno na: <<https://www.jstor.org/stable/536852>>.
- Kuret, Niko 1965–71 *Praznično leto Slovencev: 1–4*. Celje: Mohorjeva družba.
- Kroječ, Monika 1995 *Pravljica in stvarnost: Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZSC; 5).
- 2008 *Od ajda do zlatoroga: Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva.
- 2014 'Narrative Tradition about King Matthias in the Process of Transformation.' *Slovensky narodopis / Slovak Ethnology* 62(2): 244–58.
- Lotman, Jurij M. 2010 (1970) *Struktura umetniškega teksta*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Maily, Anton / Milko Matičetov 1989 *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie: Edizione critica a cura di Milko Matičetov*. 3. dop. izd. Gorizia: Editrice Goriziana.
- Margry, Peter Jan, ur. 2008 *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meletinski, Jeleazar Mojsejevič 2001a (1958) 'Prometejevi predniki: Kulturni junak v mitu in epu.' V: J. M. Meletinski, *Bogovi, junaki, ljudje: Izbrani članki in razprave*. Ljubljana: Založba / *cf. Str. 5–31.
- 2001b (1970) 'Mit in pravljica.' V: J. M. Meletinski, *Bogovi, junaki, ljudje: Izbrani članki in razprave*. Ljubljana: Založba / *cf. Str. 33–45.
- Noyes, Dorothy 2012 *The Social Base of Folklore*. V: *A Companion to Folklore*. Regina F. Bennix in Galit Hasan-Rokem, ur. Malden, MA, in Oxford: Wiley Blackwell. Str. 13–39.

Ovsec, Damjan 1991 *Slovanska mitologija in verovanja*. Ljubljana: Domus.

1992 *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.

1998 'Fair Vida: The Everlasting Importance of the Psychological Aspects of the Slovene Ballad: Interdisciplinary Ethnological Interpretation.' *Studia Mythologica Slavica* 1: 265-77.

2000 *Trije dobri možje: Resnična zgodovina svetega Miklavža, Božiča in dedka Mraza*. Ljubljana: Kmečki glas.

Podjed, Dan 2019 *Videni: Zakaj se vse več opazujemo in razkazujemo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Podjed, Dan, ur. 2016 *Put a Spotline on Me!: The Meaning of Celebrities in Central and Southeastern Europe = Traditiones* 45(1).

Povedák, István, ur. 2014 *Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe*. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology.

Propp, Vladimir J. 2005 (1928) *Morfologija pravljice*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Raglan, Lord [Fitzroy Richard Somerset] 1934 'The Hero of Tradition.' *Folklore* 45(3): 212-31. Dostopno na: <<https://www.jstor.org/stable/1256167>>.

1936 *The Hero: A Study in Tradition, Myth, and Drama*. London: Watts & Co. Dostopno na: <<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.101509>>

Rank, Otto 1914 (1909) *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Interpretation of Mythology*. New York: The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1914 (Nervous and Mental Disease Monograph Series No. 18). Dostopno na: <<https://archive.org/details/mythofbirthofher1914rank>>.

Rozman, Franc, Vasilij Melik in Božo Repe 1999 *Zastave vihrajo: Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Modrijan.

Seal, Graham in Kim Kennedy White, ur. 2016 *Folk Heroes and Heroines around the World*. (2. izd.) Santa Barbara, CA: Greenwood, an Imprint of ABC-CLIO, LLC.

Slavec Gradišnik, Ingrid 2017 'O folklornih junakih<: Za uvod.' V: *O folklornih junakih: Znanstveni simpozij: Spored in knjižica povzetkov, Ljubljana, 24. februar 2017*. Ingrid Slavec Gradišnik, ur. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje. Str. 3-5.

Slavec Gradišnik, Ingrid, ur. 2014 *Praznična večglasja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 39).

SLP 1 1970 *lovenske ljudske pesmi I*. Zmaga Kumer idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica.

Sorensen, David S. 2013 'Introduction.' V: David S. Sorensen in Brent E. Kinsler, ur., Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. New Haven in London: Yale University Press. Str. 1-16. Dostopno na: <<http://www.othroerirkindred.com/resources/Thomas%20Carlyle%20-%20On%20Heroes%20Hero-Worship%2C%20and%20the%20Heroic%20in%20History.pdf>>.

Stabej, Jože 1997 *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680-1710)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [Elektronska izdaja 2014; dostopno na <<http://www.fran.si/138/katelec-vorenc-slovensko-latinski-slovar>>].

Stanonik, Marija 1993 'Inverzija Matjaževega mita.' V: Marija Stanonik, »*Na tleh leže slovenstva stebri stari*«: *Poezija konteksta II*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec 45(8-9-10)). Str. 920-3.

Šmitek, Zmago 1998 'Kresnik: An Attempt at a Mythological Reconstruction.' *Studia mythologica Slavica* 1: 93-118.

2004 *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.

2005 *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi).

2009 'Kralj Matjaž: Mavrični sij ljudskega junaka.' *Acta Histriae* 17(1-2): 127-40.

Razvojna pot in percepcija izročil o Kralju Matjažu in Petru Klepcu*

MONIKA KROPEJ TELBAN

Razvojna pot izročil o slovenskih ljudskih oziroma tradicijskih junakih, kakršna sta Kralj Matjaž in Peter Klepec, je zelo dolga, saj ima ustno izročilo pogosto korenine v starih mitih o junakih, ki so bili v svoji osnovi povezani še s kozmologijo. Matjaževsko izročilo med drugim govori o junaku, ki spi v kozmični gori, pred njegovo jamo raste svetovno drevo, kar potrjuje, da je osnova tega izročila mit oziroma arhetip, ki je mnogo starejši od zgodovinskega Matije Korvina, ki je Kralju Matjažu posodil ime. Sledove staroslovanskega osnovnega mita lahko opazimo tudi v ustnem izročilu o Petru Klepcu; to izročilo je

* Besedilo je bilo pripravljeno v okviru znanstvenoraziskovalnega sodelovanja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško pri projektu *Peter Klepec – junak z dvema domovinama* (BI-HR/16-17-105), ki ga je iz državnega proračuna v letih 2016 in 2017 sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

povezano s Kresnikom in pozneje z mitom o 'zgodovinskem' junaku, ki je z izjemno močjo premagal nevarnega nasprotnika in ljudi rešil pred napadalci. Sčasoma so se na to izročilo navezale druge vsebine, medtem ko so nekatere starejše tonile v pozabo.

RAZVOJ IZROČIL O KRALJU MATJAŽU

O Kralju Matjažu so se ohranile številne ljudske pesmi, povedke, pravljice, legende, miti in pregovori predvsem v srednji in vzhodni Evropi ter na severnem Balkanu, in sicer v madžarski, poljski, slovaški, češki, slovenski, hrvaški, srbski, romunski, ukrajinski (predvsem rutenski), avstrijski in nemški (predvsem šlezijiški in lužiški) folklori. Pripovedna in pesemska tradicija ne izvira le iz renesanse, ko je bil Kralj Matjaž, ki je v ljudskem izročilu opevan kot dober in uspešen vladar, prvič omenjen v pisnih poročilih, pač pa izhaja večina sestavin iz starejše motivike. Poleg tega so bile matjaževskemu izročilu dodane različne vsebine, pogosto mitske ali pravljicne narave. V slovenskem izročilu ga je prvi omenil Marcantonio Nicoletti (1536–1596) v "Patriarcato Aquileiense di Filippo d'Alenconio", kjer je zapisal, da Tolminci pojejo in si pripovedujejo zgodbe o ogrskem Kralju Matjažu.¹

Slovenske ljudske pesmi o Kralju Matjažu so zbrane v zbirki Karla Štreklja *Slovenske narodne pesmi* (SNP 1 1895: 1–34) in zbirki *Slovenske ljudske pesmi* (Kralj Matjaž reši svojo ugrabljeno ženo, SLP 1 1970: 18–26; Kralj Matjaž rešen iz ječe, SLP 1 1970: 28–51; Godec pred peklom, SLP 1 1970: 257–8). V skupino variant Kralj Matjaž rešen iz ječe sodijo tudi rezijanske epske pesmi o Linčici Turkinčici (več Dapit 2017). Slovenske ljudske pripovedi o Kralju Matjažu sta raziskala in objavila v dveh temeljitih delih Ivan Grafenauer (1951) in Milko Matičetov (1958), z mitološkega vidika pa je matjaževsko izročilo raziskal Zmago Šmitek (2012: 199–271). Posebej to, kar se je o Kralju Matjažu ohranilo do danes, je bilo podrobneje predstavljeno ob 300-letnici Črne na Koroškem (Kropej Telban 2018).

V slovenskem pripovednem izročilu je zelo veliko povedk z motivom Kralja Matjaža, ki napove vojno Bogu. Ko med spopadom izgublja bitko, Matjaža in njegovo vojsko zagrne gora oziroma dve sosednji gori. Poslej pod zemljo čaka odrešitve, ljudje pa dneva, ko se bo Matjaž vrnil na svet, kar bo – kot pripovedujejo nekatere povedke – šele na

1 Rokopis hrani Biblioteca Comunale di Udine, št. 1747, str. 26 in 27; o njem je izčrpnje pisal Gaetano Perusini (1961: 63–6).

sodni dan ali pa, ko bodo prišli boljši časi. Takšne pripovedi se zlasti na Primorskem začenjajo z motivom o nenavadnem obiskovalcu, ki Matjaževim jedem doda sol. Matjaž želi sol imeti in obljubi, da bo dal darovalcu, ki je v resnici Bog, toliko sveta, kolikor ga lahko obide njegov konj v enem dnevu oziroma kolikor ga v enem dnevu obhodita božji hlapec in dekla. Ker sta božja hlapca sonce in luna, Bogu pripade ves svet. Kralj Matjaž obljubljenega plačila noče dati, Bogu se upre, njega in njegovo vojsko pa zagrne gora (Grafenauer 1951: 193–201).

Gore oziroma kraji, v katerih ali pod katerimi spi Kralj Matjaž, imajo kozmološki značaj in izvirajo iz mita. V slovenskem izročilu so gore in kraji različni; najbolj poznana in z Matjažem najbolj povezana je Peca, poleg nje pa tudi Čaven, Budinska gora, Sveta gora, Dobrač, Krim, Homec, Donačka gora, Triglav, dolina Mrzle vode pod goro Svete Višarje, Postojnska jama, Gosposvetsko polje. Matjaževe »kamre« so tudi pri Zavratcu na Idrijskem, včasih so bile zaprte z železnimi vrati. Slovenske pripovedi omenjajo celo, da Kralj Matjaž spi nekje na Ogrskem (Ravnikar - Poženčan, NUK: MS 483, zv. XI) ali pa pod Blansko goro na Češkem (Matija Murko, po Hubad 1888: 6–8); v češkem izročilu se je namreč ohranil spomin na vojsko, ki spi pod goro Blanik (Ilešič 1918: 103). V Reziji so pripovedovali, da Kralj Matjaž počiva v Rimu.² Po pripovedi iz Roža na avstrijskem Koroškem pa naj bi Kralj Matjaž spal pod »Gnilim morjem«³ (Šašel in Ramovš 1936: 10–1; ponatis v Grafenauer 1951: 184–7). Izročilo napoveduje, da se bo na Sovrškem polju, na Pliberškem polju ali na Ljubljanskem polju odvijal boj, ko se bo Kralj Matjaž spet vrnil.

Junaki oziroma vladarji, ki se pojavljajo v podobni vlogi kot Kralj Matjaž in zdaj spijo v gori (motiv D1960.2, po Thompson 1956: 350), so tudi bretonski kralj Artur, ki naj bi spal v votlini gore Etne, danski Holger, češki Vaclav, nemški Friderik II., Karel Veliki, Karel V., Friderik Barbarosa, vladar Oton naj bi spal v Kyffhäuserju, v češki gori Blanik spi črna vojska z vodjem Zdenkom Zasmuckim,⁴ tudi ciganskega kralja Penga naj bi zagrnila gora (Matičeto 1958: 133–6). Pod goro

2 Posnel M. Matičeto v Solbici/Stolvizza v Reziji leta 1967, pripovedovala Tina Wajtawa (Arhiv ISN ZRC SAZU: T 35A).

3 Tako kot imajo kozmološki značaj gore, pod katerimi spi kralj, ga imajo tudi vode oziroma morja na obrobju sveta. Predstavljajo namreč mejo med našim svetom in onstranstvom. Slovensko izročilo omenja morje v povezavi z Zelenim Jurijem, ki prihaja »izza loga zelenoga, izza morja krvavoga« (SNP 3: 138–9, št. 4993). Kakor je ugotovil Šmittek (2004: 43–4), ima enako vlogo »Gnilo morje«, ki je pogoltnilo koroškega Kralja Matjaža.

4 *Zdenko von Zasmuk und seine Gefährten oder die im Berge Blanick eingeschlossenen Ritter: Ein Hauptsage der böhmischen Vorzeit*. Praga in Leipzig: M. Neureutter, 1798, po Ilešič 1918: 103.

spiyo tudi skandinavski Odin, kraljevič Marko, češki Svetopolk in celo Atilov grob naj bi bil pod goro v središču sveta.

Bronasti kip kralja Matjaža v Matjaževi jami v Mali Peci, kipar Marjan Keršič Belač (foto: Monika Krojepej Telban, 2007).

Številne so povedke, ki pripovedujejo, kako so spečega Matjaža v votlini obiskali naključni popotniki. Za hip se je prebudil in rekel obiskovalcu, naj pogleda skoz okno, ko pa je človek to storil, je zagledal prostrano polje, na katerem spi črna vojska s konji. Včasih popotnik skoz prvo okno vidi vse polno ljudi, skoz drugo okno lepo polje žita, ki ga žanje en sam človek, skoz tretje pa spet vse polno ljudi. Matjaž mu razloži, da je podoba skozi prvo okno današnja, skozi drugo okno takšna, kakršna bo takrat, ko se bo vrnil na svet Kralj Matjaž, skozi tretje okno pa takšna, kakršna bo, ko se bodo ljudje ponovno namnožili in pokvarili. Zgodi se tudi, da Matjaž prišleke povpraša, ali še lazijo mravljice na tri vrhove, kar pomeni, ali še obstajajo leteče romarske procesije na svete vrhove. Ko jih ne bo več, bo Matjaž vzdignil črno vojsko in na zemljo se bo znova vrnil red ali pa bo takrat svet pokončan. Na Tolminskem pravijo, da Kralj Matjaž mimoidočega povpraša, ali figovo drevo še rodi? Ko ne bo več rodilo, bo prišel in premagal vse kralje. V gori, kjer spi, so tudi zakladi; včasih popotniku naroči, naj si nabere v jami listja ali perja, ki pa se doma, oziroma kadar se človek ozre, spremeni v zlato (Grafenauer 1951: 217–6).

Tovrstno izročilo je povezano s prerokovanji, ki jih opisujejo nemške ljudske knjige o cesarju v Untersbergu, npr. *Brixener Volksbuch vom Untersberg*, 1782 (Grafenauer 1951: 88), pri nas pa so jih začeli povezovati s Kraljem Matjažem tudi pod vplivom »Nemških povedk« bratov Grimm.⁵ Zgodbe govorijo o prerokovanjih o vojnah in koncu sveta ali prihodu boljših časov. Takšna prerokovanja so bila razširjena v širšem slovenskem etničnem prostoru in že na začetku 19. stoletja jih je po nemškem izvirniku prevedel slovenski bukovnik in pesnik Andrej Šuster - Drabosnjak, njegove *Bukelce od Matjaža* pa je mnogo let pozneje objavil France Kotnik (1923/24).⁶

Izročilo o Kralju Matjažu, spečem v svetovni gori, in o njegovem prebujenju odseva kozmološke in apokaliptične predstave. Te napovedujejo, da bo spal toliko časa, dokler se mu brada devetkrat (trikrat ali sedemkrat) ne ovije okoli kamnite mize. V nekaterih pripovedih naj bi mu brada v dveh delih rasla okoli lipe, in ko se bosta obe polovici brade na drugi strani drevesa združili, bo nastopil sodni dan (Ravnikar - Poženčan, NUK: MS 483, zv. XI). Nekatere zgodbe pripovedujejo, da bo Kralj Matjaž vstal, ko bodo vrane ali srake nehale letati ali pa ko bodo romarji nehali »laziti na štiri ali tri vrhe«, to je, ko bodo opustili leteče procesije na Gosposvetskem polju (Grafenauer 1951: 40).⁷ Spet druge zgodbe pripovedujejo, da se bo začela vojska prebujati, ko bo Kralj Matjaž potegnil svoj meč do polovice iz nožnice; ko pa bo meč popolnoma izvlekel oziroma ko bo meč sam skočil iz nožnice, bo vojska oživila in vrnil se bo zlati vek ali pa bo Kralj Matjaž dvignil strašno vojsko in pokončal svet.

Številne zgodbe pripovedujejo, da bo Kralj Matjaž vstal, ko bo ozelenela suha lipa pred vhodom v njegov podzemni svet. To se bo zgodilo nekoč na božični večer, med polnočjo in eno uro bo lipa tudi vzcvetela, potem pa se bo spet posušila. Po drugih variantah bo lipa ozelenela nekoč na jurjevo, ko se bo Kralj Matjaž znova prebudil ter nanjo obesil svoj ščit in tedaj bo tudi Matjaževa vojska oživila. O t. i. Matjaževi lipi je prvi pisal Emil Korytko (NUK: MS 455, zvezek 1; objavil Grafenauer 1951: 207). Motiv ozeleneloga suhega drevesa izvira iz mitskih predstav o svetovnem drevesu, pozneje privzetih v prerokbe Jakoba Vitryjskega, da se bo čudež ozelenitve suhega drevesa zgodil

5 *Deutsche Sagen*: št. 27 »Der Unterberg«, št. 28 »Kaiser Karl im Unterberg«.

6 Več o bukovniškem izročilu in knjigah prerokb iz Unterberga glej Grafenauer 1951: 87–99; o Sibilinih prerokovanjih pa nav. delo: 103–4. Podoben rokopis prerokb se je ohranil v Korytkovi ostalini (str. 165–75), prevedel in objavil ga je Ilija Popit (Rudež, Rudež in Zima 2010: 97–101).

7 Leteče procesije potekajo na veliki petek treh žebeljev (drugi petek po veliki noči). Obred se začne s polnočno mašo na Štalenski gori in v dvanajstih urah je treba obhoditi še druge vrhove – Šenturško goro (Ulrichsberg), Šentviško goro (Veitsberg) in Šentlovrenško goro (Lorenziberg), ki obdajajo Gosposvetsko polje.

tedaj, ko se bosta v Jeruzalemu srečala cesar Friderik II. in prezbiter Janez.⁸ Takšne pripovedi in prerokbe so v 14. stoletju dosegle tudi slovenske kraje in se udomačile v ustnem izročilu.

V pripovedno izročilo o Kralju Matjažu so preneseni tudi številni motivi iz starega orientalskega in srednjeveškega evropskega gradiva. Nanj se veže tudi izročilo o Aleksandru Makedonskem,⁹ ki je prišlo k nam prek Aleksandrovega romana pa tudi prek srednjeveškega apokrifnega izročila o judovskem kralju Salomonu. Prav tako v pripovedih o Kralju Matjažu odkrivamo fragmente sibilskih prerokovanj in srednjeveške apokrifne legende o kralju Salomonu¹⁰ in Sibili (Sibylla) oziroma o kralju Salomonu in kraljici Mihaldi od Sabe,¹¹ ki je na Slovenskem dobila ime Šebida (Šembilja, Švila prerokila).¹² Poznana je predvsem pripoved o Kralju Matjažu in Šembilji, ki je Matjaža preliščila in prva pila iz studenca modrosti. Zapisal jo je Anton Pegan leta 1868 v Štanjelu (Pegan / Černigoj 2007: 158). V teh zgodbah se skrivajo tudi krščanske predstave o koncu sveta, apokalipsi in Antikristu, še pogosteje pa o rešitelju in Mesiji.

Matjaževo ime se navezuje tudi na različne pravljice, ki se uvrščajo v mednarodne pravljичne tipe, kot so »Prebrisano dekle in kralj« (ATU 875), »Cesar in opat« (ATU 922), »Štirje cekini« (ATU 921A), »Kralj potuje preoblečen« (ATU 952), »Mož se vrne na ženinino poroko« (ATU 974, po motivu iz Odisejevega popotovanja in vrnitve na rodno Itako), »Radoveden kralj« (ATU 920A*), »Delitev nagrade« (ATU 1610, pripoved o modrem kralju, ki prelišči gostilničarja, ki trgovcu ni hotel vrniti denarja), »Kralj Matjaževa sodba« (ATU 1617).¹³ Pogosto pripovedi o Kralju Matjažu vključujejo motiv

8 Franz Kampers, *Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage*. München 1896: 80. V času križarskih vojn se je zdelo, da končni boj že poteka in da sta blizu poslednja sodba in preroditev sveta. Tedaj je dobila novo razlago prerokba Metodija Patarskega o suhem drevesu, na katero bo osvajalec obesil svoj ščit (Grafenauer 1951: 92–7). Verske predstave o svetovnem drevesu z vrelcem žive vode ob koreninah in božanstvom v podobi ptice na njegovem vrhu so bile v tradicijah etničnih skupin Evrope, Irana in Indije dokaj podobne in kažejo na skupno dediščino (Šmitek 2004: 63).

9 V slovenskem ljudskem izročilu se je med drugim ohranil drobec iz ciklusa o Aleksandru Makedonskem, ki opisuje, kako je vladar skušal izmeriti nebesni svod in dno morja (»Radovedni kralj«, ATU 920A*) (Freuensfeld 1884: 297; ponatis v Šmitek 2005: 23–4, št. 15: »Salomonovo merjenje sveta«).

10 Kralj Salomon je vladal okoli leta 960 pr. n. št. Obisk sabske kraljice pri njem navaja tudi Sveto pismo Stare zaveze.

11 Saba (hebr. Šeba), južnoarabska pokrajina, ki je bila do leta 525 pr. n. št. kraljestvo, potem so jo osvojili Abesinci.

12 Na Koroškem se je ohranil rokopisni prepis Sibiline knjige *Bukle Sibile Prarokile*, ki jih je poslovenil M. Lopusch, 14. 1. 1892 v Št. Janžu v Rožu; objavila jih je Herta Laussegger (1985). Sicer je izčrpnjeje o Sibilinih prerokbah pisal že Niko Kuret (1940).

13 Objavljeno v *Koroški kroniki* 2(10), 8. 3. 1946, str. 4; primerjaj Hubad 1888: 4–5, »Kako je znal soditi Rudolf Habsburški«.

»Obiskovalca v Matjaževem podzemnem svetu«, ko človek, ki pride v votlino, preživi tam 300 let, misleč, da je minilo le nekaj ur (ad ATU 471A); dodan pa je lahko tudi motiv iz pravljичnega tipa ATU 671 »Trije jeziki«, v katerem ptica označi bodočega kralja s preletavanjem nad njim in njegovim plugom.¹⁴ Matjaž se pojavlja tudi v pripovedi o sanjačih (»Kralj Matjaž na lovu«).¹⁵ Matičetov je v Bogojini v Prekmurju zapisal pravljico »Lenuhi kralja Matjaža«, ki so bili tako leni, da se jim ni ljubilo zbežati niti iz goreče hiše. Pripovedoval mu jo je Ignac Benkovič - Martinov Naci (Matičetov 1966: 96–7); to šaljivo zgodbo o Kralju Matjažu pa so poznali tudi na Madžarskem (Matičetov 1991c: 200).

Izročilo o Kralju Matjažu je bilo na Slovenskem še močno živo v poznih 60. letih 20. stoletja, ko je Matičetov zbral kar obsežno gradivo med ljudmi v različnih slovenskih pokrajinah (primerjaj Grafenauer 1951; Matičetov 1958, 1966). Tudi Pavle Merkù je še v 70. letih 20. stoletja posnel v Brezju/Montemaggiore di Taipana pripoved o Kralju Matjažu in pastirjih (ATU 471A) in jo objavil v *Ljudskem izročilu Slovencev v Italiji* (Merkù 1976: 345–6, št. 472). Danes pa pripovedi o Kralju Matjažu le redko zaživijo spontano med ljudmi. Otroci izvedo zanj v šoli iz beril¹⁶ in morda doma iz kakšne zbirke ljudskih pravljic in povedk. V zbirki *Glasovi* je omenjen le v dveh knjigah (Rešek 1995: 266, št. 115; Dolenc 2000: 82, št. 228, 229, 230). Tudi v knjigah, ki prinašata gradivo s Koroškega (Repašček 1995; Piko 1996) ni zgodb, ki bi ga omenjale. Le posredno je iz dveh povedk razvidno, da gre za matjaževsko izročilo (Piko 1996: 107–11, št. 71, 72). Pripovedujeta namreč o prerokbah Šembilje (Sibile) in o prerokbah, podobnih tistim iz Unterberga. Takšne pripovedi so pogosto v koroškem matjaževskem izročilu. Tako npr. najdemo podobne zgodbe (npr. »Kako še bo in kdaj bo dobro na svetu?«) v zbirki Vinka Möderndorferja (1946: 221–2).¹⁷

Kralj Matjaž je bil priljubljen tudi v otroški folklori, pojavlja se v popevkih in igrah (več Kropelj Telban 2018). Številni so tudi pregovori in reki ali izreki o njem: »Kralj Matjaž, zlata doba je naša« (Matičetov 1958: 105), »Kralj Matjaž spi, nobene več pravice ni« (Grafenauer 1951: 209, po Majar 1848: 44), »Kadar bode Kralj Matjaž

14 Objavil Hubad (1888: 6–8), zapisal Matija Murko.

15 Objavljeno v *Koroški kroniki* 2(10), 8. 3. 1946, str. 4; primerjaj »Cesar Karol V. in sanjači.« V: *Zabavna knjižnica za slovensko mladino* 6. Anton Kosi, ur., Ljubljana 1897. Str. 28–30.

16 Več o Kralju Matjažu v slovenskih osnovnošolskih berilih in učnem načrtu za slovenščino glej Brezovnik 2014: 64–7.

17 Pripovedovali so mu jih okoli leta 1924 Ivan Jelen, Luka Libnik in Jurij Stopar iz Mežice.

kraljeval, tedaj bode kmetič lahko kmetoval«, ¹⁸ »Ko bo kralj Matjaž kraljeval, bo kmetič lahko kmetoval« (Švab 2012: 10, 31).

Matjaževsko izročilo so zbirali in raziskovali številni strokovnjaki iz držav, kjer je ta junak poznan v pripovednem in pesemskem izročilu. ¹⁹ Temeljito študijo o matjaževskem izročilu v srednjeevropskem prostoru je napisal gališko-ukrajinski folklorist Zenon Kuzelja že leta 1906. V njej je ovrgel mitološke razlage ²⁰ in slovensko izročilo o Kralju Matjažu povezal s poznosrednjeveško nemško pripovedno tradicijo. Slovaški folklorist Ján Komorovský je menil, da se je Matjaževo ime znašlo na čelu izročil zaradi slabih razmer, ki so nastopile po smrti Matije Hunjadija, ko so se dvignili kmečki punti, vojske in vstaje (Komorovský 1957).

V napetem ozračju v času koroškega plebiscita je Georg Graber (1914) zapisal, da so Slovenci privzeli Kralja Matjaža iz nemške folklo-re, s čimer se je strinjal Leopold Kretzenbacher (1941). Vendar pa je v monografiji o Kralju Matjažu Grafenauer (1951) zavrnil ta mnenja, ki jih je podprl tudi Matičetov (1958), ko je sedem let pozneje v različnih slovenskih pokrajinah zbral obsežno novo, še živo gradivo in ga skupaj z nekaterimi zapisi, ki jih je Grafenauer spregledal, objavil v svoji študiji. Matičetov je menil, da se pripovedi o Kralju Matjažu vežejo na zgodovinske povedke in izročila o 'dobrem vladarju'. Mnogo raziskovalcev je poudarilo stilizacijo junaka v procesu ohranjanja zgodovinskih dogodkov v kolektivnem spominu ljudi.

V novejšem času je, bolj kot izročilo samemu, pozornost raziskovalcev namenjena sodobnim pojavom v družbi, ki so povezani z matjaževskim izročilom, na kar je opozoril že Božidar Jezernik (1979). Razširile so se tudi polemike o tem, kako je mogel »ogrski«

18 Pregovor iz Slovenskih goric, objavil ga je Josip Šašel (1954: 22–3).

19 Med drugimi: Kuzelja 1906; Perfeckij 1926; Ortutay 1942; Komorovský 1957, 1972; Grafenauer 1951; Matičetov 1958; Szóvérfy 1968; Habovštiak 1970; Milošević-Djordjević 1971; Kriza 1996–98, 2007; Kerča 2001; Jung 2008; Raffai 2008; Voigt 2010; Bartha, Keményfi in Vincze 2012; Šmitek 2012; Liszka 2013; Kropce 2014.

20 Na Slovenskem so Kralja Matjaža povezovali s sončnim boštvom predvsem zagovorniki mitološke šole, med njimi tudi Janez Šajnik (Scheinigg 2016 [1891]) in Davorin Trstenjak; ta je med drugim pisal o Alenčici – Matjaževi ženi:

Alenčica

Žena kralja Matjaša se je klicala Alenčica, kakor nam je znano iz narodnih pesmi. Stara mamka Ragoršica v Čadramski fari, ki so mi zapeli lepo pesem o kralju Matjašu, so mi povedali na uprašanje, od kod je ta Alenčica bila, to-le: Alenčico je rodila juterna zora, rojenice so jo zibale v zlati zibelki, bila je nebeška devica. Ker kralj Matjaš ni umrel, temoč v koroški gori spi, dokler mu brada devetkrat okoli mize ne zraste, tudi Alenčica ni umerla, temoč vzdignila se je nazaj v svetle oblake! V vedski mythologii (staroindiški) nahajam dajmonsko bitje Al i c ç a . Vregnila bi se ujemati z našo Al e n č i c o . (Trstenjak 1859).

Grafenauer (1951) tega prispevka ni vključil med zbrano matjaževsko gradivo, po vsej verjetnosti zato, ker se mu je zdela mitološko prirejena. Tudi Jakob Kelemina (1930: 29) je menil, da je Kralj Matjaž stopil na mesto boga Kresnika.

kralj postati vseslovenski ljudski junak Kralj Matjaž.²¹ Književnik Saša Vuga (1973, 1991) je menil, da madžarski kralj Matija Korvin (*Hunyadi Mátyás*) med Slovenci ni bil priljubljen, zato je sklepal, da je ljudski junak dobil ime po Matjažu s Kokovega, ki je vodil vojsko slovenske kmečke zveze proti Turkom v nedeljo, 25. 7. 1478, v soteski pri Kokovem ob Zilji na Koroškem (danes v Italiji). V zadnjem času tezo o koroškem kmetu Matjažu s Kokovega ponovno zagovarja slavist Silvo Fatur. Jožko Šavli (1982, 1987, 1991) je Kralja Matjaža poistil z Arnulfom Koroškim. Na te polemike je Matičetov odgovoril v treh člankih (1991a, b, c). Mednarodna razširjenost izročil o tem junaku potrjuje Matičetovo mnenje. Danes ljudje, še posebej na Koroškem, radi poudarjajo, da si je ljudstvo izvolilo Kralja Matjaža na Gosposvetskem polju, svoj prestol pa je imel na Krnskem gradu (Švab 2012: 9).

Podobna polemika o tem, kdo je junak, ki je navdihnil izročilo o »kralju Matijašu«, se je razvila tudi na Hrvaškem. V 70. letih minulega stoletja so nekateri hrvaški pisci, npr. Nikola Bonifačić Rožin in Ante Starčević, zagovarjali tezo, da je Kralj Matjaž dobil ime po Matiji Gubcu (s pravim imenom Ambrož Gubec), ki je vodil hrvaško-slovenski kmečki upor leta 1573.²² Zavrnila jih je priznana hrvaška folkloristka Maja Bošković-Stulli, ki je utemeljeno ugotovila, da ustno izročilo o kmečkih uporih in Matiji Gubcu opisuje življenje zagorskih kmetov, razmerje kmet – fevdalec, kmečki punt in kaj se je dogajalo z uporniki, prav nič pa ni fantazijsko ali preneseno v mitsko sfero, kar je značilno za matjaževsko izročilo (Bošković-Stulli 1973: 78).

RAZVOJ IZROČIL O PETRU KLEPCU

Medtem ko je izročilo o Kralju Matjažu izredno raznovrstno in ohranjeno ne le na Slovenskem, pač pa tudi drugod v Srednji Evropi, so pripovedi o Petru Klepcu – pesmi se namreč v ljudskem izročilu niso

-
- 21** Ljudski junak Kralj Matjaž je dobil ime – kot je danes v mednarodnih strokovnih krogih bolj ali manj sprejeto – po madžarskem kralju Matiji Korvinu (1443–1490), ki je bil poznan kot pravičen in dober vladar. Matija Majar - Ziljski je že v prvi polovici 19. stoletja pisal, da je Kralj Matjaž ime dobil po njem (Majar 1843). Tudi že omenjena prva temeljita študija o tem junaku (Kuzelja 1906) že z naslovom (Ogrski kralj Matija Korvin v slovanskem ustnem izročilu) pritrjuje temu dejstvu.
- 22** V nekaterih hrvaških pripovedih je Kralj Matjaž na začetku kmet in postane kralj šele, ko je na čudežen način izbran za kralja. Podoben motiv najdemo tudi v madžarskem, slovaškem in češkem izročilu. Tudi pri nas je ohranjena pravljica s to motiviko, ki jo je po Murkovem zapisu objavil Hubad (1888: 6–8).

ohranile – vsebinsko razmeroma poenotene in živijo bolj ali manj le v lokalnem okolju, v dolini Čabranke in zgornje Kolpe.²³ Danes namreč spontano pripovedujejo o Petru Klepcu le še v dolinah Kolpe, Čabranke in Gerovčice (občine Kočevje, Čabar in Delnice), torej v Osilniško-čabranski dolini. Izčrpnjeje je o tem že pisala Anja Moric (2015), zato tokrat le na kratko o ohranjenem izročilu.

Izročilo o Petru Klepcu je bilo prvič dokumentirano na začetku 19. stoletja, ko je o njem pisal Janez Zima z Bleda, tedaj kaplan v Loškem Potoku.²⁴ Njegov rokopis v nemščini z naslovom »Klepsz« je nastal predvidoma okoli leta 1828 in se je ohranil v Korytkovi zapuščini,²⁵ v slovenskem prevodu pa je bil objavljen leta 2010 (Rudež, Rudež in Zima 2010: 93–7). Drugi rokopis o Klepcu, prav tako v nemškem jeziku, je zapisal Matevž Ravnikar - Poženčan okoli leta 1838,²⁶ v slovenščini pa ga objavil v *Novicah* (Ravnikar - Poženčan 1847). Rokopis se je ohranil v njegovi zapuščini.²⁷

Zgodba pripoveduje o dečku Klepcu, pastirju, ki se je rodil v Malem Logu (po J. Zimi) oziroma v Osilnici (po Ravnikar - Poženčanu). Pastirji so ga pogosto topli, zaradi tega je večkrat sam pasel svojo čredo. Nekega dne je za nekim gostim grmovjem zasllišal stok in jok. Stekel je tja in opazil nekega moža - kresnika, ki mu je rekel, da se bo ta večer spremenil v vola in se bo naslednji dan boril z bogatim možem z Ogrskega, ki bo tudi spremenjen v rdečega vola. Pomagal bi mu lahko, če bi odrezal tri enoletne šibe in bi udaril nasprotnega vola trikrat s šibami po rogeh. Klepec je storil, kot ga je podučil. Tisti hip je postal kresnik spet človek in za vselej rešen svoje metamorfoze. Klepcu se je zahvalil in ga vprašal, kaj si želi za to odrešitev, ta pa si je zaželel nepremagljivo moč. Dobil jo je in se obranil pastirjev, ki so ga hoteli spet preteptsti. Njegovo moč so poznali povsod. – Podal se je na Reko (Fiume), kjer je bila vojna med cesarskimi in Turki. Ker sta bili že obe vojski utrujeni, so vojni voditelji sklenili, da vsaka stran postavi enega moža, ki naj se pomerita. Klepec je premagal turškega velikana in zmaga cesarskih je bila odločena. Nato je šel Klepec v neko železnino na Reko in je hotel kupiti podkve. Klepec je vseh 19 raztegnil ter šel dalje. Ko je prišel domov, je šel v gozd po les. Pred

23 Podrobno o tem v tej knjigi pišeta tudi Anja Moric in Ana Perinić Lewis.

24 Doslej je veljalo, da je prvi zapis o Petru Klepcu iz leta 1846, ko je neznan avtor pod psevdonimom Sevčan objavil prispevek »Peter Klepec, silni slovenski junak« v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (Kos 1994: 322; Stanonik 2004: 413; Moric 2015: 215).

25 NUK: Prvi zbornik Korytkove ostaline, str. 181–6.

26 Kot domneva Ilja Popit, je Ravnikar - Poženčan verjetno slišal svojo različico Klepčeve pripovedi v letih 1833–1838, ko je bil ekspozit na Gori pri Sodražici, ali pa v letih 1838–1842, ko je bil kaplan v Semiču (Rudež, Rudež in Zima 2010: 150–1).

27 NUK: MS 483, Zvezek XI, v slovenščino prevedel Niko Kurež.

neki hlod ali tram je vpregel dva vola, vendar ga nista mogla potegniti. Jezen je naložil tram na svoje rame in ga nesel domov ter gnal vola s praznim vozom pred seboj. Ta hlod ali tram lahko še danes vidite v Malem Logu pri Klepčevi hiši. Poročil se je in imel sina. – Potem je znova vdrla strašna turška vojska in pritislila že od Gerova in Malega Loga. Klepec je z drevesom v rokah nagnal vso turško vojsko čez Sveto goro proti Osilnici, nato pa proti Bosljivi Loki in jih stisnil v kotu, kjer še zdaj stoji neka vas, ki se imenuje Pri Turkih (zdaj: Turke). Nazadnje je vsa vojska skočila v Kolpo. – Zaradi tega junaškega dejanja sta dobila on in njegova vas od cesarja poslani privilegije, ki so jih dolgo uživali. V novejšem času se je neko dekle iz Malega Loga iz Klepčeve hiše poročilo v Osilnico in vzelo spise o privilegijih s seboj. Zato se še zdaj Osilničani pravdajo z Malilogarji.

Po Ravnikar - Poženčanovem zapisu pa, povzeto, pripoved teče nekoliko drugače: Glas o njegovi moči je segel celo do cesarja, ki ga je poklical na Dunaj. Moč je Klepec dokazal, ko je obrnil vse furmanske vozove, ki so stali v bližini. Nato je hkrati raztegnil 12 podkev. Ko je cesar videl te dokaze o njegovi moči, ga je poslal na mejo med Hrvaško in Kranjsko, da bi se boril s turškim velikanom. Če bi ga premagal, bi cesarju pridobil posesti dežele. Cesar in turški sultan sta prišla osebno in Klepec je nasprotnika premagal, nato pa je še zasledoval turško vojsko do Belega grada. Za njimi je metal hlode in z njimi mlati po Turkih. Pri Belem gradu je svoj meč zasadil v zemljo in dejal: »Če se bo meč sam pogreznil v zemljo, pomeni to, da je sila in da pomoči potrebujem, če se bo pa sam iz zemlje vzdignil, je znamenje, da z lahkoto premagujem« (Ravnikar - Poženčan 1847: 84). Meč je zdaj lezel v zemljo, zdaj prihajal iz nje. Po večkratnih težavah je bil Klepec vendarle zmagovalec nad Turki. Rusija je bila vesela te zmage in je odstopila Avstriji del ozemlja vzdolž Donave. Klepcu je cesar za plačilo podaril velike lovske pravice in mu odpustil vse dajatve. Klepec si je postavil leseno hišo, za kar je porabil tako debela debla, da so po tri drugo na drugem zadoščala za dovolj visoke stene. Hiša še zdaj stoji v osilniški fari, kakor je pravil nekdo, ki jo je videl.

Leto pred Poženčanovo objavo je v *Novicah* izšel članek o Petru Klepcu (Sevčan 1846), kjer pa je bilo v opombi že opozorjeno na Poženčanov prispevek, ki bo sledil. Ta objava je dolgo veljala za prvi zapis o Klepcu pri nas. Sevčan je Klepca lociral v Osilnico in ga imenoval »junaški sin Slovenije«. V prvem delu ga je na kratko predstavil, pri tem pa ni omenil njegovega otroštva in kako mu je pridobil moč, pač pa ga je opisal le kot močnega slovenskega junaka. V nadaljevanju je zgodovinsko ozadje izročila o njem razložil z napadi Mongolov, ki so med letoma 1237 in 1240 vdrli na Ogrsko. Bežeči kralj naj bi bil ogrski

kralj Bela IV., ki se je pred Mongoli umikal na dalmatinske otoke. Po mnenju Anje Moric (2015: 215) bi lahko ta prispevek označili kot primer nacionalizacije mita o Petru Klepcu.

Med objavami iz 19. stoletja je treba omeniti še dve; prvo je objavil neznani avtor pod psevdonimom A. Š. (1860);²⁸ ista pripoved je bila nekoliko skrajšana objavljena v *Vrtcu* (B. n. a. 1880), nato pa še v *Ljubljanskem zvonu* (1882: 138).

Da je bilo izročilo o Klepcu v drugi polovici 19. stoletja kar dobro poznano, potrjuje tudi frazem »biti močan kot Peter Klepec«, objavljen v *Učiteljskem tovarišu* (15. 3. 1877, str. 72), nato pa še v *Slovenskem gospodarju* (15. 6. 1882, str. 185), kar pomeni, da je bil Peter Klepec takrat že razumljen kot simbol narodove junaške identitete in v slovenskem prostoru splošno posvojen.

Tudi na Hrvaškem so poznali frazem »jak kao Petar Klepac«, ohranjen v rokopisnem gradivu Frana Jurkovića iz leta 1953.²⁹ Sicer pa so se hrvaške objave o Klepcu pojavile šele proti koncu 19. stoletja. Med prvimi je Petra Klepca omenil Dragutin Hirc v *Ilirskih novinah* leta 1884 v članku »Črtice o Kotaru in Čabarskom«. Prav tako je o njem pisal v potopisu *Gorski kotar* (1898), v katerem je med drugim omenil njegovo rojstno hišo v Malem Lugu in predstavil nekaj zgodb o »Petru Klapcu - hrvatskom divu«. Šest let za Hircem je pripovedi o Klepcu objavil tudi župnik Ivan Nepomuk Jemeršić v knjigi *Kopnom i morem do Plitvičkih jezera* (1904). Opisal je Mali Lug in omenil Petra Klepca, ki je v času turških vojn posekal na stotine sovražnikov in turških glav.

Sodelavca Oddelka za etnologijo Hrvaške akademije znanosti in umetnosti Fran Jurković in Nikola Bonifačić Rožin sta leta 1953 zbrala nekaj pripovedi o Petru Klepcu v okolici Čabra, v Gerovem, Malem Lugu, Hočah in na Sv. Gori.³⁰ V eni od zgodb, ki jih je zapisal Jurković, je omenjen vol – v resnici »div Krijesnik«, ki je Klepcu podelil moč, ker mu je ta pomagal v boju z nasprotnim volom.

Jurkovićev zapis je torej vsebinsko podoben omenjenima zapisoma Janeza Zime in Ravnika - Poženčana; tudi v teh zgodbah Klepcu podeli moč kresnik v podobi vola. Kresnik se namreč – po starih ljudskih verovanjskih predstavah – kot vol v kresnih nočeh bori s

28 Vsebina je, na kratko, sledeča: Pastirček Klepec iz Čabra na pašniku prosi Boga za moč in ta mu jo da: glas iz oblakov reče: »Peter moč ti je dana, izderi grm, brezo, hojo!« Ko gre nekoč pozneje cesar v boj proti Turkom na Reko, se s turškim sultanom dogovori, da se bosta bojevala cesarski junak s turškim orjakom. Za cesarskega junaka se ponudi Klepec, ki Turka premaga, nato pa s hojo prežene še Turke. V Čabru je še danes hloed iz hoje, ki naj bi jo bil izpulil Klepec.

29 Za posredovanje hrvaškega izročila o Petru Klepcu se zahvaljujem prof. dr. Ani Perinić Lewis iz Inštituta za antropologijo v Zagrebu.

30 Hrani arhiv Oddelka za etnologijo Hrvaške akademije znanosti in umetnosti.

sovražnim kresnikom (ali vedomcem) za dobro letino in blaginjo svojega kraja. Povezava med mitološkim izročilom o kresniku in pripovedmi o Klepcu doslej še ni bila obširneje predstavljena. Nanjo je sicer opozoril Zmago Šmitek: »Borba dveh volov na kresni dan je vpletena v slovensko povest o Petru Klepcu, kar jo posredno povezuje s Kresnikom.« (Šmitek 2004: 168), neposredno vez med Klepcem in Kresnikom pa je opazil Marko Smole (2016: 195) in se ji podrobneje posvetil (Smole 2017). Po analizi obeh prvih virov o Klepcu in poznejšega Jurkovičevega zapisa je ta povezava očitna. V Zimovem zapisu Klepcu podeli moč »bogati mož« v podobi vola (*krsnik*), ki se je na kresni večer boril s sovražnim volom (kresnikom ali vedomcem).

Kot je ugotovil že Šmitek in so pozneje potrdili tudi drugi raziskovalci, se Kresnik tako v ekstatični kot mitološki tradiciji³¹ bori s sovražnikom v živalski podobi:

V mitološkem izročilu se rivala pojavita v podobi dveh merjascev ali dveh bikov. [...] Da so bile podobne predstave razširjene tudi ponekod v našem sosledstvu dokazuje dalmatinsko izročilo z otoka Brača, po katerem se gospodar tega otoka in zaščitnik sosednjega otoka Hvara spopadeta sredi velikega neurja v podobi belega in črnega vola.³² (Šmitek 2004: 168)

Raziskovalci so ugotovili, da je v slovenski mitološki tradiciji Kresnik povezan celo s slovanskim bogom Perunom, kar je argumentirano dokazal Nikolai Mikhailov (1996: 127–41) in pozneje tudi drugi raziskovalci. Motiv borbe med voloma, ki sta zoomorfni podobi kresnika in vedomca, namreč ohranja v svoji osnovi shemo staroslovanskega osnovnega mita o boju Peruna z Velesom, ki se na zemlji pokaže v boju kresnika z vedomcem.

Pripovedi o kresniku, ki se na razpotjih bojuje z nasprotnim kresnikom, so se v ustnem izročilu ohranile v širšem slovenskem prostoru, medtem ko so na Hrvaškem *krsniki* poznani predvsem v Istri in Dalmaciji. Tako je Maja Bošković-Stulli, ki je pisala o kresnikih in o boju kresnika z vidovino v podobi živali, raziskala predvsem istrsko, kvarnersko in dalmatinsko izročilo o *Krsniku*, *Kresniku*, *Kršnjaku*, *Skrstniku* in ugotovila, da ljudje pripovedujejo o bojih *Krsnika* s *Kudlakom*, *Štrigonom* in *štrigami* ipd. za dobrobit svojega okraja. Tudi v slovenskem kresniškem izročilu je imela za avtentično le ekstatično tradicijo, ne pa tudi mitološke (Bošković-Stulli 1960: 296). Pozneje je raziskave poglobila

31 Več o delitvi na ekstatičnega in mitološkega Kresnika glej Šmitek 1998, 2004: 144–6.

32 Petar Šimunović in Reinhard Olesch, *Čakavisch - deutscher Lexikon: Teil 3, Čakavische Texte*. Köln in Dunaj, 1983. Str. 31.

in dopolnila prvotno mnenje s spoznanjem, da ima dvoboj kresnikov v živalski podobi korenine v indoevropskem oziroma protoslovanskem sakralnem tekstu, ki ohranja sledove starih verovanskih predstav, da pa so se te bolj ohranile v slovenskih virih (Bošković-Stulli 2003: 33–4).

Na šamanistične lastnosti kresnikov/krsnikov sta opozorila že Gábor Klaniczay (1983) in Carlo Ginzburg (1979 [1966]); njuno izhodišče je bilo ustno izročilo o taltosih in benandantih; podobno je tudi Šmitek ugotovil, da kresnik predstavlja nekakšnega vodjo lokalne skupnosti, šamana (Šmitek 2004: 144). Kresnik je – tako kot šaman – med drugim tudi z borbami z nasprotnim kresnikom skrbel za dobrobit svoje vasi, svoje znanje pa je predal izbranemu nasledniku.³³ To izročilo se je na Primorskem ohranilo do današnjih dni, npr. v povedki »Kresnik reši dekleta« (Tomšič 1989: 47, št. 28).

Klepca je torej podelil moč Kresnik, ob tem pa se lahko vprašamo, ali gre morda za prenos znanja oziroma moči na naslednika kakor pri iniciaciji oziroma posvetitvi v kresniške veščine. Miti so namreč pogosto zgrajeni po enakem modelu kot posvetitveni obredi; takšno ritualno shemo je moč zaslediti tako v junaških mitih kot v čudežnih pravljicah (Meletinski 2006 [1976]: 184).

Izročilo o Petru Klepcu se je – kakor je značilno za izročila o tradicijskih junakih (Meletinski 2006: 184; Šmitek 2012: 201) – začelo iz sprva nerazločne in zamračene mitske preteklosti ter se postopoma jasnilo v podrobnostih: junak je postajal vse manj pravljichen, dokler se nazadnje zgodba v zadnjih obdobjih različnih krajevnih izročil ni posodobila in našla svoj prostor v vsakdanjem življenju njenih nosilcev.

V drugi polovici 20. stoletja je Osilniško-čabransko dolino raziskoval Anton Ožbolt (1974), ki je med drugim Petra Klepca aktualiziral in je na simbolični ravni med njegove podvige pritegnil še vstajo proti Italijanom in partizanske boje. Prav njegovo delo je že z naslovom »Dežela Petra Klepca« ponovno oživilo izročilo o Petru Klepcu, ki je po drugi svetovni vojni skorajda zamrlo. Ljudje so začeli ne le znova obujati spomine nanj, pač pa ga tudi tržiti. Občina Osilnica se je poimenovala »Dežela Petra Klepca«, kar je v letu 1991, po osamosvojitvi Slovenije, zanetilo polemiko med prebivalci na obeh straneh meje. Do tedaj složno prebivalstvo se je začelo spraševati: Čigav junak Peter Klepec sploh je – hrvaški ali slovenski?

33 V kitajskem izročilu na Kresnika spominja Nebeški cesar Fu Xu, ki je zavladal, ko se je zemlja strdila. Svoja plemena je učil ribariti, loviti in drugih znanj in modrosti. Mati ga je nosila 12 let, njegovo telo je bilo kačje, imel je človeške roke in volovsko glavo. Njegov naslednik Šen Nung - Zemeljski cesar je bil zelo velik, imel je človeško telo in bikovo glavo (Campbell 2007 [1949]: 355). Tudi Kresnika je mati nosila zelo dolgo - kar devet let (Šmitek 1998: 102) in spreminjal je lahko podobo, med drugim se je spremenil tudi v vola.

Lesen kip Petra Klepca na dvorišču Hotela Klepec v Osilnici (foto: Marko Smole, 2017).

Tudi to je spodbudilo publicista in novinarja Jožeta Primca, da je začel na obeh straneh meje dokumentirati gradivo o Petru Klepcu. Štirinajst pripovedi o tem junaku je zbral v Zgornji Kolpski dolini – od Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare do Dola in Predgrada (Primc 1997: 259–72).

O Klepcu in o življenju v dolini Čabranke in zgornje Kolpe so začeli pisati tudi drugi, med njimi Antun Burić (1979), Slavko Malnar (2002, 2007), Željko Malnar (2005), Jože Ožura (2002), v zadnjem času pa posebej Marko Smole (2013, 2014, 2016, 2017).

Večina današnjega prebivalstva te doline je prepričana, da je bil Peter Klepec zgodovinska oseba. Na Hrvaškem njegovo rojstno hišo v Malem Lugu kažejo kot turistično znamenitost in nekateri domačini iz hiše, ki danes stoji na tem mestu, trdijo, da so potomci Petra Klepca (Primc 1991: 20). Podobno kakor na Hrvaškem se imajo tudi na slovenski strani meje v družini Klepec za njegove potomce.

SPREMEMBE IZROČILA, DRUŽBENIH RAZMER IN RECEPCIJE

Imeni Kralja Matjaža in Petra Klepca sta se navezali na zelo stara kozmološka in mitopoetična izročila, ki so bila veliko starejša od junakov samih. Kralj Matjaž se je pojavil v mitskem izročilu, povezanim s

svetovno goro in drevesom življenja, kot junak, ki spi v gori in se bo vrnil, ko bo prišel konec sveta – bodisi kot odrešenik bodisi kot antikrist. Sčasoma je dobil vse realnejše razsežnosti v mitu o močnem junaku, ki se bori proti sovražniku. Postal je podoben južnoslovanskemu kraljeviču Marku in to celo tako, da sta se lahko pojavljala v pripovedih z isto vsebino in podobnimi motivi. Tako kraljevič Marko nastopa namesto Kralja Matjaža npr. v povedki iz Bele krajine, ki jo je objavil Ivan Šašelj (1906: 224–5; Kraljevič Marko in Kristus; Matičetov 1958: 111, št. 51). V drugih primerih pa se pojavljata skupaj, kakor npr. v pripovedi, ki jo je zapisal Anton Maily v Beneški Sloveniji.³⁴ Kraljevič Marko v tej povedki obišče Kralja Matjaža, ki spi v votlini pod Triglavom.³⁵

Po drugi strani pa se sestavine iz pripovednega izročila o kraljeviču Marku najdejo tudi v izročilu o Petru Klepcu. Tako npr. kraljevič Marko v istoimenski pripovedi (Hubad 1890: 35–48) dobi moč od Vile s planine, ki mu da trikrat piti mleka. Sorodnost med Klepčevim izročilom in izročilom o kraljeviču Marku je opazna tudi v prekmurški pripovedi o »Bikcu Markcu«, ki jo je zapisal Števan Kūhar³⁶ in ima identičen začetek kot tiste variante klepčevskega izročila, kjer so junaku dale moč tri vile. Na motiv, v katerem pomaga tako Klepcu kot kraljeviču Marku vila, je opozoril že Šmitek (2012: 261). Kakor omenjeno, pa imajo starejše verzije klepčevskega izročila mitološke korenine v Kresnikovem mitu.

Pozneje se je izročilo o Petru Klepcu vse bolj približevalo izročilu o Martinu Krpanu, rezijanskemu Lölu Kotliču (Matičetov 1963) in istrskemu junaku - Velemu Jožetu.

Tradicijski junaki Kralj Matjaž, Peter Klepec, kraljevič Marko in Martin Krpan so v slovenskem izročilu prikazani predvsem kot borci proti Turkom. Ljudstvo je tako poimenovalo Otomane (Jezernik 2012: 8–17). Lokalno prebivalstvo dežel, ki je doživljalo občasne otomanske vdore, je namreč razvilo t. i. sindrom obmejnega orientalizma, ki je ustvaril niz metafor in vsebin, zasidranih v popularni kulturi in v kolektivnem spominu (Gingrich 1996: 119). Stereotipne predstave o turških vpadih so vplivale na predstave o vseh narodih, ki so vdiral na

34 *König Matthias, der Messias der Slowenen* (Maily 1922: 9–11, št. 14). V italijanščini jo je objavil in komentiral Matičetov (Maily / Matičetov 1989: 63–64, št. 14, 183–5: "Re Matjaž, il 'Messia' degli Sloveni"). Pripoved ni omenjena ne v Grafenauerjevi ne v Matičetovi študiji o Kralju Matjažu.

35 Več o prepletanju izročil o Kralju Matjažu in Kraljeviču Marku glej Šmitek (2012: 223–45).

36 Števan Kūhar, O bikcu Markcu. *Veliki Kalendar za 1915*: 120–30; ponatis v Šmitek 2005: 28–38.

domače ozemlje, in kmalu se je v mišljenju ogroženih ljudi izoblikovala podoba sovražnika, ki ga je predstavljal – ne glede na narodnost oziroma državo, od koder je prišel – »Turek«. Tako je zelo pogosto simboliziral katerega koli sovražnika, ne glede na to ali so bili to Mongoli, Huni ali Otomani.

Zgodovinske spremembe so sčasoma narekovale spremembe tudi v identificiranju »kolektivnega drugega«, ki je nadomestil staro stereotipizirano izročilo (več o tem npr. Said 1996; Mlakar 2016; Dapit 2017); tako je npr. med drugo svetovno vojno Peter Klepec postal celo borec proti fašističnemu okupatorju.

Stojan Batič, Kralj Matjaž in Alenčica, mala plastika na razstavi iz ciklusa *Slovenski miti in legende*, Ljubljana, Cankarjev dom, 1993.

Transformacija izročil je bila vedno povezana z družbenimi spremembami in potrebami. Kralj Matjaž je v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju postal simbol slovenstva, predvsem po zaslugi pisateljev, pesnikov in drugih umetnikov; ta simbol se je okrepil v nacionalni borbi med obema svetovnima vojnoma na Koroškem, prav

nazadnje pa še s slovensko osamosvojitvijo. Danes ga tržijo in uporabljajo v kulturne, turistične in promocijske namene. Tako, npr., vsako leto konec januarja v Črni na Koroškem organizirajo tekmovanje v postavljanju sneženih gradov, imenovano »Gradovi kralja Matjaža« (Kropej 2014). Primerljive odmevnosti v umetnosti in literaturi so bili deležni tudi drugi osrednji slovenski tradicijski junaki, med njimi še posebej Peter Klepec in Martin Krpan.

Stojan Batič, Peter Klepec, mala plastika na razstavi iz ciklusa *Slovenski miti in legende*, Ljubljana, Cankarjev dom, 1993.

Izročilo o Petru Klepcu je ponovno zaživel v 70. letih 20. stoletja, še bolj pa po osamosvojitvi Slovenije leta 1991, ko so se začeli prebivalci na obeh straneh meje identificirati z njim do tolikšne mere, da so v njem ugledali svojega prednika. Podobno kakor Kralj Matjaž je postal tržna dobrina tudi Peter Klepec. Čeprav se ljudje tega, sicer enotnega območja ob slovensko-hrvaški meji čutijo še vedno povezani, se je mednje zarezala meja in sprožila vprašanje nacionalne identifikacije s tem junakom.

Primerjalno je mogoče motiviko tradicijskega izročila o Kralju Matjažu in Petru Klepcu predstaviti takole:

Sestavine mitopoetične kulturne dediščine	Kralj Matjaž	Peter Klepec
Mitološki elementi	<ul style="list-style-type: none"> - junak počiva v svetovni gori - drevo življenja - borba z Bogom - godec pred peklom – Orfej - prerokbe - junak se bo vrnil kot odrešenik ali antikrist 	<ul style="list-style-type: none"> - boj dveh volov – boj kresnika z vedomcem - vila oziroma vile dajo junaku moč - Bog (Mati Božja, Angel...) obdari junaka z močjo - Kresnik obdari Klepca z močjo
Zgodovinski elementi	<ul style="list-style-type: none"> - boji s »Turki« (Otomani) - junak zaprt v turški ječi, od koder pobegne 	<ul style="list-style-type: none"> - dvoboj s turškim velikanom - junak prežene Turke - junak je prednik družine Klepec
Epski in pravljici elementi	<ul style="list-style-type: none"> - junak reši Alenčico - turška princesa reši junaka iz ječe - pravljice, v katerih nastopa kralj Matjaž 	<ul style="list-style-type: none"> - junak prinese velikanski tram v hišo - junak prinese skalo na razpotje (privleče voz naložen s hlodi v vas...)
Družbeni moment	<ul style="list-style-type: none"> - junak je kralj - turška princesa se poroči z junakovim sinom - junak simbolizira boj (koroških Slovencev) proti okupatorju 	<ul style="list-style-type: none"> - junak je nezakonski otrok - junaku da cesar posebne pravice - »junaški sin Slovenije« - junak je poisten s partizanskim bojem proti okupatorju
Literatura in umetnost	<ul style="list-style-type: none"> - F. Prešeren (1832) - A. Aškerc (1890) - O. Župančič (1900) - I. Cankar (kratka proza, 1905) - F. Kozak (drama, 1938) - D. Zajc (lutkovna igra, 1976) - idr. 	<ul style="list-style-type: none"> - L. Svetec Podgorski (pesnitev, 1853) - I. Cankar, <i>Podobe iz sanj</i> (1917) - F. Bevč (povest, 1939/40) - P. Kozak (esej, 1971) - idr.

SKLEP

V zadnjem času opazamo, da ljudje v lokalnih skupnostih želijo vedno bolj oživljati spomin na tradicijske junake, kar je v veliki meri povezano z željo po kulturni samopotrditvi. Izročilo tržijo, ga uporabljajo v

ideološke ali turistične namene, predvsem pa želijo z njim poudariti svojo identiteto. Različice ustnega izročila sledijo novim razmeram, potrebam in recepciji ljudi, ki želijo z njim izraziti posebej lokalno pripadnost. Podobno je ugotovil tudi Luka Šešo ob raziskavi o nadnaravnih bitjih, kot so volkodlaki, vile in čarovnice v hrvaških tradicijskih verovanjih; v ohranjanju izročila o teh nadnaravnih bitjih vidijo pripadnost lokalni skupnosti in njeni tradiciji (Šešo 2016: 195–7).

S slovensko in hrvaško državno osamosvojitvijo je postal Peter Klepec »junak na meji« in zato se je okoli njega odvila tudi zgodba o prilasčanju kulturne dediščine. Nastanek ločenih držav je nedvomno vplival na nesoglasja tamkajšnjega prebivalstva, saj imajo takšni diskurzi in nesporazumi največji konfliktni potencial, ko gre za prelomne dogodke, ki so se zgodili v etnično-nacionalno definirani preteklosti (Fikfak 2009: 356). Podobno se je dogajalo z izročilom o Kralju Matjažu v času med obema svetovnima vojnama na Koroškem, le da v tem primeru Kralj Matjaž ni postal simbol le za Korošce, temveč kar za slovenski narod.

Tradicijska junaka Kralj Matjaž in Peter Klepec sta vpisana v slovensko narodno zavest; oba sta postala element v graditvi narodne identitete, v kateri se zgoščajo tudi politična, družbena in ideološka pričakovanja. Identifikacije z junaki se tako prilagajajo družbenim potrebam in življenjskim razmeram, prav to pa jih tudi ohranja pri življenju.

Kakor je razvidno iz analize gradiva, percepcijo tradicijskih junakov narekujejo družbeni sistemi in dojemanje sveta, ki se skozi čas in prostor spreminjajo. Vzporedno s tem se spreminja tudi podoba junaka, kar je tudi posledica različnih vsebin, ki se sčasoma pripenjajo na izročilo.

REFERENCE

- A. Š. 1860 'Kratkočasnica: Peter Klepec. Narodna Pripovedka.' *Kmetijske in rokodelske novice* 18(31), 1. 8., str. 244–5.
- ATU 2011 Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson: Parts I–III*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica (FF Communications; 284, 285, 286).
- B. n. a. 1880 'Peter Klepec: Narodna Pripovedka.' *Vertec* 10(9), 1. 9., str. 138–9.
- Bartha, Elek, Róber Keményfi in Zsófia Vincze, ur. 2012 *Matthias Rex 1458-1490 Hungary at the Dawn of the Renaissance*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó (Ethnographica et folkloristica Carpathica; 17).

- Bošković-Stulli, Maja 1960 'Kresnik-Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volksüberlieferung.' *Fabula* 3(3): 275–98.
- 1973 'Odnos kmeta i feudalca u hrvatskim usmenim predajama.' *Narodna umjetnost* 10: 71–88.
- 2003 'On the Track of Kresnik and Benandante.' V: *MESS Mediterranean Ethnological Summer-School 5: Piran/Pirano, Slovenia 2001 and 2002*. Rajko Muršič in Irena Veber, ur. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Zupaničeva knjižnica; 10). Str. 13–40.
- Brezovnik, Miha 2014 *Primerjalna analiza Kralja Matjaža v slovenski in madžarski literaturi ter njegova popularizacija v zunajliterarnem življenju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Burić, Antun 1979 *Povijesna antroponomija Gorskog Kotara u Hrvatskoj*. Rijeka: Založba Ivan Gašparac.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočerih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Dapit, Roberto 2017 'Rezijanska Linčica Turkinčica kot splošno slovenski motiv druzgosti.' *Studia mythologica Slavica* 20: 179–203.
- Dolenc, Janez 2000 *Kres na Grebljici: Povedke iz Loškega pogorja*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 22).
- Fikfak, Jurij 2009 'Simboli in ritualne prakse spora in sožitja: Nekateri italijansko-slovenski diskurzi.' *Studia ethnologica Croatica* 21: 355–87.
- Gingrich, André 1996 'Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and in Popular Cultures of Central Europe.' V: *MESS: Mediterranean Ethnological Summer School 2*. Borut Brumen in Bojan Baskar, ur. Ljubljana: Institut za multikulturne raziskave. Str. 99–127.
- Ginzburg, Carlo 1979 (1966) *I Benandanti: Strigoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Torino: Giulio Einaudi.
- Graber, Georg 1914 *Sagen aus Kärnten*. Leipzig: Dieterich's Verlagsbuchhandlung.
- Grafenauer, Ivan 1951 *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu*. Ljubljana: SAZU (Dela SAZU II/4).
- Habovštiak, Anton 1970 *Proroctvo kráľa Mateja: Povesti z Oravy*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo.
- Hirc, Dragutin 1898 *Gorski Kotar: Slike opisi i putopisi*. Rijeka.
- Hubad, Franc 1888 *Pripovedke za mladino II*. Ptuj: W Blanke.
- 1890 *Pripovedke za mladino III*. Ptuj: W Blanke.
- Ilešič, Fran 1918 'Verski motiv v pripovedki o kralju Matjažu.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 14: 102–3.
- Jemeršič, Ivan Nepomuk 1904 *Kopnom i morem do Plitvičkih jezera*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Jezernik, Božidar 1979 'Družbene osnove tradicije o bogobornem Kralju Matjažu.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19(2): 29–31.

2012 'Imaginarni »Turek«. V: *Imaginarni »Turek«*. Božidar Jezernik, ur. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. Str. 7–26.

Jung, Károli 2008 *Tanulmányok a Mátyás-tradíció délszláv kapcsolatairól: Déli szláv Mátyás-énekek és Mátyás-mondák eredetiben és Magyar fordításban* [Studies on Southern Slavic Contacts of King Mathias' Traditions: South Slavic Songs and legends in Original, with Hungarian Translations]. Újvidék: Forum.

Kelemina, Jakob 1930 *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja.

Kerča, Igor 2001 *Matjaš korol' Rusinuv*. Užgorod: PoliPrint.

Klaniczay, Gábor 1983 'Benandante-kresnik-zduhač-táltos: Samanismus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Europában.' *Ethnographia* 94(1): 116–34.

Komorovský, Ján 1957 *Král' Matej Korvin v ľudovej prozaickej slovesnosti*. Bratislava: Slovenská Akadémia Vied.

1972 *Kratochvil'ne príbehy Král's Mateja*. Bratislava: Slovenská Akadémia Vied.

Kos, Janko 1994 'Peter Klepec.' V: *Enciklopedija Slovenije* 8. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 322.

Kotnik, France 1923/24 'Drabosnjakove 'Bukelce od Matjaža.' *Čas* 18(4–5): 217–32.

Kretzenbacher, Leopold 1941 *Germanische Mythen in der epischen Volksdichtung der Slowenen: Ein Beitrag zu einer Kulturgestaltung im deutschen Grenzraum*. Graz: Steirische Verlagsanstalt.

Kriza, Ildikó 1996–1998 'King Matthias as a Folklore Hero: Hungarian Tradition about Matthias Corvin in 18th Century.' *Studi Finno-Ugrici* 2: 185–202.

2007 *A Mátyás-hagyomány évszázadai* [Centuries of King Mathias Traditions in Hungary]. Budapest: Akadémia Kiadó.

Kropej, Monika 2014 'Narrative Tradition about King Matthias in the Process of Transformation.' *Slovensky narodopis / Slovak Ethnology* 62(2): 244–58.

Kropej Telban, Monika 2018 'Kralj Matjaž v slovenskem izročilu in kulturni dediščini Črne na Koroškem.' V: *Črna na Koroškem = Schwarzenbach*. Tomaž Simetin-ger, ur. Črna na Koroškem: Občina. Str. 46–64.

Kuret, Niko 1940 'Šembiljine bukve.' *Obisk* 1(2): 63–5, 1(3): 109–10, 1(4): 158–9, 1(5): 204–5, 1(6): 259–60, 1(7): 308–9, 1(8): 339.

Kuzelja, Zenon 1906 *Ugors'kij korol' Matvij Korvin v slavjans'kij ustnij slovesnosti*. L'vov: Naukovo Tovaristvo im. Ševčenka.

Lausegger, Herta 1985 *Švile Prerokile: Koroška različica Sibilinih prerokb*. Celovec: Mohorjeva družba.

Liszka, József 2013 *Ármenetek: Folklor és nem-folklor határán*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Monographiae Comaromiensis; 12).

Maily, Anton 1922 *Sagen aus Friaul und den Julischen Alpen: Gesammelt und mit Unterstützung von Johannes Bolte herausgegeben*. Leipzig: Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung.

- Maily, Anton / Milko Matičetov 1989 *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie: Edizione critica a cura di Milko Matičetov*. 3. dop. izd. Gorizia: Editrice Goriziana.
- Majar, Matija 1848 'Kralj Matjaž.' *Slovenija* 1(11), 8. 8., str. 44.
- Malnar, Slavko 2002 *Pamejnek: Govor u Čabranskom kraju*. Čabar: Matica Hrvatska Čabar.
- 2007 *Povijest čabarskog kraja*. Čabar: Matica Hrvatska Čabar.
- Malnar, Željko 2005 *Sveta Gora*. Delnice: Spectrum.
- Matičetov, Milko 1958 'Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskovanj.' V: *Razprave SAZU* II/4. Ljubljana: SAZU. Str. 101–56.
- 1963 'Löl Kotlič – Krpan iz Rezije.' *Sodobnost* 11(1): 250–54.
- 1966 'Pri treh Bogančarjih, ki znajo »lagati«.' *Slovenski etnograf* 18–19: 81–114.
- 1991a 'Čudna uģibanja, kdo je bil Kralj Matjaž.' *Sodobnost* 39(2): 210–20.
- 1991b 'Moje slovo od Kralja Matjaža v Sodobnosti. [Pismo avtorju Erazma Predjamskega, Kralj Matjaž nad ideologijo, Kralj Matjaž in turški kralj].' *Sodobnost* 39(6/7): 707–12
- 1991c 'Zakaj ruvati Matijo Korvina iz našega ustnega izročila? (Premišljevanja ob slovaški matjaževski antologiji 1972).' *Traditiones* 20: 199–207.
- 1994 'Pesmi o Marku (knezu, kraljeviču...) na Slovenskem.' *Traditiones* 13: 49–62.
- Merkù, Pavle 1976 *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji: Zbrano v letih 1965–1974*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Meletinski, Jeleazar Moješević 2006 (1976) *Poetika mita*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Mikhailov, Nikolai 1996 'Fragment slovenskoj mifologičeskoj tradiciji.' V: *Koncept divljenja v jazyke i kul'ture*. Moskva: Rossijskaja akademija nauk, Institut slavjanovedenija i balkanistiki. Str. 127–41.
- Milošević-Đorđević, Nada 1971 *Zajednička tematsko-sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije*. Beograd: Filološki Fakultet Beogradskog Univerziteta.
- Mlakar, Anja 2016 *Drugi v slovenski folklori*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Möderndorfer, Vinko 1946 *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Moric, Anja 2015 'From a (Local) Hero to an Allegory (National) of Weakness.' *Ars & Humanitas* 9(1): 204–26.
- Ortutay, Gyula 1942 'König Mathias in der mündlichen Überlieferung der Donauvölker.' *Ungarn* 3 (April): 221–30.
- Ožbolt, Anton 1974 *Dežela Petra Klepca*. Ljubljana: Založba Borec.
- Ožura, Jože 2002 'Peter Klepec.' *Osilniška dolina* 18: 8.

- Pegan, Anton / Franc Černigoj 2007 *Indija Komandija: Prozna ljudska besedila z Vipavskega, Goriškega, s Krasa in Tolminskega iz 19. stoletja*. Franc Černigoj, ur. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Perfekcij, Eugen 1926 *Podkarpatské a haličoruské tradice o králi Mátyášovi Corvinovi*. Bratislava: Universita Komenského.
- Perusini, Gaetano 1961 'Sopravvenze e modificazioni di usi e tradizioni popolari nelle valli dell' Isonzo dal '500 ad oggi.' V: *Volkskunde im Ostalpenraum*. Hanns Koren in Leopold Kretzenbacher, ur. Graz: Steirische Volkskundemuseum (Alpes Orientales; 2). Str. 63–70.
- Piko, Martina 1996 *Iz semena pa bo lipa zrasla*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 14).
- Ravnikar - Poženčan, Matevž 1847 'Še ena povest od Petra Klepca.' *Kmetijske in rokodelske novice* 5(21), 26. 5., str. 84.
- Primc, Jože 1991 *Peter Klepec in njegova dežela*. Kočevje: Koordinacijski odbor za razvoj Zgornje Kolske doline.
- 1997 *Okamneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolske doline: Od Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare do Dola in Predgrada*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 15).
- Raffai, Judit 2008 *Vajdasági történetek Mátyás királyról* [King Mathias Narratives in the Vojvodina]. Újvidék-Szabadka: Forum.
- Repanšek, Marta 1995 *Bajže s Koroške*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 10).
- Rešek, Dušan 1995 *Brezglavjeki: Zgodbe iz Prekmurja*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 9).
- Rudež, Anton, Jožef Rudež in Janez Zima 2010 *Od volkodlaka do Klepca: Vsakovrstna praznoverna mnenja, šege ter pripovedi Ribničanov, Potočanov, Krašovcev in Osilničanov*. Ilja Popit, prev. in ur. Radovljica: Didakta.
- Said, Edward W. 1996 (1978) *Orientalizem: Zahodnjaški pogled na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Sevčan 1846 'Peter Klepec, silni slovenski junak.' *Kmetijske in rokodelske novice* 4(50), 16. 12., str. 200; 4(51), 23. 12., str. 204.
- SLP 1 1970 *Slovenske ljudske pesmi I*. Zmaga Kumer idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica.
- SLP 3 1992 *Slovenske ljudske pesmi III: Pripovedne pesmi*. Marko Tersegjav idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica.
- SNP 1–4 1895–1923 *Slovenske narodne pesmi I.–IV.* Karel Štrekelj, ur. Ljubljana: Slovenska matica.
- Smole, Marko 2013 *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke*. Plešće in Čabar: Ogranak Matice Hrvatske.
- 2014 *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke I. nadaljevanje / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke I. nastavak*. Plešće in Čabar: Ogranak Matice Hrvatske.
- 2016 *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke II. nadaljevanje / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke II. nastavak*. Plešće in Čabar: Ogranak Matice Hrvatske.

- 2017 'Sveti trikotnik doline zgornje Kolpe in Čabranke: O predkrščanski in krščanski sakralizaciji prostora.' [V pripravi za objavo].
- Stanonik, Marija 2004 'Peter Klepec.' V: *Slovenski etnološki leksikon*. Angelos Baš, ur. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 413.
- Scheinigg, Johann 2016 (1891) 'Miti, povedke in ljudske pesmi Slovencev.' V: *Austro-ogrska monarhija v besedi in podobi: Slovenci 1. Štajerka, Porabje in Prekmurje, Koroška*. Monika Kropelj Telban in Ingrid Slavec Građišnik, ur. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 161–70.
- Šašel, Josip in Fran Ramovš 1936 *Narodno blago iz Roža*. Maribor: Zgodovinsko društvo (Arhiv za zgodovino in narodopisje; 2).
- Šašel, Josip 1954 'Kralj Matjaž in naša znanost.' *Sodobnost* 6(1): 20–3.
- Šašelj, Ivan 1906 *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I*. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo.
- Šavli, Jožko 1982 'Kralj Matjaž in lipa.' *Glas Korotana* 8: 40–6.
- 1987 'Naš »ogrski« kralj Matjaž.' *Novi list* 38(1656): 3–8.
- 1991 'Ideologija nad Kraljem Matjažem.' *Sodobnost* 39(5): 548–51.
- Šešo, Luka 2016 *Živeti s nadnaravnim bičima: Volkodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih verovanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Šmitek, Zmago 1998 'Kresnik: An Attempt at a Mythological Reconstruction.' *Studia mythologica Slavica* 1: 93–118.
- 2004 *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.
- 2005 *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta.
- 2012 *Poetika in logika slovenskih mitov: Ključi kraljestva*. Ljubljana: Študentska založba.
- Švab, Janez 2012 *Kralj Matjaž v gori peci*. Črna na Koroškem in Slovenj Gradec: Cerdonis.
- Voigt, Vilmos 2010 'King Mathias in Hungarian and European Folklore.' *Tautosakos darbai* 39: 210–26.
- Thompson, Stith 1956 *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exemplars, Fables, Jest-Books and Local Legends: Vol. 2: D-E*. Razš. in popr. izd. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Tomšič, Marijan 1989 *Noč je moja, dan je tvoj: Istrske storije*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 2).
- Trstenjak, Davorin 1859 'Alenčica.' *Slovenski glasnik* 3, 15. 1., str. 24–5.
- Vuga, Saša 1973 'Kralj Matjaž, ampak s Kokovega.' *Srečanja* 8(41–42): 28–9.
- 1991 'Anakolut in ethnographicis (ali spet kralj Matjaž).' *Sodobnost* 39(12): 1195–7.

Kralj Matjaž in transformativna moč domišljije

BOŽIDAR JEZERNIK

Razvoj narodnih gibanj v srednji Evropi je potekal tako, da se je najprej oblikovalo ideološko jedro, in sicer okrog Herderjevega koncepta jezika kot izrazila duha določenega naroda. Sledila je mobilizacija etničnih skupin prek naraščajočega šolskega sistema, medijev, društvenega življenja in družbenih sprememb (Okey 2001: 285). V procesu oblikovanja nacionalne ideologije je imela najvidnejšo vlogo preteklost. Kakor je ugotavljal Mircea Eliade, je v prvi polovici 19. stoletja vso srednjo in jugovzhodno Evropo zajel strasten interes za nacionalno zgodovino. Bilo je, kakor da »narodi brez zgodovine« (beri: brez »zgodovinskih dokumentov« ali brez historiografije) sploh ne obstajajo. »Ta strast«, pripoveduje Eliade, »je bila posledica prebujanja narodnosti v tem delu Evrope in kmalu se je preoblikovala v sredstvo propagande in politične borbe« (Eliade 1970: 164). Povedano z besedami zgodovinarja Milorada Ekmečića: »Vsa

evropska narodna gibanja so začejala z zbiranjem ljudskih pravljic, končala pa so se z osamosvajanjem države z uporabo sile« (Ekmečić 1989: 11).

POGLED NAZAJ

Če je narod obstajal tako rekoč od začetka sveta – tako so radi poudarjali narodni buditelji in voditelji –, je pač moral imeti dolgo preteklost. Pozornost iskalcev dolgih sledov preteklosti so kmalu pritegnile starodavne tradicije, torej tisto, kar so prejšnje generacije zapustile sodobnikom; starejša je bila tradicija, dragocenejša je bila; bolj je bila vznesena, privlačnejša je bila za množice. Zgodbe starodavnih tradicij so očem romantičnih nacionalistov odpirale najjasnejši »pogled nazaj«, pa čeprav je bila njihova podoba preteklosti bolj ali manj izkrivljena. Nacionalistom namreč ni šlo za zgodovinsko točnost, bolj jih je pritegnila možnost, da so s pomočjo tradicij interpretirali preteklost v skladu s svojimi vizijami prihodnosti. Pri tem jih ni vodila toliko želja po vrnitvi v preteklost, temveč bolj možnost, da so izoblikovali skladno in smiselno podobo družbenega sveta, da so ponudili širše sprejemljivo pojasnitev kaosa nepreglednih in nerazumljivih dejstev ter jih predstavljali kot zanesljiv kažipot za narodovo pot v prihodnost. Izbrane zgodbe stare tradicije, spremenjene v politične mite, jim tedaj niso bile zgolj ključ za pravilno razumevanje sedanosti, temveč tudi sredstvo mobilizacije množic za uresničitev političnih ciljev (Girardet 2000: 13).

Na ta način so ustvarili kombinacijo junakov in dogodkov iz preteklosti; ta je bila sicer z vidika znanstvene logike še vedno kaotična in polna protislovij, vendar je tistim, ki so jo sprejemali, nudila koherentno podobo naroda, etnične skupine ali skupnosti, njihovih podvigov in zmag, trpljenj in tlačiteljev, njihovega zgodovinskega poslanstva in pravic v odnosu do drugih. Takšna konstrukcija preteklosti je (bila) bistvena sestavina identitete etnične skupine ali naroda (Mach 1993: 62–3). S tako stkanimi živimi vezmi med sedanostjo in preteklostjo so narodni buditelji razblinjali dvome in zbujali upanje med pripadniki naroda, jih navduševali in spodbujali za to, da so svoj narod občudovali, se učili in delali zanj ter se zanj, po potrebi, tudi borili (Jezernik 2013: 23).

Zgodbe o slavni preteklosti, zlati dobi najslavnejših prednikov naroda, so med sodobniki utrjevale občutje povezanosti s predniki in jim omogočale, da so z njimi delili svoje vrline in se izogibali

njihovih napak (Lowenthal 1996: xi). Iz preteklosti sta črpala moč italijanski in nemški nacionalizem 19. stoletja. V italijanskih deželah so, na primer, Petrarcovi življenjepisi slavnih Rimljanov budili zavest skupnosti in slavne prihodnosti italijanskega naroda. Prav z romantičnim zanosom, zasnovanem na pogledu nazaj, ko so živeli »junaki misli, čustva in dejanja, kakršnih je baš potrebovala propadajoča doba«, je tudi nemški narod, do tedaj razkosen na množico državic, ki so ovirale druga drugo, ustvaril veliko Nemčijo. V obeh primerih se je pokazalo, kako silovito potencialno energijo vsebuje preteklost in kako se ta lahko v pravih rokah spremeni v »gibajočo energijo velikih del« (Zupanič 1902: 833–4).

Pot v svetlo bodočnost svojega naroda so po italijanskem in nemškem zgledu narodni buditelji tlakovali tudi pri drugih prebujajočih se narodih. Vedno in povsod so jo osmišljali s klicevanjem na nepokvarjeno »zlato dobo« naroda, ko so predniki naroda še bili »heroji«. Heroji iz dobe, ko je bil tuji jarem še neznan, so zatiranim in slabotnim sodobnikom ponujali zglede dobrega ravnanja, njihovi junaški podvigi so v njih navdihovali vero in pogum (Smith 1999: 65). Najprivlačnejše in najspodbudnejše za ta namen so bile zgodbe o slavni preteklosti, slavni dobi davnih prednikov, saj se je ob spominih na njihovo slavo narod dobro zavedel svoje »vzvišene vloge« in se začel ponosno potegovati za svoje pravice. »Kaj pa pripomore k narodnej samosvesti?«, se je vprašal pisec v *Slovenskem Narodu*. Na vprašanje si je odgovoril takole:

Prvi faktor je po mojem mnenji slavna preteklost. Spomin na junaške čine svojih pradedov, spomin na nekdanjo čestito stopinjo mej drugimi narodi, spomin, kako se je vse ljubosumno na njegov narod oziralo in se mu uklanjalo – ta spomin navdušuje vsacega posameznega in ga spodbuja ne zaostati za svojimi predniki. (S–n 1877: 2)

Preoblikovani spomin na slavno preteklost naroda je bil močan dejavnik povezovanja, a za njegovo formiranje je bilo treba iz njega izključiti neustrezne dele (primerjaj Renan 1882: 7, 26). Ali: »zdravi instinkt naroda izbira iz preteklosti samo to, kar ve, da mu koristi; ne vidi sence, ampak samo svetlobo«. Šele tako oblikovana zgodovina je mogla narodu služiti kot »tista busola, ki kaže na vihar-nem morju naprej do cilja« (Zupanič 1902: 834).

Narodne pesmi in pripovedke so častile slavna junaštva davnih prednikov in s pisano domišljijo narodne junake odevale v škrlat »idealnih narodnih borcev za dobro in pravico«. Narodni buditelji in voditelji pa so v folklornih junakih videli »poosebljen narod«, utelešenje narodovih slabosti in vrlin, tožb in bolečin, veselja in žalosti, upa in obupa. V narodnem blagu so prepoznavali uporabno sredstvo za vžiganje src mladih generacij naroda. Novi rodovi poslej s svojimi davnimi predniki niso bili več povezani samo po krvi, temveč so bili z njimi tudi duševno spojeni »v eno samo veliko nepretrgano verigo organsko se spajajočih članov skupnega narodnega telesa«. Prav zato so tako ognjevitopolagali vzgojiteljem na srce, naj mlade rodove seznanjajo z narodnimi pravljicami, pripovedkami in pesmi, češ, da »ničesar mlad rod tako rad ne posluša« kot prav njih (Jeraj 1926: 16–7).

Velikega pomena »očetov imenitnih del« so se dobro zavedali tudi slovenski narodni buditelji in voditelji. Prav dejstvo, da so njegovi slovenski sodobniki poznali le »zelo poveršno ustno slovstvo svojega naroda«, je navedlo zgodovinarja Simona Rutarja, da je opisal Kralja Matjaža in naslikal njegovo podobo iz ustnega izročila (Rutar 1879: 138). Za Rutarjem so številni skrbeli za popularizacijo »narodne zgodovine«, ki so jo predstavljali kot »tisti vir, iz katerega so črpali čarobni napoj ponosa in samozavesti, ki so ga vlivali v zbujena srca« (–In. 1932: 2). Kljub temu so se ves čas ponavljala opozorila, da so Slovenci v tem pogledu »mnogo zamudili«, ker ni bilo nikogar, ki bi bil zbral priče narodove preteklosti. Zgodovino slovenskih krajev so pisali nemški pisci, vendar to ni bila zgodovina naroda: vsa velika dela iz preteklosti so bila namreč povezana z imeni »tujega plemstva, z glorio Avstrije, ki je vedno bila oficijelno nemška« (prav tam). Trdili so, da so bile slovenske dežele stoletja dolgo *antemurale christianitatis*, vendar so se s slavo ovenčanimi prapori postavljali nemški graščaki in vojskovodje, medtem ko je slovenskemu narodu ostajala zgolj vloga »neznanega vojaka, katerega ime se nikjer ne omenja«. Slovenski narod je torej za obrambo krščanske kulture in civilizacije stoletja prelival kri, a njegovi tujerodni gospodarji so z njo pisali svojo slavno zgodovino. Tako je Slovincem iz starih časov ostal edinole spomin, ki je živel v narodnih pesmih in pripovedkah (prav tam).

Zaradi specifičnega položaja »nezgodovinskega« naroda so slovenskim zgodbam ustne tradicije oziroma »narodnemu blagu« večkrat pripisovali mesto osrednjega nosilca narodovega spomina. Državna ideja naj bi bila namreč pri slovenskem narodu »popolnoma

zaspala, tlela je samo kot skoro nevidna iskra na dnu narodne duše, v narodni pesmi«, in sicer v sanjah o kraljestvu Kralja Matjaža (Jeraj 1926: 33). Po mnenju vzgojeslovnega pisca Josipa Jeraja je bil spoštljiv odnos do tega, kar so spoštovali »naši očetje, pradedje«, to je do vere, domače grude, doma in njegovih šeg, izročila, narodnih pesmi, pravljič in narodne umetnosti, »naša slovenska dolžnost«. Vse navedeno, je trdil, bi Slovincem moralo »biti sveto, ker je to naša dediščina po umrlih prednikih«. In bistvo slovenskega naroda naj bi se najbolj izrazilo v zapuščini prednikov, še zlasti važne naj bi bile v tem oziru narodne pravljičice in pripovedke, kajti one so »izšle iz duše našega naroda« in v njih tiči »globoka resnica« (Jeraj 1925: 67).

Kakor se v pravljici izraža otroška doba naroda in se po njej vedno obnavlja v vsakem novem rodu, izražajo narodne pripovedke, mladeniško, burno kipečo, se udestvujočo dobo. Narodne pripovedke imajo dostikrat usodepolno, tragično vsebino, pripovedujejo o narodnih junakih in njihovih junaških delih, o njihovih žrtvah, o njihovem umiranju za dom. Za vsak narod so take pripovedke neprecenljivega pomena. Na njih se vedno vnovič vžiga pogum mladine za velika, heroična dela. Zato si jih mora današnja slovenska mladina vtisniti v srce. (Nav. delo: 67–8)

Narodno blago je pritegnilo pozornost slovenskih narodnih buditeljev in voditeljev že ob samem začetku pomladi narodov. Eden od prvih je o njem pisal Matija Majar. Majar je v glasilu Slovenskega društva v Ljubljani *Slovenija* poročal, da so bili med njegovimi slovenskimi sodobniki najbolj priljubljeni trije junaki, o katerih so znali in peli pesmi: »od kralja Matia Korvina, kterege imenujejo kralj Matjaž, od slavnega serbskega kraljeviča Marka, in od Lavdona«. Znameniti ogrski kralj Matija Korvin (*Hunyadi Mátyás*), vladal je v letih 1458–1490, naj bi bil zelo lepo skrbel za svoje ljudstvo: na njegovem gradu so bila vrata odprta noč in dan, da si je vsak siromak lahko izprosil milosti, vsak zatiranec pa našel pravico in obrambo; kot dober kralj je dajal same zlate kovati (Terstenjak 1857: 3). Po presoji folklorne modrosti je čas njegovega kraljevanja predstavljal »prave zlate čase«. Zaradi tega je ostal nepozabljen in se je še v 19. stoletju govorilo: »mro je Matyas Kráó, nega pravice« (Kossics 1848: 68; glej tudi Majar 1848a: 119; J. J. U. 1848: 37). Podoben rek je poznan tudi iz madžarskega izročila: »Odkar ni več kralja Matjaža, tudi ni več pravice« (Kočevar 1868: 194).

Pesmi in pripovedke o Kralju Matjažu so bile zelo popularne, »gotovo po vsej Sloveniji doma« (Kočevar 1868: 194). O njem so peli in pripovedovali, da je bil slavni, nepremagljivi vitez, njegovi sovražniki so v strahu bežali ob samem pogledu na njegovo črno vojsko (Majar

1848b: 44); celo, da je hudiča v peklo zaprl in smrt za več let v žaklju zavezano držal (Kočevar 1868: 194). Tak zgleden kralj seveda ni mogel umreti. Simon Rutar je navedel različne pripovedi, razširjene med Slovenci, o »čudnem Matijaževem konci«. Tako so Korošci trdili, da so zoper mogočnega kralja nastopili vsi drugi zahodni zavistni vladarji z veliko vojsko. Matjažu so pobili vse vojake, razen stotih zvestih junakov, s katerimi je pobegnil v votlino pod Peco, ki se mu je sama odprla, da bi ga skrila pred sovražnikom. Na Dolenjskem so pripovedovali, da je hotel Matijaž iti s svojo vojsko nad sovražnika, takrat pa sta se dve gori spojili in vse zasuli. Vipavci pa so menili, da je Kralj Matijaž v svoji mogočnosti postal prevzeten in napovedal vojsko samemu Bogu! Vojakom je zapovedal streljati proti nebu, nakar je Bog ukazal svetemu Eliji, naj zbere grom in pošlje ognjene strele nad Matijažovo vojsko. Ta se je tako prestrašila, da je omamljena in zmedena bežala na vse strani sveta. Kralj Matijaž je bil tako osramočen, da je vzkliknil: »Verhi sternite se in pokrite me!« Kar se je tudi zgodilo (Rutar 1879: 218). Naj se je zgodilo tako ali drugače, vsi so zatrjevali, da Kralj Matijaž in njegovi vojščaki niso umrli, pod goro so le spali. In ko se bodo nekega dne prebudili, bodo spod gore pridrli na dan in premagali »vse naše sovražnike«. Tedaj bodo nastale hude vojske, a Kralj Matijaž bo vse premagal in odgnal, da bo poslej na svetu »tako dobro, kakor se bere iz svetega evangelija, da bode 'en hlev pa en pastir'« (Zavojšček 1863: 348–9; Jurčič 1903: 152; Trdina 1987 II: 488).

V slovenskem izročilu je Kralj Matijaž slovel predvsem kot pogumen junak in mogočen vojskovodja zoper cesarja Friderika, še predvsem pa zoper »Turke«, v tem pogledu je bil »pravi slovenski Cid« (Kočevar 1868: 194; glej tudi Hubad 1886: 155; Šalamun 1896: 409). Vdori »najhujšega sovražnika kristijanske vere in evropske omike, divjega Turka« (Rutar 1886: 322), v slovenske dežele so navdihnili slovensko junaško epiko mnogo bolj kot številni drugi pomembni zgodovinski dogodki (Rutar 1886: 322; Sket 1886: 107–8). Še na prelomu 19. v 20. stoletje je »prav mnogo našega ljudstva« še vedno menilo, da je bil le »Turek« »naš pravi sovražnik, ki požiga in mori, a drug nobeden« (Podgrajski 1900: 25).

Po oceni avtorja prve zgodovine slovenskega naroda so tako imenovane »turške burje« imele za Slovence pomembne posledice. Čeprav je bila zaradi njih slovenska dežela »mnogo mendrana« in je ogenj pogoltnil veliko imetja, medtem ko so bili tisoči odpeljani v sužnost, pa je tedaj bilo tudi kaj dobrega. Ljudstvo se je namreč prepričalo, »da ga le lastna moč more oteti, ker je imela Avstrija na drugih krajih preveč opraviti, da bi bila tudi tu pomagala.« Predramilo se je »iz svojega dolgega spanja«, zagrabilo za orožje in zopet »staroslovensko

junakost zadobilo« in sploh dobilo bolj »žive misli« (Trdina 1866: 70; glej tudi Parapat 1886: 316–7). Tudi pesniških spominov je bilo največ ohranjenih prav iz te dobe. Osebe, katerih junaštvo so opevali, so bile iz vrst domačih poveljnikov in vitezov, pogosto tudi iz jugoslovanske zgodovine, zlasti podoba najslavnejšega srbskega junaka, Kraljeviča Marka; vse te junake pa je nadkriljeval Kralj Matjaž (Scheinigg 1886: 107).

Ogrski kralj Matija Korvin je bil po oceni *Encyclopaediae Britannicae* »nesporno največja veličina svojih dni in eden največjih monarhov, kar jih je vladalo kadar koli« (R. N. B. 1911: 900–1), a kljub temu je težko reči, »po čim je pri našem narodu v toliko popularnost prišel« (Kočevar 1868: 194). Še najverjetnejše se zdi, da so v zgodbah o Kralju Matjažu folklorni pevci in pripovedovalci povezali spomine na več različnih zgodovinskih osebnosti in dogodkov iz različnih časovnih obdobj (Janežič 1870: 16; Rutar 1879: 215; Scheinigg 1886: 107).

Kakor koli že, zgodbe o Kralju Matjažu so pritegnile široko pozornost, pa naj so se širile od ust do ust ali s pomočjo tiskarskih strojev. Sredi prve polovice 20. stoletja menda ni bilo več Slovenca, ki bi mu bila pravljica o Kralju Matjažu neznana (B. n. a. 1932b: 3; primerjaj Terstenjak 1857: 3).

Kralj Matjaž v Peci, portret (zbirka Božidarja Jezernika).

V času narodne prebuje je Kralj Matjaž iz ustne tradicije začel prehajati tudi v slovensko publicistiko in umetno pesništvo in se iz junaka, ki bo postavil kmetu *staro pravdo*, sčasoma prelevil v simboličnega nacionalnega junaka, v simbol stoletnih sanj slovenskega naroda po narodni osvoboditvi. Ustna tradicija je v liku Kralja Matjaža stoletja ohranjala spomin na več pomembnih zgodovinskih dogodkov in osebnosti. V 19. stoletju pa so nacionalisti iz spomina na njegove podvige in prerokovanja o njegovi vrnitvi napovedali skorajšnji prihod »tistiga Matjaža, ki nas bo mnogo stoletne krivice rešil« (J. J. U. 1848: 37), to je, narodni program, s katerim so bodrili srca in misli pripadnikov slovenskega ljudstva. Ta raba folklornega lika Kralja Matjaža je opazna že v poročilu Matije Majarja, ko je poročal, da so v času Matjaževega kraljevanja

Slovinci bili mogočni, slavni in srečni. Po njegovej smerti se je pa Slovincem, vedno hujši godilo, zato je pregovor: Kar kralj Matjaž spi, nobene več pravice ni. – Pripovedali so tudi: da se bode Slovincem zmiraj hujši godilo, da ne bodo imeli svoje gospôde, slovenskih žlahtnikov, kateri bi slovenski narod branili in se za njega zauzeli, da bode tedaj na svetu tako malo serčnih prijatlev slovenščine in pravih slovenskih domorodcev, da bodo vsi v senci jedne košate lipe mesta dovolj imeli. Tedaj bode kralj Matjaž spet prišel s černo vojsko, in za Slovence bodo spet bolj časi. (Majar 1848b: 44)

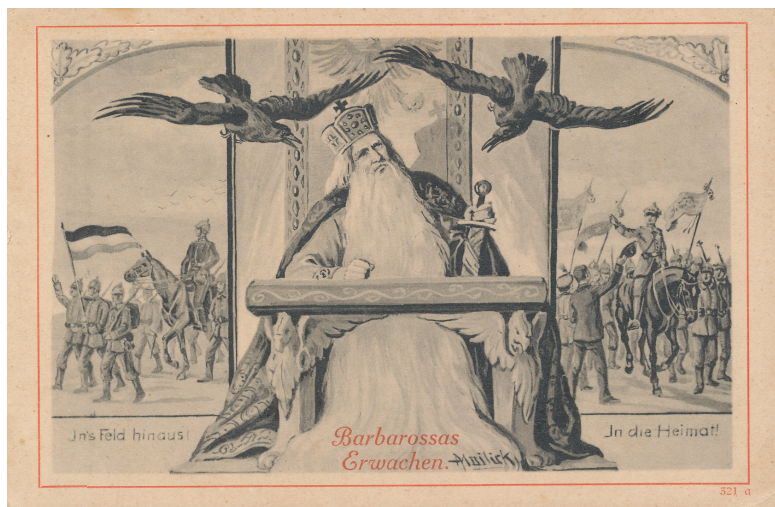
19. stoletje utemeljeno velja za dobo narodnih gibanj in oblikovanja nacionalnih držav. Po francoski revoluciji je na evropskem zahodu prevladala predstava o nacionalni ideji kot najustreznejšem temelju moderne organiziranosti družbe. V procesu modernizacije se je ta misel vse bolj širila po vsem svetu in kmalu osvojila tudi Avstrijsko cesarstvo. Če bi avstrijski nacionalizem posnemal zahodni model, bi mogel postati močna povezovalna sila, a je razvoj šel v drugo smer (Jezernik 2013: 16). V Avstriji se je razraslo več nacionalizmov, silovit družbeni in ekonomski razvoj v drugi polovici 19. stoletja je kal nacionalizma zasadil tudi na slovenskih tleh; v javnosti je najpogosteje nastopal v podobi socialno-emancipatorične ideologije (Moritsch 2002: 83).

Slovenska narodnost je tedaj postala politični fenomen, še zlasti uporaben v boju za oblast proti tistim, ki jih je bilo mogoče videti kot kulturno drugačne (Mach 1993: 14). V tej funkciji je bila narodnost za širše množice v slovenskih deželah najprivlačnejša v času volitev (glej, na primer, M. T. 1870: 184–5; B. n. a. 1870a: 184). V izvirnem dopisu »Iz Štirskega« v *Slovenskem Narodu* je pisec »slovenske predboritelje, korenjake slovenske na Kranjskem«, opominjal, da bodo na volitvah

poslancev za kranjski deželni zbor poklicani izreči svoje politično mnenje in odgovarjati, med drugim, tudi na naslednja vprašanja:

Ali ste za mir in spravo vseh narodov Avstrijskih, – ali za nemško-magjarsko gospodstvo? Ali ste za pravico in svobodo vseh narodov – ali se podvržete nemški in magjarski nadvladi? Ali ste voljni biti in ostati Slovenci – ali pa narodnost svojo zatajiti in prodati? (B. n. a. 1871: 1)

Vsi nacionalisti v sicer kulturno dokaj homogenem Avstrijskem cesarstvu so poudarjali enkratnost svojega naroda in tako sejali seme razdora, a način in retorika nacionalizma sta bila po svojem izviru kljub vsemu internacionalna. V 19. stoletju so evropski narodi uveljavljali svojo razliko od drugih narodov na skupnih vzorcih, ki so bili sami plod kulturnih stikov in prenosov med narodi, in z javnim razkazovanjem svoje enkratnosti (Rigney in Leerssen 2014: 5), kar posebej velja za razvoj nacionalizmov v Avstrijskem cesarstvu. Nacionalisti so med pripadniki večnarodne skupnosti vztrajno poudarjali enkratnost in neponovljivost svojega naroda, narodnost in narodno dediščino pa predstavljali kot izraz endogenega narodnega duha (Jezernik 2014: 153). V rodoljubnih govorih so svoje »brate in sestre« nagovarjali enako, drugačna so bila »samo imena zgodovinskih oseb in dogodkov«, je opazal Ljudmil Hauptmann, »vse drugo je povsod in vedno isto: besede, strastne in ginjene, navdušene in navdušujoče, o slavi, junaštvu, veličanstvu in brezprimerni, prirojeni pravičnosti lastnega naroda« (Hauptmann 1938: 427). Vendar te podobnosti med narodi niso prispevale k miru med njimi, prav nasprotno.

Prebujenje Barbarosse, vojna spominska razglednica, izdal Sächsische Verlagsanstalt, 1914 (zbirka Božidarja Jezernika).

Nacionalistične strasti so vzbudile hudo sovraštvo med ljudmi na vseh koncih in krajih: »Drug mrzi družega, drug preži na drugega, kako bi mu škodoval, da, kako bi ga uničil« (Podgrajski 1900: 5).

Vsaka skupnost je slavila svojega enkratnega in izjemnega junaka nad junaki, a njihovi junaški podvigi so si bili nadvse podobni. Največji junaki, tako češki Vaclav, nemški Barbarosa, srbski Kraljević Marko in slovenski Kralj Matjaž, pa menda sploh niso umrli, temveč »spijo« v tej ali oni gori in čakajo na dan svojega vstajenja (Terstenjak 1861: 61; glej, na primer, Rutar 1879: 184; Laz 1885: 9; Hubad 1890: 35–6; Brinar 1923: 70; Wendel 1925: 30; –th. 1932: 3; Cohn 1957: 103; Eliade 1970: 157–8; Shafer 1972: 151–2). Publicisti in politiki, pisatelji in znanstveniki so zgodovinske osebnosti, ki so v narodih zapustile globoke sledi, in zgodovinske dogodke, ki so imeli najmočnejši odmev v glavah in srcih ljudi, marljivo odevali v barve nacionalne zastave. V tako ustvarjenem kolektivnem spominu je bilo najbolj živo ohranjeno in poudarjeno tisto, kar se je najmočneje dotikalo čustev ljudi. Zgodovinska dejstva so bila tako na gosto prepredena s simpatijami in antipatijami ljudi, njihovimi nazori in domišljijo, da so jih mogli uporabiti kot priročno orodje za interpretacijo sedanjosti, hkrati pa so jih mobilizirala za doseganje političnih ciljev v prihodnosti. V postopku »folklorizacije nacionalnega« (Čolović 1997: 58–9) so zgodovino naroda in portrete borcev za njegove pravice, predstavljali v popularnem, folklornem slogu; nacionalna zgodovina se je tako pretvarjala v popularno književnost in mitologijo.

Narodni buditelji in voditelji so množicam radi ponujali interpretacijo sedanjosti in preteklosti z mitskimi prisposodobami. Tako je, na primer, Miroslav Malovrh v zgodovinski povesti *Kralj Matjaž* naslikal prizor, v katerem je nastopil »siv ključen starček« in dejal, da se je takrat, ko je vladal Kralj Matjaž, kmetu dobro godilo: »Nič ni bilo treba plačevati davkov in vse je šlo po pravici in po resnici. Zdaj pa vlada sila in pravica je zaničevana.« Na te besede se je oglasil mož, ki je napovedal, da bo Kralj Matjaž s svojimi vojščaki vstal in pokončal vse nasilnike in na zemlji bo spet vladala pravica. Upornega Antona Magajno je pravljica o Kralju Matjažu pretresla do dna srca, s trdimi koraki je stopil med zbrane in z gromkim glasom zaklical:

Tepci ste, da čakate rešitve od drugih. Ali veste, kdo je kralj Matjaž? To je slovenska duša, ki spi stoletja v gori, v katero so jo zaprli nemški velikaši in rimski služabniki, mi vsi in vsak izmed nas pa smo vojščaki kralja Matjaža. Če se dvigne ta vojska, se odpre Sveta gora in svoboden bo kmetski stan. Naša usoda je v naših lastnih rokah. Zdaj hodijo Nemci in Rimci kot gospodarji po naši zemlji in na grobovih naših prednikov vihrajó njihove zastave. Stara pravda je pokopana.

A če se zbudi kralj Matjaž, če se zbudi slovenska duša in se dvignejo Matjaževi vojščaki, potem mora zmagati stara pravda. Le vkup, uboga gmajna! (Malovrh 1904: 254–6)

BUJENJE KRALJA MATJAŽA

Burno dogajanje na svetovnem političnem prizorišču je ob bližajočem se koncu 19. stoletja navdihnilo številne interprete sedanjosti, da so zgodovinske osebnosti povezovali z junaki iz ustne tradicije. Tako so po letu 1871, na primer, v zboru nemških pesnikov slavili Wilhelma I. Hohenzolerna kot »Odrešenika Rdečegradca«, češ, namesto Rimskega cesarstva je vstalo Nemško, ki deželam prinaša mir. Zaneseni nemški nacionalisti so širili veselo novico, da »pravi« cesar Friedrich II. sploh ni umrl, ampak spi v gori Kyffhäuser (Gloger 1974: 235–6).

Razgreti nemški nacionalizem je kmalu pljusnil daleč prek državnih mej in podžgal še nemški nacionalizem v Avstrijskem cesarstvu. Po zakonitostih akcije in reakcije so tamkajšnje manifestacije nemškega nacionalizma, ki je slavilo prusko zmago, med avstrijskimi Slovani vzbudile strah, da novorojeni *prusizem* terja njihovo »narodno smrt« (B. n. a. 1870b: 2–3). V 70. in 80. letih 19. stoletja so slovenski intelektualci pojasnjevali politične dogodke s stališča sporov in tekmištva med tremi velikimi skupinami narodov: romanskimi, germanskimi in slovanskimi (Melik 1997: 17–8). V tej smeri razmišljanja je *Slovenski Narod* razlagal francosko-prusko vojno 1870–71 kot zmago Nemcev nad romanskimi narodi in v prihodnosti predvideval spopad med Nemci in Slovani (B. n. a. 1870c: 1).

Vsak dan je napisal nov list zgodovine, na vsakem listu je bilo moč opaziti sledove narodnih junakov. Domišljijo je še posebej burila kri, prelita na vojnem polju konec 19. in na začetku 20. stoletja. V tistem času so se širom po svetu v nemale krvave vojske, zdaj tu, zdaj tam. Komaj so vojaški bobni utihnili, so spet zagrmeli nekje drugje (glej, na primer, Podgrajski 1900: 66–7) in iz stoletnega spanja priklicali tudi slovenskega Kralja Matjaža. Prebujati se je začel v letu, ko je izbruhnila francosko-pruska vojna. Pozornejši opazovalci so prebujenega prvič opazili v letu rusko-turške vojne za »rešitev« Vzhodnega vprašanja. Vojna na jugovzhodu je tudi med slovenskimi kmeti sprožila »neizrečeno zanimanje«; po zapiskih Janeza Trdine so »celo babe« željno povpraševale po novicah z borišč (Trdina 1987 III: 824). Ko je 12. aprila 1877 ruski car Aleksander II. ukazal svoji vojski, naj prekorači mejo Osmanskega cesarstva in osvobodi tamkajšnja krščanska ljudstva, sta ljubljanski *Slovenski Narod* in

tržaška *Edinost* Aleksandra II. predstavila kot Kralja Matjaža, ki se je nenadoma predramil v svojem podzemeljskem hramu in izdril svoj meč. Avstrija je pred brlogom, kjer je junak spal, zaman nakopičila plevela in slame. Kralj Matjaž, sta časnika navduševala svoje bralce, je z mečem mahnil na vse štiri strani sveta in Slovanom napovedal novo dobo. Pozdravljala sta jo, »zlata doba, zbujenje kralja Matijaža« (B. n. a. 1877a: 1; 1877b: 2–3; 1877c: 3–4).

Rusko-turška vojna leta 1877 ni izpolnila velikih pričakovanj, ki so jih vanjo polagali slovenski nacionalisti. A narodni buditelji in voditelji so se kljub temu še naprej zatekali k mitologiji, s katero so osmišljali kaotično dogajanje v sedanosti in ponujali široko sprejemljive odgovore na porajajoče se moralne dileme. Mitske zgodbe so uporabljali kot sredstvo za širjenje določene interpretacije *preteklosti* in *sedanjosti* naroda in množicam ponujali določeno vizijo *prihodnosti* (Brunnbauer 2007: 83). Uspešnost njihovega podjetja je bila v največji meri odvisna od tega, ali so množicam znali ponuditi dovolj prepričljiv pogled na preteklost in sedanost. Za reševanje teh nalog so bile najuporabnejše tiste podobe, ki jih je obdajala avra preteklosti (Zerubavel 1994: 104–5).

To je bil tudi razlog, da so slovenski narodni buditelji in voditelji vztrajno hodili buditi Kralja Matjaža, kakor je pel Anton Aškerc, pa čeprav jim ni bilo jasno, kam naj gredo in kod (Gorázd 1885: 322). Aškerc sam je sprva pod vtisom »narodne potlačenosti in oplašenosti« hodil za Stritarjem in Gregorčičem, njegove prve pesmi so bile lirične in rodoljubne. Vendar si je za muzo kmalu izbral »devo zdravo, ognjevito«, o kateri je vzneseno pel: »Črnogorka je, Špartanka«. Aškerčeva muza se ni več jokala »nad svetóvnim gorjem bridkim«, temveč je dvigovala kvišku »[v] levi bakljo, v desni handžar« in z njima razsvetljevala »temne klete« in se bojevala s »tirani« (Aškerc 1913: 27). Pod njenim navdihom je Aškerc dal slovo sentimentalno lirični in rodoljubni poeziji. Zdaj ni več dolžil samo »tujega meča« za nesrečne slovenske razmere, temveč je rojake obtoževal, da so izgubili toliko zemlje svojih dedov, ker so bili prenehki (Priatelj 1913: 8). V *Baladah in romancah* je takole klical Kralja Matjaža iz stoletnega spanja:

*Ti sanjaš tu sanje stoletne,
Ob boku ti meč rjavi,
Tam zunaj, tam zunaj pa narod,
Tvoj narod krivice trpi!* (Aškerc 1890: 121)

Zavedajoč se duševnega bogastva svojega naroda je Aškerc posegel »v globino narodne zakladnice in nam nasul biserov iz nje, da so se lesketali na solncu in okrasili prsi narodne duše, včeraj še brezpravne

robinjice« (Priatelj 1913: 9). V zakladnico narodnega blaga je posegel z izrecnim namenom ne le, da bi zbujal upanje v narodnih množicah, temveč da bi v njih podžigal tako silno hrepenenje po izboljšanju stanja, da bodo pripravljene na prihod junaka, ki bo »z mogočnim nastopom kakor pravljичni kralj Matjaž s svojimi vojskami in rešil Slovenijo našo« (A. D. 1902: 52).

Napeto pričakovanje dneva narodne osvoboditve kot dokončne uresničitve stoletnih sanj v tuje suženjstvo okovanega naroda, je bilo ustoličeno kot idealna misel ljudskih množic. Leopold Lenard je že napovedoval »rešitve dan«, ko bo iz spanja vstal Kralj Matjaž in »ž njim dvignil bode ves se narod naš«. Tedaj se bo tresel svet, je pel ta duhovnik, publicist in politik, grmelo bo nebo, »naš kralj« pa bo v krvavem boju moril sovraige slovanstva:

*Prevzetnim tujcem več ne bo tlačan
na svojih dedov rodnih tleh Slovan.* (Euricius 1903: 39)

Pod goro sredi vojščakov speči Kralj Matjaž, kateremu se brada ovija okoli mize, je postal tema razmišljanja tudi vodilnih slovenskih mislecev. Ivan Cankar mu je posvetil pozornost v povesti o potepuhu Marku in Kralju Matjažu (1905). V skladu s svojimi političnimi stališči je Matjažu pripisal, da je v času kraljevanja pregnal vse graščake, biriče in financarje, odpravil desetino in davke ter povrnil kmetu starodavne svoboščine. Še Bog je blagoslovil njegovo dobrotljivost in pravičnost: ni bilo ne toče, ne suše, ne povodnji. Kmetje so pridelali toliko, da niso vedeli, kam s pridelki, premajhni so bili skednji in kašče (Cankar 1905: 18). Cankar je svoje gledanje podal ovito v celofan čarobnega sveta misli in domišljije. Dlje je bralec povesti prodiral vanj po stezi, ki ni bila ravna in gladka, tem krasnejši pogledi so se mu odpirali na čudovite pokrajine čudežnega sveta, ki se je širil in širil tja »do pravljичne devete dežele, kjer so bajke doma in sreča, kjer je cilj našega hrepenenja« (Merhar 1906: 245). V tem čudežnem ogledalu je pisatelj Kralja Matjaža iz slovenske tradicije predstavil kot upanje, brez katerega za ljudi ni življenja: »Kako pač, kako bi živel človek, če je umrl kralj Matjaž?« (Cankar 1905: 18).

V takem razpoloženju se je stalno krepilo hrepenenje po svobodi, ki so ga prebudili in razvneli narodni buditelji in voditelji. Hrušč in trušč vojnih bobnov sta v ozračju že tako velikih upov samo še stopnjevala napetost. Vanjo so določeno sprostitve prinesle srbske zmage v balkanskih vojnah v letih 1912 in 1913. Zaradi njih se je narodno radikalna srednješolska mladina zasanjala v prihod Kralja Matjaža »tako živo, kakor so verovali srbski junaki, da se je pri Kumanovem boril ž njimi resnični kraljevič Marko« (Kolar 1930: 86). Eden izmed petih

kladivarjev, Avgust Jenko, ki je pozneje padel kot dobrovoljec v srbski vojski v bitki na Ceru 17. avgusta 1914, je razvnel misli in srca bralcev *Preporoda*, da je njihova naloga in dolžnost, da s svojim delom in žrtvami priborijo narodu svobodo. Da dosežejo vzvišeni ideal, pa morajo najprej opraviti svojo veliko nalogo: »vlijmo našemu narodu v dušo hrepenenje po solncu, dajmo mu moč, da izpolni tisto, kar je zasanjal že pred stoletji, da plane iz žive skale in se razlije silna vojska Kralja Matjaža po poljih stare slave« (Sanov 1913: 2).

Po balkanskih vojnah so preporodovci menili, da jim prav jezik mitologije omogoča karseda jasno izraziti poglede in stališča na sedanjost in preteklost ter pridobiti množice za svojo vizijo prihodnosti. Tako je z rabo mitskih podob neki pisec v *Preporodu* pojasnjeval razliko med Slovenci in Srbi. Najprej je ugotovil, da je bilo Kosovo polje »osvojen in maščevano«, nakar se je vprašal, kakšen je položaj na Gosposvetskem polju? »Kje so knezi, kje so prava naše domovine? Kje je naša svoboda?« Na tej osnovi je nato razvijal svoje gledišče. Srbi, je pojasnjeval, tudi v najhujši sužnosti niso pozabili na srbstvo, medtem ko so se Slovenci tekom stoletij navzeli »značaja, ki je daleko drugačen kot srbski«. Za razloček od Srbov, ki se, po njegovih besedah, niso bali nikogar na svetu, se je zaradi tisočletnega suženjstva večina pripadnikov slovenskega naroda nalezla občutka inferiornosti v razmerju s »Švabi«. V dokaz je ponudil primerjavo srbskih narodnih pesmi in značaj Kraljeviča Marka, »sploh ves narod srbski s slovenskim«. Resda so bili Srbi tudi v suženjstvu, ki je trajalo 500 let, vendar v tisti dolgi dobi »niso mirno sprejemali vseh grozovitosti, ki jih jim je prizadejal Turek ali poturica«, pač pa so znali »vsako krivico krvavo plačati«. S tem so le krepili svojo samozavest in povečevali narodni ponos. Ko so vstali in zgrabili za orožje, so se na mah osvobodili. Zbudil se je njihov junak, »ki je šel po Markov buzdovan k morju«; ta junak je bil »ves srbski narod vseh stanov« (M. 1913: 4–5).

A pri nas? Kedaj pride junak, kedaj se vzdrami v našem narodu junak, ki bo iztrgal kralju Matjažu meč iz nožnice, da se zbudi silna mogočna vojska, da osvobodi našo zemljo izpod tujčevega jarma! (M. 1913: 5)

Ta »prečudna pravljica« se je pogosto našla v mislih mnogih, ki so se trudili, da ji iz preproste zunanje lupine izluščijo še kako novo globljo misel, o kateri še niso brali, niti o njej še ničesar slišali. Ob pogledu »na prežalostne naše razmere« so se večkrat vprašali, ali si niso vsega tega le izmislili, da bi laže dremali in spali. Kakor je zapisal Ivan Teptani v *Koledarju šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1919*, »Kakor so kričali Judje: <Abraham, Abraham! Otroci Abrahamovi smo!> tako mi: <Kralj Matjaž! Kralj Matjaž! Ta

nas bo rešil!> « Sami pa se nismo zganili, spali smo, »robovali, da je bilo človeka sram in ga je gnjavil in davil srd in gnus«. A konec velike vojne je razgnal težke dvome: »A zdaj, bratje, verujem in izpovedam«, je zapisal: »Resnično je živel kralj Matjaž, resnično je spal. V nas samih: naša moč, naše hotenje. A zdaj se je predramil, zdaj je vstal!« (Teptani 1918: 27).

Kralj Matjaž v Peči (zbirka Božidarja Jezernika).

KRALJ MATJAŽ POD SVOBODNIM SONCEM

Prva svetovna vojna, ki se je začela kot tretja balkanska vojna (Jezernik 2018: 100), je prinesla toliko gorja kakor še nobena pred njo, a njen konec je po dolgih letih naporov in žrtev prinesel svobodo in neodvisnost od habsburške oblasti. Zmaga držav antante in razglasitev načela pravice narodov do samoodločbe kot vrhovnega načela urejanja mednarodnih odnosov sta prinesli propad več velikih imperijev, med njimi tudi starodavnega Avstrijskega cesarstva. V življenju ljudi je nastopila velikanska sprememba, brez vsakega precedensa v njihovih

najdaljnjih spominih. Mnogi so bili prepričani, da je bila tedaj »izpolnjena naša sveta stoletna pravljica, pravljica o kralju Matjažu« (Teptani 1918: 27). Glasilo slovenskega delavstva *Naša moč*, na primer, je tedaj zapisalo, da so zaradi zloma krutega in nasilnega militarizma padli »okovi, ki so tlačili k tlom ves svet in zasijalo je upanje boljše, proste, svobodne bodočnosti«.

Kralj Matjaž je vstal, potegnil je meč iz nožnice, zamahnil je z njim in presekal vezi, v katere so bili vkovani narodi. Rod Slovencev je vstal iz težkih sanj in zagledal pred seboj rajsko toplo pomladansko solnce. Pomel si je zaspane oči in spoznal svojo domovino mnogo lepšo in krasnejšo, kot je že ni videl tisoč let. Vstal je in stopil pod svobodno solnce. (B. n. a. 1918b: 2)

Na veliki manifestaciji v Ljubljani, 29. oktobra 1918, ko nova enotna politična ideja še ni bila izražena, so se na transparentih, ki so štrleli iznad glav množice, brali številni in raznovrstni napisi: »Naprej zastave slave, Živio Wilson osvoboditelj, Živio Trumbić, Živio dr. Korošec, Živela država SHS, Živela republika, Živio Pašić, Naš Samo prihaja, Slavimo slavno Slavo slavnih Slovanov, Od Korotana do Soluna, Le vkup uboga gmajna, Buči naše morje adrijansko, Pozdravljeni osvobojeni koroški bratje, Ljubimo se, Slava Matiji Gubcu, Od Gdanskega do Trsta, Za staro pravdo in podobni« (Prepeluh 1938: 143). V tej zmedi političnih idej je nemara še najnatančneje smisel dogajanja pojasnjeval napis, ki ga je v kakofoniji političnih pogledov opazil nemški politik in publicist Hermann Wendel, veliki poznavalec moderne jugoslovanske zgodovine: »Glej, vstal je kralj matjaš in rešil narod svoj!« (Wendel 1925: 754).

Na podoben način je gledal na sodobno dogajanje tudi vodja Slovenske straže Josip Leskovar, ki je v Mariboru 15. decembra 1918 v nagovoru zbrani množici ob prvem praznovanju dneva *ujedinjenja*, dejal: »Slovenski kralj Matjaž se je zbudil. S svojo vojsko je prihrumel na svoje sovražnike ter jih premagal. Izvojeval nam je Jugoslavijo« (B. n. a. 1918a: 2).

Nekdanji član Jugoslovanskega odbora v Londonu Bogumil Vošnjak pa je na začetku leta 1919 v *Slovincu* ugotavljal, da so bile s porazom centralnih sil v prah strte temne fevdalne sile, ki so v zgodnjem srednjem veku uničile slovensko državnost, Korotan, prvo slovensko državo, urejeno v zahodnem duhu. »V naših dneh so se odprla grobišča in prikazala se je naša neodvisnost. Kralj Matjaž je enkrat izpolnil svojo besedo« (Vošnjak 1919: 1).

V duhu folklorizacije nacionalne zgodovine so tedaj številni začeli iskati junaka z velikimi zaslugami za osvoboditev slovenskega

naroda, ki naj bi predstavljal utelešenje Kralja Matjaža. Andrej Hamov in Žiga Laykauf sta menila, da je bil utelešenje legendarnega kralja kralj Srbov, Hrvatov in Slovencev Peter I. Karadorđević, »kralja Marka verni sin«, ki je »složil v jeden tri rode« (Hamov 1918: 1; Mozirski 1918: 1). Nepodpisani pisec v mariborski *Strazi* je menil drugače, namreč, da se je konec vojne prebudil »naš kralj Matjaž« v osebi generala Rudolfa Maistra. Tedaj se je gora odprla in čez noč so vstali njegovi bojovníki, ki so zvesto čuvali slovenske domove v Slovenskih goricah in na grob nemškega nadčloveka zvalili kamen, »iz katerega ni vstajenja« (Obmejni Slovenec 1919: 1). Marija Lamut pa je pred prvim obiskom regenta Aleksandra v Ljubljani na Vidov dan leta 1920 v *Slovenskem Narodu* pozdravljala kot Kralja Matjaža, ki je bil »stoletja že prerokovan«, prvega vladarja Jugoslavije (Lamutova 1920: 1). Fran Ilešič je šel še nekoliko dlje in razglasil, da sta bila Kraljevič Marko in Kralj Matjaž »poslej eno«, in sicer v osebi regenta Aleksandra (Ilešič 1920: 2).

Po koncu prve svetovne vojne precejšen del slovenskega etničnega ozemlja ni bil vključen v kraljestvo troimenega naroda, kar so slovenski nacionalisti občutili kot veliko bolečino. V stiski so se še vedno zatekali h Kralju Matjažu kot najbolj priročnemu sredstvu za interpretacijo sedanjosti. Kako uporaben je bil v tej službi, je univerzitetni profesor Fran Ilešič prikazal v predavanju o Koroški v Petrinji, kamor so ga povabili člani tamkajšnjega Sokola. Predavatelj je apeliral na navzoče, naj ne bodo omahljivci, kljub izgubljenemu plebiscitu, »kajti pride čas, ko se zdrami kralj Matjaž in Korotan bo zopet naš« (B. n. a. 1920: 3).

Osvoboditev in *ujedinjenje* sta bila dogodka izjemnega pomena, a – kakor je ob dvajsetletnici zedinjenja opozarjal srednješolski profesor slavistike in aktivni sodelavec Zveze mladih intelektualcev Etbin Bojc – pred združenim narodom so še vedno stale velike naloge. Konec vojne in uveljavitev pravice naroda do samoodločbe sta resda omogočila nastanek nacionalne države troimenega naroda, vendar je bilo v skupnem življenju v eni državi vsako leto manj jasno, ali so njeni državljani pripadniki enega, dveh, treh ali celo več narodov. V takih razmerah Kralj Matjaž ni mogel več spati v globokem snu, pač pa se je ves čas prebujal in njegova vojska je vstajala z njim. Čeprav je bila zdaj to »sveta vojska duhá«, se pravi, ne vojska, oborožena z uničevalnim orožjem, »ampak s svetlim mečem uma in volje za podrobno narodnoobrambno delo«, je bilo za vsakogar polne roke dela. Treba je bilo namreč še mnogo vzgoje v narodnostnem duhu, češ: »Le s temeljito pripravo bomo v tem boju za narodov obstanek, njegovo polno rast in izpolnitev njegovega poslanstva priborili končno zmago« (Bojc 1939: 2).

Kralj menda čaka, da nam zavlada ..., izdano v korist družbi sv. Cirila in Metoda v Ljubljani (zbirka Božidarja Jezernika).

Mnogoštevilni vojski, oboroženi s svetlim mečem uma, se nika-
 kor ni posrečilo ne razvozlati ne presekati zapletenega vozla narodne-
 ga vprašanja. Več je bilo političnih, publicističnih, kulturnih in znan-
 stvenih razprav, manj je bilo jasno, koliko narodov naseljuje kraljestvo
 naroda s tremi imeni. V nastali zmedi so si nekateri prizadevali najti
 izhod z opozarjanjem, da brez rešitve socialnega vprašanja ne more biti
 rešeno niti narodno vprašanje.

Kralj Matjaž pa je tudi poslej ostal pomembno in priljubljeno
 interpretativno orodje, uporabil ga je celo Edvard Kardelj v znamenit-
 em poskusu, s katerim je želel revoluciji dati znanstveno podlago. Po
 Kardeljevi razlagi sta bila Kralj Matjaž in Kraljevič Marko »po zuna-
 njosti in oblačilih fevdalna viteza«, po vsebini pa »zaščitnika in pr-
 voboritelja ljudstva«. Iz njegovega vidika je s širjenjem njunih zgodb
 ustna tradicija očitno kazala težnjo ljudstva po voditelju, ki bi zbral
 razkropljene moči, mu dal jasen cilj in ga povedel v »poslednji boj za
 zmago«. Kmetje, je utemeljeval Kardelj, so nagonsko čutili, da sami
 niso sposobni za ustvarjanje nove družbe in da jim mora priti na po-
 moč ideolog nekje od zunaj. Zato so v oba viteza vlili svojega duha,
 svoje želje in svoje zahteve po pravici, enakosti pred zakonom, odpravi
 fevdalnega razmerja in zaščiti pred »Turki«, klativitezi in razbojniki.
 »Mitični junaki in vitezi naših ljudskih pesmi, kralj Matjaž itd.«,
 je Kardelj povzel svoje razmišljanje, »so potemtakem revolucionarne
 figure, v katerih je izražen revolucionarni program našega kmečkega
 ljudstva« (Sperans 1939: 61).

V letih narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije sta povsem skladno s Kardeljevimi razmišljanji Kralj Matjaž in njegova vojska postala metafori za Josipa Broza in partizansko vojsko (Stanovnik 1993: 921). Tako je, na primer, politkomisar šolske čete Miro v glasilo vojaške šole XXXII. divizije NOV in POJ leta 1944 zapisal, kako je »preko tisoč let« tujec bičal slovenski narod in ga hotel uničiti. Toda čim bolj ga je tlačil, tem krčeviteje so se stiskale slovenske pesti v nestrpnem pričakovanju, kdaj nastopi čas, ko bodo lahko zdrobile težke okove in udarile. Tisočletje in več je »naš narod« ležal poteptan v krvi in blatu in molče trpel. Nekajkrat se je spuntal za svoje pravice, a »tujec« je s silo in plačanimi izdajalci potlačil vsak upor. Puntarji so dosegli le to, da je bič žvižgal še huje, udarci so bili še pogostejši. Stotine domov je bilo požganih, tisoči so bili obešeni ob cestah, tisoči trpinov brez rok, nosov, oslepelih in tisoče žena in deklet je bilo onečaščenih.

Kri nedolžnih je kričala po maščevanju, toda narod je trpel molče in čakal odrešenika, ki naj ga povede v svobodo. Prišel je čas ko je tisočletni sen postal resnica. Vstal je kralj Matjaž. Ni spal pod Peco, ne pod Krimom, ampak mu je tekla zibelka v borni koči hrvatskega Zagorja, v kraju, kjer je preživel svojo mladost, njegov nesrečni prednik, Matija Gubec. Vstal je, dvignil meč in pozval vse mučene in zatirane v boj za svobodo. Od vseh strani so vrele množice pod njegov prapor, pripravljene, da žrtvujejo življenje za svojo domovino. Od Triglava in Soče do Kajmakčalana je zagrmel klic: Smrt fašizmu – Svobodo narodu! In glej, tujec je vstrepetal. Skušal je zatreti v kali našo borbo, toda iz iskre je že vzplamtel silni požar, ki ga ni bilo več mogoče zadušiti. Čim bolj je v onemogli jezi divjal okupator, tem tesneje so se strnile vrste hrabrih borcev okoli našega tovariša Tita – kralja Matjaža, in tem bolj so se večale množice borcev, zroč z neomajnim zaupanjem v svojega tovariša komandanta, ki jim je stal na čelu in jih vodil v zmogovite borbe. (Miro 1944: 1–2)

DOMIŠLIJA, KI GORE PREMIKA

Matjaževa zgodba se je z leti razrasla v številne variante. Po koroški varianti so vrhovi Pece na višji ukaz zaradi pravičnosti zagnili preganjanega kralja in njegovo vojsko. Pod goro naj bi, po pisanju *Slovenca*, Kralj Matjaž, »simbol pravice in blagostanja«, čakal na dan, ko z vojsko prežene »vse sovražnike naroda in zatre vse krivice in vse trpljenje ter popelje ves slovanski narod v novo dobo življenja, v dobo popolnega ujedinjenja in bratske sloge« (B. n. a. 1932b: 3). *Mariborski Večernik Jutra* je bil glede tega bolj nedvoumen. Spomenik Kralju Matjažu naj bi bil povezan s »trdno vero«, da bo nekega dne »potegnil svoj

silni meč iz nožnice, zbudil svojo vojsko in odhitel s Pece osvobojevati ves slovenski rod in ustvarjat nove, pravične meje« (B. n. a. 1932f: 2).

V dokaz globoke vkoreninjenosti te »pravljice« med ljudstvom na Koroškem je odbor Planinskega društva Mežica-Črna sklenil postaviti trajen spomenik Kralju Matjažu (B. n. a. 1932a: 4; 1932b: 3). Za izvedbo načrta so pod Peco posekali orjaško stoletno lipo, iz katere je kipar Nikolaj Pirnat izdelal kip Kralja Matjaža. Mežiški rudarji so v živo skalo med Uletovo kočo in kletjo izklesali prestolni prostor, kamor so postavili spečega Kralja Matjaža »kot duševni simbol naših sanj in našega hrepenenja in prorok lepših dni« (B. n. a. 1932a: 4; 1932b: 3; 1932c: 3; 1932g: 216; 1932h: 238).

Pirnatov kip Kralja Matjaža v mavcu je bil prvič razstavljen na pomladanskem velesejmu leta 1932. Nedolgo za tem je na železniško postajo na Prevaljah prispel Kralj Matjaž s svojim dvornim vlakom. Ta novica je vzbudila po Mežiški dolini »res pravo zanimanje za Kralja Matjaža«, posebno vneti zanj so se pokazali Prevaljčani, ki jim žilica ni dala miru, dokler niso odstranili zaščitnih desk, da so si ga lahko ogledali (B. n. a. 1932h: 238). Rudniški vlak je Kralja Matjaža s Prevalj prepeljal do Mežice, od tam skoz jamo v Podpeco in s planinsko »dvorno kočijo« na Peco. Prestol za njegovo kraljevanje so mežiški rudarji izklesali v živo skalo med kletjo in Uletovo kočo (prav tam).

Slovesno »ustoličenje« Kralja Matjaža v votlini pod Peco se je zgodilo v nedeljo, 21. avgusta 1932. Slovesnost je potekala ob pokanju topičev, prepevanju pesmi in zvokih fanfar (B. n. a. 1932e: 3; 1932f: 2; 1932g: 216). Slovesnost so organizatorji napovedovali kot dogodek, pomemben iz umetnostnega in narodnostnega stališča. Kralj Matjaž v skalni duplini naj bi, po eni strani, starodavni legendi dal resničnejšo podobo in potrdilo, po drugi strani pa mobiliziral pripadnike naroda. Pogled na Gospo Sveto, kjer je ležala »pokopana naša slava«, naj bi bil za Slovence opomnik, kakor je bilo za Srbe »turobno Kosovo«, da Kralj Matjaž ne bi smel spati. Kralj Matjaž naj bi bil poslej »čuvar Pece in dramilec vseh, ki bi ne smeli pozabljati preteklosti, da bi se jim pogled ne kalil, ko gledajo v bodočnost«. Kot je še pojasnil nepodpisani pisec v *Slovenskem Narodu*, je narod že tako dolgo pričakoval Kralja Matjaža,

da bi se nazadnje res ne zdelo čudno, če bi se predramil ter stopal na čelo svoje mogočne vojske, da bi se zdramili še mi. Ni čuda, da naša legenda pravi, da kralj Matjaž spi, ker smo pač sami vedno spali. Če bi bili budnejši, bi ga lahko že zdavnaj zbudili. (B. n. a. 1932d: 3)

Kralja Matjaža pod Peco – in številne politične ideje, povezane z njegovim imenom – so »ustoličili« z veliko slovesnostjo. Njen namen

je bil v dokončni preusmeritvi pozornosti spečega kralja in njegove nepremagljive vojske z juga proti severu, s »Turka« na »Švaba«. In res je udeležencem pogled plaval prek Podjune čez Gosposvetsko polje in na Krnski grad. V topli noči so se na vrhu Pece spominjali »zlatih časov«, ko je slovenski narod tam ustoličil Kralja Matjaža. Mislili so na njegovo ljudstvo, na Matjaževo nepopolno kraljestvo. Otožna srca so bila razbolela ob tej misli, ob teh grenkih spominih. Njihove klice in prošnje h Kralju Matjažu, ki so vrel in kipeli k njemu od tam, kjer je bila nekoč njegova oblast, so bili vse bolj očitajoči; nejasno je ostalo le, na koga so bili naslovljeni ti očitki, namreč, da sanja stoletne sanje, z zarjavelim mečem ob boku, medtem ko »tam zunaj pa narod, / tvoj narod krivice trpi!« (-th 1932: 4).

Na predvečer prireditve so v Mežici izobesili trobojnice, na vrhu Pece pa so zakurili kresove in naznanjali začetek velikega slavlja. Zbralo se je toliko planincev, da koča ni mogla vsem ponuditi prenočišča. Postavili so šotore, a niti to ni zadoščalo, zato so nekateri preživeli noč ob tabornih ognjih »med petjem in otožnimi mislimi« (B. n. a. 1932f: 2; 1932h: 239). V nedeljo okrog šeste zjutraj so jih k sv. maši poklicali strelji topičev in zvoki jeklarske pihalne godbe. Pred votlino Kralja Matjaža, zagrnjeno z državno trobojnico, je mašo daroval prof. dr. Jakob Aleksič, član Aljaževega kluba v Mariboru. Med mašo je pel pevski zbor koroških Slovencev Dobrač, igrala je jeklarska guštajnska godba. Po slavnostnem govoru načelnika Martina Uleta je spomenik odkril inženir Božo Pirkmajer in ga izročil v varstvo Slovenskemu planinskemu društvu. Ob tej priložnosti je Pirkmajer »v vznešenih besedah pojasnil pomen te izredne planinske slavnosti in orisal simbolični pomen kralja Matjaža in njegove vojske za naš rod in za vse, ki so od nekdanj kri naše krvi« (B. n. a. 1932f: 2). Sledila je blagoslovitev, nato ostali govori, med katerimi je bil zaradi posrečene dovtipnosti najbolj navdušujoč planinski govor »pohorskega poeta« Ludvika Zorzuta. Uradni del slovesnosti so sklenili koroški pevci z izvedbo Matjaževe himne. Po uradnem delu svečanosti »ustoličenja« se je začelo zabijanje spominskih zlatih in srebrnih žebeljev v krono Kralja Matjaža. Organizatorji prireditve so s prodajo spominskih žebeljev želeli poplačati del prireditvenih stroškov (B. n. a. 1932e: 3; 1932f: 2; 1932h: 239).

Slovesnost »ustoličenja« v votlini pod Peco je po nekaterih navedbah pritegnila »blizu 500 ljudi« (B. n. a. 1932e: 3) oziroma, po drugih, je svečanost potekala »ob prisotnosti tisoč navdušenih planincev in rodoljubov iz vse naše ožje domovine in njenih sosednjih krajev« (B. n. a. 1932f: 2).

Oktobra leta 1934, ko je »sleherni Jugoslovan« jokal ob misli na Viteškega kralja Aleksandra Zedinitelja, se je v mežiških narodnih

krogih porodila »prekrasna misel, da bi ponesli na njegov grob žaro prsti, zemlje, nakopane pod Peco, v Mežiški dolini, v tem mladem, a tem dragocenejšem kosu koroške zemlje, ki je pripadal kraljevini Jugoslaviji«. Misel so hitro sprejeli »narodni ljudje« iz vse doline in postavili odbor narodno obrambnih društev, da bi uresničil misel, ki je takoj postala skupna vsem. Ljudem se je zdelo, da jih je tako kot nekoč Kralj Matjaž tudi Viteški kralj Aleksander Zedinitelj zapustil »sredi svojega najplodnejšega dela za ves narod sredi svojih zmag«, tako da se kljub številnim poročilom niso mogli vživeti v prežalostno dejstvo, da kralja Aleksandra I. ni več. Vsa društva Mežiške doline so zbrala za srebrno žaro, v kateri so župani občin Črne, Mežice, Prevalj, Guštanja in Dravograda ponesli »jugoslovansko koroško zemljo« na grob pokojnega kralja v Oplenovac. Prst spod gore Kralja Matjaža, ponešena na grob viteškega kralja Aleksandra, naj bi bila »viden in trajen znak čuvstvovanja Jugoslovenov ob severni, koroški meji«. Nedavno preminuli kralj naj bi po naziranju »preprostega našega ljudstva« že stopal v legende in pripovedke o kraljih-junakih. Poslej naj bi bolj kakor kdaj koli prej za »naš narod« veljale besede generala - pesnika Rudolfa Maistra: »O, jaz ne spim, le čakam čas in čakam vas ...« (J. G. 1934: 5).

Pirnatov kip Kralja Matjaža je bil uničen v prvih dneh druge svetovne vojne, po le devetih letih od postavitve. Kaj se je z njim zgodilo, ni povsem jasno. A ta nejasnost je na stežaj odprla vrata različnim, novim časom primernim interpretacijam. Ogorčenje ljudi zaradi tega vandalstva so skušali pomiriti glasovi, da naj bi ga v prepad vrgli »pijani nemškutarji«. Drugi so širili glas, da mu je nemška mladina iz krone populila zlato in srebro, skulpturo pa uničila. Spet tretji pa so vedeli povedati, da sta kip tretjega dne po nemški okupaciji razsekala sinova Martina Uleta, predsednika Slovenskega planinskega društva v Mežici, saj naj bi bil kip sramota za »nemško« Koroško (Brezovnik 2014: 71–2).

Pozornejše branje zgodb o Kralju Matjažu in njihovih interpretacij nazorno pokaže, da je zanje precej pomembnejše to, kako opisujejo legendarnega kralja, kakor to, kaj povedo o njem. Vse matjaževske zgodbe in njihove interpretacije namreč precej več sporočajo o njihovih pripovedovalcih kot o kralju. Zato je mogoče v njih dokaj natančno opazovati edinole fotografski negativ politične kulture določenega časa in transformativno moč domišljije (Zulaika in Douglas 1996: 186). Rečemo lahko, da so pripovedovalci zgodb o »dobrih starih časih«, ko je vladal Kralj Matjaž, nezadovoljni s trenutnimi razmerami, s svojimi pripovedmi ustavljali urne kazalce in jih potiskali nazaj, da bi na ta način mogli stopiti na pot v svetlo prihodnost.

Ker v vsakem narodu soživijo ljudje z različnimi, tudi nasprotnimi in izključujočimi se interesi, je tudi podoba Kralja Matjaža v

zgodbah ustne tradicije in v njenih interpretacijah oziroma reinterpretacijah, dokaj ambivalentna. Iz slovenskih narodnih pesmi ne izvemo ničesar o tem, kaj je storil »slavnega, junaškega, za slovenski narod imenitnega«. Že Simon Rutar je opozoril, da bi prav vse, kar o njem pripovedujejo slovenske narodne pesmi, lahko storil »vsak drugi vitez, za to ni potreba ogrskega kralja Matije Korvina (1458.–1490.)«. Še več, nobeno dejanje Kralja Matjaža se ne ujema z značajem in življenjem kralja Matije Korvina, ki se je res nekoliko bojeval s »Turki«, a še dosti rajši s češkim kraljem Jurijem Podebradskim in njegovim naslednikom Vladislavom Poljskim. Češkemu kralju je Matija sčasoma odvzel vse Moravsko, Šlezijo in Lužice in si zagotovil pravice do češke krone po Vladislavovi smrti. Habsburškemu cesarju Frideriku IV. pa je vzel spodnjo Avstrijo in leta 1485 osvojil Dunaj, kjer je potem živel do smrti (Rutar 1879: 149).

Narodni buditelji in voditelji so evocirali »dobre stare čase«, ker so hoteli med narodom zbuditi upanje na zeleno prihodnost: kdor hoče premikati gore, mora najprej prepričati zadostno število ljudi, da je to mogoče. Simon Rutar se je zavedal, da so Slovenci, za razloček od drugih narodov, poznali ustno slovstvo svojega naroda le »zelo poveršno« in so jim bili celo glavni junaki po imenu komaj znani. Na drugi strani pa je vedel, da se nemški otroci začnejo učiti o slovstvu z narodnimi pripovedmi in da lahko v vsakem berilu berejo o Siegfriedu, Hildebrandu, Theodorichu, Waltharju, Krimhildi, Hagenu, Attili, Batharju in podobnih junakih. Kralja Matjaža je opisal in naslikal njegovo podobo iz ustnega izročila, ker je želel, da bi vsaj nekoliko pripomogel, da bi začeli Slovenci »bolj ceniti poročila svojih pradedov in da bi se natančneje seznanili vsaj z glavnimi junaki narodnih pesni in pripovedi« (Rutar 1879: 138).

V iskanju odgovorov na težavna vprašanja o negotovi sedanjosti so mnogi mislili nanje, da bi iz njene preproste zunanje lupine izluščili kako novo globljo misel, o kateri jim niso povedali v šoli, ki o njej še niso brali, niti kaj slišali (Teptani 1918: 27). Ljudje namreč izbiramo pot v svojo prihodnost glede na to, kar je bilo, ali glede na svoje predstave o preteklosti. Ker preteklosti svoje družbe ne poznamo iz lastnih izkušenj, leži njena evokativna moč v obrazcih, arhetipih, vzorih, ki nam jih ponuja. Svojo prepričljivost in privlačnost črpajo v največji meri iz tega, da se vzdigujejo iz teme davnih časov, in sicer kot posnemanja vredni zgledi. Še zlasti gledamo na ta način na primere iz časov, s katerimi je povezan silovit zanos domišljije in sanjarjenja. Po Raoulu Girardetu ti »dobri stari časi«, ki jih ni mogoče natančno ne datirati, niti meriti, radi prerastejo v mit, ki je hkrati fikcija, eksplanatorni sistem in mobilizacijsko sporočilo (Girardet 2000: 112).

Na vprašanje, zakaj je slovenska ustna tradicija posvojila Kralja Matjaža in ga povezala z zgodbo o nikoli umrlem vladarju, ki spi pod to ali ono goro in čaka, da se vrne na svet, ni mogoče podati zanesljivega odgovora. Iz političnega zornega kota to niti ni pomembno. Matjaževske »prečudne pravljice« o »zlati dobi naši« so ne glede na to pritegnile pozornost številnih rodov, ki so nostalgični spomin na izgubljeno srečo v preteklosti pomešali z upanjem, da se ta povrne nekoč v prihodnosti. Priljubljenost matjaževskih zgodb ima torej svoje korenine v nezadovoljstvu s političnimi in ekonomskimi razmerami v sedanosti, pomešanim z upanjem na svetlejšo prihodnost. Zato niti narodni buditelji in voditelji niso mogli biti ravnodušni do njih in so jih radi posvojili, da so z njimi mobilizirali množice za napor pri spremembi trenutnih razmer.

REFERENCE

- A. D. 1902 'Stari ali novi program?' *Naši zapiski* 1(4–5): 49–53.
- Aškerc, Anton 1890 *Balade in romance*. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- 1913 *Aškerčeva čitanka: Izbrane pesmi*. Praga: Založila Svobodna Misel.
- B. n. a. 1870a 'Kako se nam je pri volitvah obnašati?' *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 8. 6., str. 184.
- 1870b 'Iz Ljubljane.' *Slovenski narod*, 8. 10., str. 2–3.
- 1870c 'K slovanskemu vprašanju.' *Slovenski narod*, 18. 10., str. 1.
- 1871 'Kranjskim Slovencem, pred volitvami.' *Slovenski narod*, 7. 12., str. 1.
- 1877a 'Kralj Matijaž se je zbudil.' *Edinost*, 12. 5., str. 1.
- 1877b 'Kralj Matijaž se je zbudil.' *Slovenski narod*, 15. 5., str. 2–3.
- 1877c 'Kralj Matjaž se zbuja.' *Slovenski narod*, 28. 6., str. 3–4.
- 1918a 'Ljudsko zborovanje.' *Straza*, 16. 12., str. 2.
- 1918b 'Tako pa ne bo šlo!' *Naša moč*, 20. 12., str. 2.
- 1920 'Predavanje o Koroški.' *Slovenski narod*, 22. 12., str. 3.
- 1932a 'Kralj Matjaž na Peci.' *Jutro*, 3. 8., str. 4.
- 1932b 'Kralj Matjaž na Peci.' *Slovenec*, 4. 8., str. 3.
- 1932c 'Kaj nam Peca govori?' *Slovenec*, 19. 8., str. 3.

- 1932d 'Kralj Matjaž na Peci.' *Slovenski narod*, 20. 8., str. 3
- 1932e 'Kralj Matjaž ustoličen.' *Slovenec*, 23. 8., str. 3.
- 1932f 'Planinska vojska kralja Matjaža na Peci: Odkritje kipa kralja Matjaža.' *Mariborski Večernik »Jutra«*, 23. 8., str. 2.
- 1932g 'Kralj Matjaž na Peci.' *Planinski vestnik* 32(10): 216.
- 1932h 'Ustoličenje Kralja Matjaža na Peci (dne 21. avgusta 1932).' *Planinski vestnik* 32(11): 238–9.
- Bojc, Etbin 1939 *Naša narodna vzgoja in obramba: Ob 20letnici življenja v narodni državi*. Ljubljana: Samozaložba.
- Brezovnik, Miha 2014 *Primerjalna analiza Kralja Matjaža v slovenski in madžarski literaturi ter njegova popularizacija v zunajliterarnem življenju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Brinar, Josip 1923 *Domoznanstvo: Zemljepisni podatki in zgodovinske slike o kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Učencem osnovnih šol v ponavljanje*. Celje: Goričar in Leskovšek.
- Brunnbauer, Ulf 2007 'The End of "Jugoslovenstvo": New Myths of Ethnic Descent Among the Southern Slavs.' V: *Nationalism, Historiography, and the (Re)construction of the Past*. Claire Norton, ur. Washington, D.C.: New Academia Publishing. Str. 81–96.
- Cankar, Ivan 1905 'Potepuh Marko in kralj Matjaž.' V: *Anton Knezova knjižnica: Zbirka zabavnih in poučnih spisov* 12. Ljubljana: Slovenska Matica. Str. 1–78.
- Cohn, Norman 1957 *The Pursuit of the Millenium*. London: Secker & Warburg.
- Čolović, Ivan 1997 *Politika simbola: Ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Radio B92.
- Ekmečić, Milorad 1989 *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. Beograd: Prosveta.
- Eliade, Mircea 1970 (1963) *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Euricius 1903 'Sveti Kum.' *Dom in svet* 16(2): str. 39.
- Girardet, Raoul 2000 (1986) *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gloger, Bruno 1974 *Kaiser, Gott und Teufel. Friedrich II. von Hohenstaufen in Geschichte und Sage*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Gorázd 1885 'Kralj Matjaž.' *Ljubljanski zvon* 5(6): 321–2.
- Hamov, Andrej 1918 'Slovenski delavci! (Dopis iz delavskih krogov).' *Mariborski delavec*, 5. 12., str. 1.
- Hauptmann, Ljudmil 1938 'Svetovna vojna in naš nacionalizem.' *Ljubljanski zvon* 58(7): 427–33, 529–35.
- Hubad, Franc 1886 'Kraljevič Marko v narodni pesni jugoslovanski.' V: Jakob Sket, *Slovensko berilo za peti in šesti razred srednjih šol*. Celovec: Tiskala in založila tiskarna družbe sv. Mohorja. Str. 154–62.
- 1890 *Pripovedke za mladino*. Ljubljana: Založil J. Giontini.

- Ilešič, Fr. 1920 'Kraljeviču Aleksandru in nam vsem.' *Slovenski narod*, 27. 6., str. 2.
- J. G. 1934 'Prst iz kraja kralja Matjaža na Aleksandrovem grobu.' *Jutro*, 16. 10., str. 5.
- J. J. U. 1848' »Kar kralj Matjaž spi, na sveti več pravice ni.«.' *Celjske slovenske novine*, 30. velki serpana, str. 37–8.
- Janežič, Anton 1870 *Cvetnik slovenske slovesnosti: Berilo za višje gimnazije in realke*. Celovec: Založil E. Liegel, knjigar.
- Jeraj, Josip 1925 *Narodni prerod*. Maribor: Prosvetna zveza.
- 1926 *Državljanska vzgoja: Vzgojiteljem mladine*. Maribor: Samozaložba.
- Jezernik, Božidar 2013 *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete UL.
- 2014 *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan.
- 2018 *Jugoslavija, zemlja snova*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jurčič, Jože 1903 'Kralj Matjaž.' V: M. Josin in E. Gangl, *Drugo berilo in slovnica za obče ljudske šole. (Tretje šolsko leto.)* Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg. Str. 152.
- Kočevar, Ferdo 1868 'Naše narodne pesmi.' *Slovenski gospodar*, 26. 11., str. 193–4.
- Kolar, Ivan Janez 1930 *Preporodovci 1912–1914*. Kamnik: Založila Tiskarna Anton Slatnar.
- Kossics, József 1848 *Zgodbe Vogerszkoga Králesztva*. V-Szombotheli: Natiszk od Bertalanffy Imrea.
- Lamutova, Marija 1920 'Kraljeviču Aleksandru.' *Slovenski narod*, 27. 6., str. 1.
- Laz. 1885 *Kraljevič Marko: Istorijška raspravica*. Požarevac: Štampano u filijali Zadruge štamparskih radenika.
- In. 1932 'Več zgodovine!' *Jutro*, 18. 8., str. 2.
- Lowenthal, David 1996 *Possessed by the Past*. New York in London: The Free Press.
- M. 1913 'Kralj Matjaž in kraljevič Marko.' *Preporod*, 1. 1., str. 4–5.
- M. T. 1870 'Kralj Matjaž.' *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 8. 6., str. 184–5.
- Mach, Zdislaw 1993 *Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology*. Albany: State University of New York Press.
- Majar, Matia 1848a *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik*. Ljubljana: Spisal i na svetlo izdal Matia Majer.
- 1848b 'Kralj Matjaž.' *Slovenija*, 8. 8., str. 44.
- Malovrh, Miroslav 1904 *Kralj Matjaž: Zgodovinska povest*. Ljubljana: Natisnila in založila »Narodna tiskarna«.
- Melik, Vasilij 1997 'Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih pred 120 leti.' *Zgodovinski časopis* 51(1): 17–20.

- Merhar, Ivan 1906 'Ivan Cankar: Potepuh Marko in kralj Matjaž.' *Ljubljanski zvon* 26(4): 245–8.
- Miro 1944 'Vstal je kralj Matjaž.' *Naš korak*, 20. 2., str. 1–2.
- Moritsch, Andreas 2002 'Dva različna pojmovanja naroda.' V: *Avstrija–Slovenija: Preteklost in sedanjost*. Ferdinand Mayrhofer–Grünbühel in Miroslav Polzer, ur. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser. Str. 81–8.
- Mozirski, Ž[iga]. L.[aykauf] 1918 'Pozdravljen kralj!' *Slovenski narod*, 13. 12., str. 1.
- Obmejni Slovenec 1919 'Most do Maribora.' *Štraža*, 3. 2., str. 1.
- Okey, Robin 2001 *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918: From Enlightenment to Eclipse*. Basingstoke: Macmillan.
- Parapat, J. 1886 'Narodna bramba za časa turških bojev.' V: Jakob Sket, *Slovensko berilo za peti in šesti razred srednjih šol*. Celovec: Tiskarna družbe sv. Mohorja. Str. 316–21.
- Podgrajski 1900 *Naši narodni grebi: Kako bo z vojsko? Slovencem v svarilo in v pouk*. Gorica: »Narodna tiskarna«.
- Prepeluh, Albin 1938 *Pripombe k naši prevratni dobi*. Ljubljana: Založba Univerzitetne tiskarne J. Blasnika nasl.
- Prijatelj, Ivan 1913 'Anton Aškerc.' V: Anton Aškerc, *Aškerčeva čitanka*. Praga: Založila Svobodna Misel. Str. 5–25.
- Renan, Ernest 1882 *Qu'est-ce qu'une nation?: Conférence fait en Sorbonne, le 11 Mars 1882*. Paris: Calman Lévy.
- Rigney, Ann in Joep Leerssen 2014 'Introduction: Fanning out from Shakespeare.' V: *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building and Centenary Fever*. Joep Leerssen in Ann Rigney, ur. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str. 1–23.
- R. N. B. (Robert Nisbet Bain). 1911. Matthias I., Hunyadi. V: *The Encyclopædia britannica: Eleventh Edition: Volume XVII, Lord Chamberlain to Mecklenburg*. Cambridge: at the University Press. Str. 900–1.
- Rutar, Simon 1879 'Kralj Matjaž v slovenskih narodnih pesmih in pripovedkih.' *Zvon* 5(9): 138–9, 5(10): 148–51, 5(12): 184–7, 5(13): 200–2, 5(14): 214–9.
- 1886 'Ivan Kacijanar.' V: Jakob Sket, *Slovensko berilo za peti in šesti razred srednjih šol*. Celovec: Tiskarna družbe sv. Mohorja. Str. 322–7.
- S–n 1877 'Naša politična malomarnost.' *Slovenski narod*, 16. 6., str. 2.
- Sanov, Nare 1913 'Misli o našem narodnem problemu.' *Preporod*, 1. 3., str. 1–2.
- Scheinigg, J. 1886 'Narodna pesen – zrcalo narodnega života.' V: Jakob Sket, *Slovensko berilo za peti in šesti razred srednjih šol*. Celovec: Tiskarna družbe sv. Mohorja. Str. 104–11.
- Shafer, Boyd C. 1972 *Faces of Nationalism: New Realities and Old Myths*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Sket, Jakob 1886 *Slovensko berilo za peti in šesti razred srednjih šol*. Celovec: Tiskarna družbe sv. Mohorja.

- Smith, Anthony 1999 *Myths and Memories of the Nation*. Oxford: Oxford University Press.
- Sperans [Edvard Kardelj] 1939 *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba.
- Stanonik, Marija 1993 'Inverzija Matjaževega mita.' V: Marija Stanonik, »*Na tleh leže slovenstva stebri stari*«: *Poezija konteksta II*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec 45(8–9–10)). Str. 920–3.
- Šalamun, H. O. 1896 'Ptuj: (Krajepisno-zgodovinska črtica).' *Dom in svet* 9(10): 408–11.
- Teptani, Ivan 1918 'Vera, upanje, ljubezen.' V: *Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1919*. Ljubljana: Izdalo in založilo vodstvo. Str. 22–8.
- Terstenjak, Davorin 1857 'Novo leto 1824.' *Novice gospodarske, obrtniške in národске*, 3. 1., str. 2–3.
- 1861 'Mythologične drobtine.' *Slovenski glasnik* 4(12): 60–1.
- th. 1932 'Kralj Matjaž in Slovenci.' *Jutro*, 18. 8., str. 3–4.
- Trdina, Janez 1866 *Zgodovina slovenskega národa*. Ljubljana: Matica slovenska.
- 1987 *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879: 27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah*. Igor Kramberger in Snežana Štabi, ur. Ljubljana: Krt (Krt; 30, 31, 32).
- Vošnjak, Bogumil 1919 'Domovini.' *Slovenec*, 7. 1., str. 1.
- Wendel, Hermann 1925 *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*. Frankfurt am Main: Frankfurter-Societäts.
- Zavojšček, J. 1863 'Kaj se v Križmanovem prerokovanji poveduje o kralju Matjažu.' *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 28. 10., str. 348–9.
- Zerubavel, Yael 1994 'The Historic, the Legendary, and the Incredible: Invented Tradition and Collective Memory in Israel.' V: *Commemorations: The Politics of National Identity*. John R. Gillis, ur. Princeton: Princeton University Press. Str. 105–23.
- Zulaika, Joseba in William A. Douglas 1996 *Terror and Taboo: The Follies, Fables, and Faces of Terrorism*. New York: Routledge.
- Zupanič, Niko 1902 'Jugoslovanska romantika.' *Ljubljanski zvon* 22(12): 832–9.

Lepa Vida in Kralj Matjaž: Prek arhetipizacije v kanonizacijo*

MARJETKA GOLEŽ KAUČIČ

UVOD

Namen razprave je pokazati, kako lahko ljudsko pesem interpretiramo tudi s pomočjo Jungove teorije arhetipov in njihovih simbolnih reprezentacij, to teorijo lahko uporabimo tudi pri interpretaciji folklore. Ob tem skušamo ugotoviti, ali Lepa Vida in Kralj Matjaž,¹ kakor nastopata v ljudskih pesmih, pripovedih in literarnih delih, res ustrezata vsem merilom, da sta postala folklorna ali kulturna junaka. Poleg tega pa je

* Poglavlje je bilo pripravljeno v okviru raziskovalnega programa *Folkloristične in etnološke raziskave slovenske ljudske duhovne kulture* (P6-0111), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1 Besedilo je predelano in skrajšano poglavje »Arhetipi v slovenski baladni tradiciji in njihove simbolne reprezentacije« iz knjige *Slovenska ljudska balada* (Golež Kaučič 2018: 69–89).

treba upoštevati, da zaradi kontinuirane kanonizacije, ki se dogaja z literarizacijo in nenehnim polisemičnim spreminjanjem in vstopanjem v prostor kulture, literature in družbe, ohranjata in celo pridobivata status t. i. mitičnih osebnosti ali pa sta podvržena demitizaciji.

Kdaj junak ali junakinja to sploh postaneta? Je junak/junakinja oseba, ki jo je občudovalo veliko ljudi v številnih krajih ali celo nacionalni tradiciji? Ali pa je to oseba, resnični ali fiktivni ali celo mitološki lik, ki je dobil takšne attribute, da so se močno vtisnili v spomin naroda ali večje skupine ljudi, ter nastopa v večjem številu ljudskih pesmi, pripovedi, skratka v folklori, ob tem pa tudi v literaturi, umetnosti in celo filmu? Po ugotovitvah Zmaga Šmitka naj bi bilo »za ljudske junake na splošno značilno prav to, da niso nikoli povsem počlovečeni, podomačeni in ne dani 'od našega sveta', naj bo to po rojstvu, usodi, značaju, telesni podobi in sposobnostih in še po čem. Zato so vedno na takšen ali drugačen način posredniki med našim in 'onim' svetom« (Šmitek 2009: 128-9). Evropski in ameriški raziskovalci opredeljujejo folklornega ali kulturnega junaka po različnih merilih, ki jim mora ustrezati, in tako so, na primer, vsi med folklorne junake uvrstili kralja Arturja (Aarne in Thompson 1987, po Garry in El-Shamy 2005: 10-2). Prizadevali so si poiskati univerzalne vzorce, po katerih bi lahko folklorne like definirali kot junake, ne glede na nacionalne tradicije, in postaviti merila, po katerih bi prepoznali folklornega junaka; med njimi na primer Otto Rank v delu *The Myth of the Birth of the Hero* (1914 [1909]) in Lord Raglan v *The Hero: A Study in Tradition, Myth, and Drama* (1936). Slednji je postavil 22 značilnosti zgodbe lika, ki postane junak (Raglan 1934: 212-3). Ena od njih je tudi junakov odhod navzdol, v podzemlje, in ta naj bi po teoriji arhetipov Gustava Junga pomenil sestop v temno kraljestvo nezavednega (Spivack 1988: 363; primerjaj Jung idr. 2002 [1964]: 112-30).

Zato je Kralj Matjaž lahko arhetipni folklorni junak – in tudi po Jungu arhetip junaka: upodobljen je z mečem kot simbolom fizične moči, ima modrost, ko se kaže kot zvijačni junak ali ko po sestopu v votlino čaka, da bo vzniknil v svet in premagal zlo. Lepa Vida pa deluje kot junakinja, kot arhetip velike matere, ki se žrtvuje, deluje zato, da bi pomagala svojemu otroku, možu. Čeprav postane žrtev prevare, se rešuje s tem, da se bodisi vrže v morje ali pa se poveže s soncem kot simbolom aktivnega, se vrne domov in tako reši otroka in moža. Slovenski junak Kralj Matjaž aktivno deluje v različnih prostorih, na poljih, travnikih, ob veliki vodi (Donavi), pasivno pa je v ječi in votlini. Lepa Vida pa je najprej na obrežjih morja ali reke, nato pa stopi v barko, ki jo odpelje v daljne kraje, ali skoči v morje. Vse to so lahko tudi sanjski prostori, ki še pritrjujejo domnevi o arhetipizaciji obeh likov, hkrati pa simbolni atributi, ki nastopajo ob obeh subjektih, potrjujejo tudi

njuno simbolno reprezentacijo. Po Jungu je lahko konj Kralja Matjaža simbol svobode, je pa seveda tudi realni konj, ki ga uporablja za ježo. Lepa Vida pa je obkrožena z naslednjimi simboli: barka, morje, sonce in luna – barka je simbol rešitve, sonce in luna pa sta Jungova alkimistična simbola ega in podzavesti, luna tudi simbol za žensko (Jung 2017 [1944]: 92–5). Morje predstavlja brezmejnost, neskončnost, je vodni element, značilen za žensko (Kalnická 2003). Folklorni ali kulturni junak ali celo arhetip junaka, ki ga predstavlja Kralj Matjaž, temelji na zgodovinskem liku, vendar je zgodovinskost za njegovo kanonizacijo nepomembna. Fiktivni junak, ki pa ga kljub temu slavimo tudi s kipi ali drugimi znamenji, je dojet celo kot rešitelj. Njegovo žensko nasprotje je Lepa Vida. Njen lik je močno vtisnjen v literarno in kulturno okolje.²

ARHETIPI, ANIMA IN ANIMUS

Arhetipi kot nadčasovne konstante, praslike, predeksistentne oblike ali mitološki motivi (»univerzalni paralelizem mitoloških motivov«), ki so skupni vsem rasam in vsem časovnim obdobjem, se po Jungu (1995) lahko manifestirajo v različnih simbolnih podobah v umetniških delih vseh časov, tudi v folklori, kjer ustvarjajo »določene duhovne forme« (nav. delo: 31). Arhetip je po Marie-Luise von Franz (1997: 17) t. i. »naravna konstanta« v človeški psihi, ki je na najprvotnejši način predstavljena v pravljici, po Jungu pa je arhetip pojem, ki je povezan z mitom in pravljico. Jung je za pravljice menil, »da so v prvi vrsti psihične manifestacije, ki izražajo bistvo duše [...] želja po tem, da se zunanje čutno izkustvo asimilira v duševno dogajanje« (1995: 41, 42). Maud Bodkin, ki je Jungove ideje uporabila v interpretaciji literature, je arhetipe razumela kot »nenehne kulturne simbole, ki so se prenašali skoz generacije v generacije prek folklore in literature« in jih je imenovala »arhetipne vzorce« (Bodkin 1934: 4; primerjaj Rupprecht 1997). Northrop Frye pa je v delu *Anatomy of Criticism* (1957) označil »iskanje arhetipov v literaturi za neke vrste literarno antropologijo« (po Brown in Rosenberg 1998: 20). Jung je arhetip označil takole:

2 Ali bi lahko folklornemu junaku ali junakinji nadeli sij svetosti, bi lahko postala kulturni svetnik ali svetnica? V raziskavi o kulturnih svetnikih in kanonizaciji sta pomembna »koncept kanonizacije« in »kulturnega spominjanja« (Dovič 2011: 148; glej tudi Dovič 2016: 23–45); obema ustrežata tako Kralj Matjaž kot Lepa Vida. Če pa bi morala ustrezati vsem merilom, ki jih navaja Dovič, bi jim zadostil le Kralj Matjaž, a še to s pridržki, medtem ko Lepa Vida nikakor ne.

Pojem arhetipa, ki je neizogibni korelat ideje o kolektivnem nezavednem, pomeni navzočnost določenih oblik v psihi, ki so povsod prisotne in razširjene. Mitološka raziskava jih imenuje »motivi«; v psihologiji primitivnih ljudstev ustrezajo pojmu Lévyja-Bruhla 'representations collectives', na področju primerjalne religiologije pa sta jih Hubert in Mauss definirala kot 'kategorije imaginacije'. Adolf Bastian jih je že pred časom označil za 'elementarne misli' ali 'pramisli'? (Jung 1995: 25)

Arhetipe je Jung primerjal z mogočnimi in stalnimi hudourniški koriti: »Arhetip je kot stara vodna pot, po kateri je stoletja tekla živa voda. Dolbec si globoko korito. Čim dlje je voda tekla po tem koritu, tem verjetneje je, da se prej ali slej vrne v staro rečno strugo« (Jung 1986: 38–9).

V knjigi *Psihologija in alkimija* pa:

Prav tako pravzaprav ne vemo, iz česa bi bilo mogoče nazadnje izvesti arhetip, enako kot ne poznamo niti samega izvora duše. Pristojnost psihologije kot empirične znanosti sega le do ugotavljanja, ali smemo tip, ki ga najdemo v duši, na podlagi primerjalnega raziskovanja upravičeno označiti za, denimo, »božjo podobo« ali ne. S tem ni niti negativno niti pozitivno izrečeno karkoli o možnem božjem bivanju, prav tako kot arhetip »junaka« ne določa tudi njegovega obstoja. (Jung 2017: 25)

Jung je menil, da lahko »folklorni, mitološki in zgodovinski material v prvi vrsti služi za dokaz enakih form psihičnega dogajanja v prostoru in času« (Jung 1995: 173). Te forme so se tako kot arhetipi prenašale skoz dolga časovna obdobja. Arhetipi, ki izhajajo iz sanj ali nezavednega, se lahko konkretizirajo v folklori oziroma so folklorni arhetipi. T. i. arhetipne zgodbe izvirajo iz dejavne imaginacije posameznikov v različnih skupnostih in četudi arhetipna zgodba prihaja od posameznika, mora biti skupna celotnemu kolektivu, kajti drugače v t. i. kolektivnem spominu ne bi obstala (Halbwachs 2001 [1925]: 85). Jung je med drugim tudi zapisal: »Arhetip je težnja, da se oblikujejo različne upodobitve enega in istega motiva – reprezentacije, ki se lahko v podrobnostih razlikujejo, a pri tem ohranjajo skupni osnovni vzorec« (Jung idr. 2002: 69). Zato se moramo vprašati, ali je kolektivno nezavedno potemtakem esenca za ustvarjanje kolektivnega spomina in so vsebine kolektivnega nezavednega arhetipi – t. i. obči vzorci, osebno nezavedno pa esenca individualnega spomina, ki lahko tvori posamične simbolne reprezentacije arhetipa, ki so nato v folklori variante? In v njih so junaki in junakinje predstavljeni v različnih simbolnih posebitvah.

Kralj Matjaž je bodisi zvijačni junak ali junak v ječi ali pa spi in je dojet kot rešitelj, skoraj bog. Kot nekakšen zgodovinski prototip

Matjaža je Matija Korvin slovel po tem, da je ščitil kmete pred izkoriščanjem s strani plemstva. Kralj Matjaž je povezan tudi s koncem sveta in z novo zlato dobo, ko ne bo več izkoriščanja in bosta nastopila mir in blaginja. Arhetip modreca se je v slovenskem okolju spojil s slovenskim hrepenenjem po osvoboditvi naroda in samostojnosti: »v družbeno-političnem kot tudi v splošnem človeškem smislu« (Lukács 2006: 93–101). Hrepenenje po boljšem, po svobodi je torej skupno obema likoma, junaku in junakinji – Kralju Matjažu in Lepi Vidi. Oba lahko gledamo iz vidika poosebljenja takega ali drugačnega hrepenenja, gre torej za to, da najdemo v slovenski folklori močna prototipa anime in animusa, ki drug v drugega vstopata in izstopata.

Jung je najprej opredelil animo kot žensko v moškem principu, animus pa kot moško v ženskem (kot duh v ženskem), a tudi kot arhetip ženske in arhetip moškega v širšem smislu (Jung idr. 2002: 179). Bolj se je posvetil animi, saj je ta zanj naravni arhetip, praviloma projiciran v ženske. Je arhetip življenja nasploh (Jung 1995: 70). Če pa pogledamo animo v Kralju Matjažu kot žensko prvino v moškem, potem pasivnost junaka ni več nenavadna, z animusom v Lepi Vidi pa je njena akcija razumljivejša. Von Franz je menila:

Prek svojega animusa ženska začuti globlje procese svojega osebnega, pa tudi kulturnega objektivnega položaja in najde pot k intenzivnejšemu duhovnemu pogledu na življenje. To seveda pomeni, da je njen animus prenehal zastopati večno resnična splošna prepričanja. (Jung idr. 2002: 197)

Arhetipa moškega in ženske (animus, anima) v baladah Kralj Matjaž (SLP 1/3, 5 = SLP 1 1970: 18–26, 28–51) in Lepa Vida (SLP 5/244 = SLP 5 2007: 73–90) gledamo v širšem, ne ozkem jungovskem smislu. Junak kot arhetipni simbol in kot moški princip se v slovenski baladni tradiciji pojavlja v več likih (Lambergar kot predstavnik slovenske aristokracije, Ravbar, Lavdon idr.). Najpogostejši arhetipni junak je Kralj Matjaž, ki predstavlja animusa, lahko pa tudi premetenega, izkušenega junaka, je arhetip starega modreca ali smisla. Je junak, ki rešuje druge predvsem s svojo modrostjo, manj z močjo. Kralj Matjaž je pridobil simbolno razsežnost nadjunaka, tistega, ki bo Slovence rešil iz tisočletnega suženjstva pod različnimi oblastmi. Gre za personifikacijo arhetipa. Stari kralj je razširjen simbol, v našem primeru ta kralj v mitologiji Slovencev spi in ko se bo prebudil, bo Slovenec prost in ne več podložnik tujcu. Je animus, moški pol v nasprotju z ženskim, predstavljenim v arhetipu ženske anime, ki je v slovenskih baladah upodobljena kot Lepa Vida, to je ženska, ki je v ljudski pesmi žrtev ugrabitve Saracenov, a je pozneje dobila simbolno arhetipizacijo v

podobi nezadovoljne in trpeče ženske, ki hrepeni po tujini, v sodobni reprezentaciji v podobi aleksandrinke.

Iz perspektive anime v moškem in animusa v ženski lahko interpretiramo tudi oba slovenska lika: Kralja Matjaža, ki kot animus z animo reši Alenčico pred tujimi osvajalci, in Lepo Vido, ki zatre svojo animo in se odloči za moški princip, ko odide s hrepenenjem po boljšem življenju – še posebej, ko je anima personificirana v Lepih Vidah aleksandrinkah, ki so svoj ženski princip zatajile v dobro boljšega življenja svojih bližnjih.

Tako Kralj Matjaž kot Lepa Vida sta v slovenskem izročilu izražena tudi v t. i. nacionalni simboliki: v spreminjajoči se kulturni dinamiki presegata prvotno semantično polje, postaneta polivalentna ter vstopata v različne kulturne in družbene prostore. Tako postaneta tudi t. i. kulturni konstrukt sodobnega časa. To je močno vidno tako v folklorizaciji kot tudi pri literarizaciji obeh likov in zgodb, ki jima sledimo skozi različna literarno-zgodovinska obdobja v slovenski literaturi. Kralj Matjaž je lahko nekakšna manifestacija Očeta in Lepa Vida Matera (Jung 1995: 94). Kralj Matjaž je v pesmi junak, ki rešuje Alenčico, v pripovedih pa je Kralj Matjaž speči indiferentni oče, ki ni aktiven, temveč pasiven, zato se zdi, da narod čaka na njegovo prebujenje, medtem ko je mati v prasliki Lepe Vide dejavna, nekaj stori, pa četudi gre za zapuščanje. Variantni niz posamičnega tipa ljudske pesmi, ki je odprt, in »pogojno variantni« niz metatekstov, ki je odprt v drugo smer (posebej tistih, ki nosijo v snovni zasnovi mit, na primer nacionalni mit), skupaj sestavljata del simbolne tkanine mitološkega in nacionalnega, a celo demitizacijo. Prav zadnji pesmi v obeh obravnavanih medbesedilnih nizih najnazorneje kažeta na to, da mit v nekem obdobju izgubi skrivnostno ozadje, ko arhetipni lik postane glasnik razlepotenega sveta kapitalističnega porabništva. Ker je folklorni arhetipski junak poznan po vsej Sloveniji (ne glede na to, kako je razumljen), je zaradi kanonizacije popularizacija še vedno aktualna.

ŽENSKI ARHETIPNI VARIANTNI NIZ PESMI LEPA VIDA

Preden sploh lahko govorimo o arhetipih v ljudskih pesmih in pripovedih, moramo ob njihovem razkrivanju upoštevati dinamične procese v folklori (Toelken 1996: 413; primerjaj Campbell 2007 [1949]). To pomeni, da ne analiziramo le ene variante (ali celo arheteksta), pač pa vse dosegljive variante obravnavanega tipa. Šele na tej podlagi je uporaba teorije arhetipov v folklori lahko plodna. Ali kot pravi

Toelken: »Šele takrat, ko bodo vodilni pisci tega področja popolnoma seznanjeni z raziskavami variant in tipov pesmi, bi diskusija res lahko postala zanimiva« (nav. delo: 415).

Razprav s poglobljeno analizo pesmi in subjekta pesmi o folklorni nacionalni junakinji na podlagi arhetipov je bilo malo. V slovenskih folklorističnih in etnoloških raziskavah gre večinoma za bolj ali manj osamljene poskuse uporabe jungovske psihologije in arhetipov (anime in animusa) v folklori. S tem sta se na primeru Lepe Vide delno spoprijela Damjan Ovsec (1998) in Marija Stanonik (2008: 233–8).³ Oba sta obravnavala le eno varianto ali iskala neko skupinsko vsebinsko jedro ter na tej podlagi preverjala možnost arhetipizacije v pesemskem tipu, vendar sta zaradi neupoštevanja variantne dinamike pesmi ostala pri enoznačni interpretaciji.

O ljudski pesmi s tem naslovom je bilo že mnogo napisanega (na primer, Grafenauer 1943: 19; Pogačnik 1988: 17–41; SLP 5 2007: 73–90). Ivan Grafenauer je spremljal ljudski motiv ugrabljene žene v treh inačicah in raziskal izvire motiva, Jože Pogačnik pa je spremljal lepovidenski motiv v slovenski literaturi. S tem motivom se je ukvarjala tudi Irena Avsenik Nabergoj (2010, 2014), Milko Matičetov (2009: 24) pa je v objavi kočevsko varianto Lepe Vide z imenom Lepa Mare. Za Lepo Vido je Anton Trstenjak (1989: 585–7) menil, da je »podo-
ba matere mučenice in je v njenem ozadju nevrotični kompleks slovenskega človeka«. Je to razdvojenost med domom in tujino, med tam in tukaj ali med vsakdanjostjo in drugačnostjo in večnim hrepenenjem po boljšem, ki pa se izkaže za slabše? Trstenjakov pogled je enoznačen, stereotipen in ne upošteva razvoja lika Lepe Vide. Posplošuje ženski princip, ki odseva v pesmi, in lik nacionalnega značaja slovenskega človeka s pridihom patriarhalnosti. Zato vsak odmik od stereotipa ali podo-
be ženske že ustvarja prostor za drugačno interpretacijo Lepe Vide. Kaj predstavlja Lepa Vida, če jo opazujemo kot animus v animi, moško načelo v ženskem? Tako ni osvetljena samo materinska mučenica, temveč dejavna ženska, ki želi pomagati svojemu otroku in se poda na neznano pot. Animus v ženski postaja dejavni duh, ki Lepo Vido vodi iz znanega v neznano.

Kaj pa Lepa Vida zares upodablja, lahko razberemo iz variantnega niza pesemskega tipa Lepa Vida. Če pogledamo variantni niz, objavljen v zbirki *Slovenske ljudske pesmi* (SLP 5/244/1–11 = SLP 5 2007: 73–86), vidimo, da je ženski arhetip kot anima doživljal nenehne spremembe glede na realizacijo lepovidenskega motiva, ki je nato vplival na

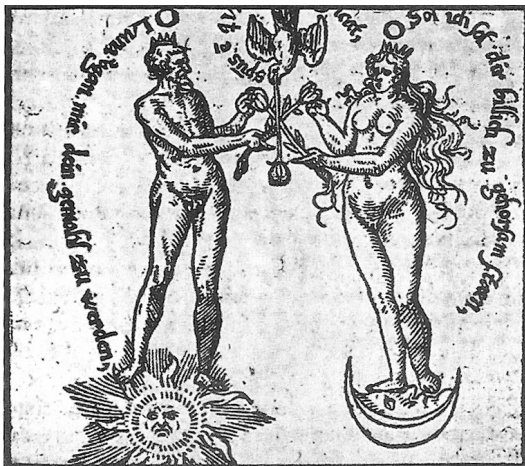
3 Z arhetipi se je v magistrski nalogi ukvarjala tudi avtorica te razprave (Golež Kaučič 1989); primerjaj še Gantar (2003) in Brezovnik (2014).

samo zgodbo in na podobo Lepe Vide. V prvih dveh variantah se njeno hrepenenje po drugačnem ob uresničitvi kmalu sprevrže v nasprotno hrepenenje po dragih in domu in Lepa Vida se z nekakšno molitvijo obrača k transcendenci v obliki lune in sonca. V prvi varianti sta na razplet vplivala prostovoljni odhod in nato kesanje, vendar je razplet nesrečen; Lepa Vida ostane nekje drugje (v španski deželi, to je oddaljeni, pa tudi v resnični deželi, kjer so živeli Saraceni ali Mavri): *Le z mano, z mano, lepa Vida / u špansko deželo! / Pote je poslala španska kraljica. / Ne boš družga delala, / kakor bele postle postilala / ino boš dojila / španskiga kraljiča.* (SLP 5 2007: 73) Kljub temu, da se obrača k soncu in luni in da izve o tragični usodi otroka in moža, pa ne najde animusa v soncu, le animo v luni, kar pomeni pasivnost in vdanost v usodo. Toda že v drugi varianti se okoliščine spremenijo, saj sta v središču prevara in nato srečna vrnitev. Druga varianta tematizira obračanje Lepe Vide k soncu, k animusu, ali celo vstop animusa v animo, saj izkazuje neke vrste aktivnost, simbolno reprezentacijo lune (Kropej 2003: 137).⁴ Vida je bila v tej varianti že dekla »za-murčku«, takrat je bila lepa, zdaj pa se je njen položaj spremenil: ima bolno dete in hudega moža in »za-murček« ji ponudi kadilo, ki bi ji lahko pomagalo. Vida privoli, nato pa se hitro pokesa in sprašuje belo luno o svojih domačih. Luna jo napoti k soncu, k animusu, da bi ji povedalo, kaj se godi na njenem domu. Zato prosi sonce, naj jo odpelje domov. Eno hrepenenje je zamenjala z drugim, pripravljena je prehoditi pot v neznano, da bi jo sonce le pripeljalo domov. To se uresniči, a ne vemo, kaj to pomeni, je to res dom ali pa onstranstvo:

Komaj je to pričakala, / gori je prišla rumena zarja, / za rumeno zarjo pa rumeno sonce. / »Jaz tebe vprašam, / kako je zdaj na mojmu domu?« / »Tvoje dete pri kraj morja gori in doli teče / na svojo ljubo mater kliče.« // Nato je sonce prosila: »Sonce, naj grem s taboj domu.« [...] (Sonce jo je pripeljalo na dom.) (SLP 5 2007: 74)

Sklepni pristavek je lahko zapisovalčev, saj se pesem navadno ne konča s trditvijo, ki je ne izreče junak pesmi. Jung v knjigi *Psihologija in alkimija* prikaže sanjsko podobo ženske, ki stoji na globusu in moli k Soncu, kar po njegovem upodablja animo kot reprezentacijo nezavednega, medtem ko je sonce simbol izvira življenja in človekove dokončne celovitosti. Po njegovem mnenju bi lahko bilo Sonce antični simbol ali pa tudi simbol Kristusa (Jung 2017: 92–4).

4 Je sonce mitološki sončni junak, ki Vido kot potujočo luno pripelje domov? Morda, vendar se večina starejših raziskovalcev pesemskega izročila, ki so uredili prvo knjigo *Slovenskih ljudskih pesmi*, s tem ni strinjala. Prav tako so zanikali tudi mitološkost Kralja Matjaža (SLP 1 1970: XXI).

Coniunctio solis et lunae (Bela devica stoji na luni).⁵

Je torej Lepa Vida anima, ki se obrača k animusu? Je spraševanje sonca, kje so njeni dragi, pravzaprav nekakšna molitev, po kateri jo sonce v eni od variant srečno pripelje domov? V tretji varianti sta v središču prevara in samomor, kar pomeni, da Vida verjame ugrabitelju, da ima neko zdravilno korenje - koren lečen, kar se naposled pokaže za prevaro, zato ji ne preostane drugega, kakor da stori samomor, saj se zaveda, da otroka ne bo več videla. Tu je torej anima - mati: *Vida je pa svet križ striva, / na sred murja je noter skočiva* (SLP 5 2007: 75). V četrti varianti so prav tako prevara, tožba in samomor; želja po zdravlilu za otroka jo pelje na barko, a se sprevrže v bridko spoznanje o prevari in ugrabitvi s prevaro ter o tem, da otroka ne bo več nikoli videla, kar jo požene v samomor. V tej varianti ni starega moža, temveč ima le dete in starega očeta, ki ji očita nezakonsko dete. *Potem imam starga očeta, / k me noč in dan on zmeraj krega! Zato gre v barko, a se kmalu ove, da: Oh, kaj bo dete zdej počelo, / k na bo mater več imelo!* (prav tam), zato naredi samomor, saj se zave, da otrok ne bo preživel. V peti varianti gre zgolj za fragment, enako tudi v šesti. V sedmi sta v vsebinskem središču prevara in nesrečna Vidina usoda. V njej ni starega moža, pač pa sta mladi mož in jokajoči se sin. Vida je tu anima, ki sprašuje luno, zvezde in sonce o sinovi usodi. Gre za trikratno spraševanje vesolja, ki

5 Coniunctio solis et lunae, avtor je Trismosin, Splendor Solis (1582). Spletni vir: <https://www.google.si/search?q=coniunctio+solis+et+lunae&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=OsTOLuyvtBGrVM%253A%252CB2Q4QEn99jSB7M%252C_&vet=1&usg=AI4_-kQEPs6PxH8ehdkPQFR2TiX6_FhOMw&sa=X&ved=2ahUKewiul8uBgfDgAhVS-aQKHdiKA8EQ9QEWaXoECAUQBg#imgrc=OsTO-LuyvtBGrVM:>>; objavljeno tudi v Jung 2017: 93.

ga predstavljajo planeti, gre tudi za njeno večno potovanje z barko, saj izve, da se njen sin ženi. Na tuje jo je pognala želja po zdravilu za otroka, a v zadnjih verzih izvemo, da njenemu potovanju ni konca. V rezijskem izročilu je opazen tudi neke vrste animizem, pogovor z živimi bitji in naravo, ki je zanje živa, živi so tudi luna, sonce in zvezde. Lepa Vida je torej odšla za vedno, zanjo ni vrnitve, le hrepenenje po domu. V osmi varianti so prevara, vrnitev domov in sinova smrt. V tej različici ne gre za Saracena, njen ljubi je bil mornar, a ga je zamenjala za čevljarja, nato pa je ponovno prišel ponjo in jo s prevaro zvalil na barko. Ko luno, zvezde in sonce prosi za odgovor na vprašanje, kaj je z otrokom in možem, se je mornar usmili in jo odpelje domov, tam pa je priča smrti otroka. Sklep pesmi je nenavaden, saj: *Ko je prišla domov, se je njen mož jezil in rekel: »Da nikoli več ne greš prat k morju.«* (SLP 5 2007: 83, op. 5) V deveti varianti so prav tako tematizirani prevara, smrt sina in čas, ki ga je Lena preživela na svojem popotovanju za rešitev bolnega otroka: *Kje si bila, Lena, / tri leta na morju?* (nav. delo: 84). 10. in 11. varianta sta samo fragmenta. V vseh variantah prevara sproži tragično dogajanje (le v eni je konec srečen), Lepa Vida je kot anima pravzaprav v vseh različicah arhetip matere, a tudi dejavne ženske, ki išče možnost, da bi z vstopom na barko vstopila v drugačno resničnost.

Kanonizacija lepovidenskega lika se je začela s Prešernom, ki je na ljudsko matrico zapisal hrepenenjsko razsežnost. Za analizo tega medbesedilnega niza oziroma literarizacije je pomembno, da se je Prešeren, ki je s prepesnitvijo motiva prvi na pergament palimpsestno zarisal medbesedilno predlogo ali metatekst, navezal prav na ta drugi, hrepenenjski, tip motiva. Kajti vsi naslednji metateksti se večinoma s posredno optiko Prešernove pesmi dotikajo ljudske Lepe Vide. Tako besedilo v mreži medbesedilnih komunikacij aktivno prehaja časovna in stilna obdobja ter vdira v nove literarne stvaritve na podlagi mitološkega ozadja neke stvaritve, ki je v tem primeru lahko ena od ljudskih različic.

Za medbesedilni niz pomemben drugi tip tega motiva, ko zmorec odpelje ženo mater na Špansko in ta tam postane dojlja španskemu kraljeviču. Vse literarizacije so nastale na podlagi Prešernove prepesnitve ljudske pesmi in jih ne bomo navajali, saj je bil ta medbesedilni niz že obsežno obdelan (Golež Kaučič 2003: 115–29). V nadaljevanju naj bo opozorjeno le na zadnji besedili v nizu, in sicer na pesem »Lepa Vida« Janija Oswalda in pesem Andreja Rozmana Roze »Lepa Vida v akciji«, ki je dobila tudi stripovsko obliko (Rozman in Kociper 2015).

Oba avtorja demitizirata, sekularizirata in povsakdanjita lepovidenski lik. Oswaldova Lepa Vida je izrazit postmodernistični poskus

montažnega igranja z besedami in pomeni, združevanja ljudskega z umetnim, petja z baladnostjo in popolne transformacije pomenov. Oswald (1994: 43) je v dveh dvovrstičnih kiticah združil pesem »Pa se sliš od svetga Vida zvon«, ki ni ljudska, marveč umetna, in je večinoma ljudski pevci ne pojejo, je pa poznana iz zborovskega petja, in balado o Lepi Vidi, ki jo vnese v pesem asociativno – naslov je kazalka in sintagma *beautiful Vida*. Refren *ting tingel* iz ljudske otroške pesmi »Sijaj, sijaj sončece« pretvori v *think pink*, ime izdelovalca oblačil; radostno petje je spremenjeno v radostno nakupovanje. Značilnost pesmi je nenehno združevanje besed iz vsaj dveh kodov: iz ljudskega in sodobnega sveta. Avtor vse besede združuje v kaotično celoto in skuša prav s to nesmiselnostjo pokazati podobo sodobnega časa, ko se vse meša – preteklost s sodobnostjo, tradicija z modernostjo, ko včasih posamičnih prvin ni več mogoče medsebojno ločiti: *Povej da se sliš dekle kej da se sliš / od svetga Vida vadi povej ej povej ali spiš/ // med drevesi vmes si ting tingel think pink / beautiful Vida. Nagelj terpentin* (nav. delo). Ljudske odnosnice so v besedilu prilepljene ob sodobne kakor kolaž, pesem je izrazito referencialna, komunikativna, dialog z ljudsko je organiziran tako, da je ljudska odnosnica v njej prepoznavna, saj jo citira, premešča, transformira, izpušča in dodaja.

Rozman v pesmi »Lepa Vida v akciji« (2010) podobno kakor Oswald tematizira porabniški diskurz, le da ga prostorsko postavi v Trst, kjer je doma trgovina in se je v času socializma kupovalo tisto, česar ni bilo na voljo v Sloveniji. Pesem je nekakšna travestija. Rozman že v prvi kitici sodobno Lepo Vido označi s nakupovanjem za dojenčka in za bolnega moža: *Na en vroč dan v avgustu / lepa Vida v Trst je šla / po plenice za otroka / in tablete za moža. / In ko je vse to kupila, / si je v parku odpočila*. Stereotip zamorca nato preslika v lik temnopoltega poslovneža, ki trži potovanja na tuje. Lepa Vida pa je prikazana skoz oči tega tujca: *ima temne podočnjake in bleda / lica trudne lepote, / ki ob sebi ima plenice*. Takoj ji ponudi službo dojilje, za kar bi dobila dobro plačo, lahko bi jo poslala domov in s tem rešila svoj gmotni položaj ter poskrbela za otroka in moža. Lepa Vida sprejme ponudbo: *Vida nič ne premišljuje / Ker doma je vedno huje - dete joče noč in dan, / mož, brez službe in bolan, / je ostal še brez podpore, / ona tega več ne zmore - / in se hipoma odloči*. Rozman s tem upodobi sodobno Lepo Vido, njen socialni in družinski položaj, njeno žrtvovanje oziroma delovanje, pasivnost moškega. Tragedijo njenega življenja nato omili s humorjem, ko Vida ni uspešna pri telefonskih klicih domov: *mobilna linija moža / pa kot da drugega ne zna / in Vido vsakokrat poziva: »Številka je nedosegljiva - / Prosim, pokličite pozneje!«* Kaj se je zgodilo z otrokom in možem, je v današnjih razmerah, po Rozmanovo, vsakdanja tragedija,

ki pa bi jo bilo mogoče preprečiti, če bi bila Vida boljša porabnica: *Mi pa naj rečemo le to, / da bi do tega ne prišlo, / če lepa Vida bi bila / naša mobi uporabnica* (nav. delo: 53-7). Pesem je nato dobila tudi stripovsko obliko, ki je še bolj razlepotila ljudsko balado, a jo je prav zaradi tega povsakdanjenja ponovno vključila v sočasno kulturno in družbeno resničnost. Vida je še vedno folklorna junakinja, še več, deluje prek animusa v sebi, je lik, ki v slovenskem nacionalnem prostoru rešuje življenjske stiske. Ni mučenica, čeprav trpi zaradi dela v tujini, a to naredi zavestno in mora sprejeti tudi posledice. Sodobna Lepa Vida je ena izmed nas v svetu, ki ga kroji le kapital. Ni več le folklorna junakinja, ker aktivno deluje in prevzame odgovornost za družino, izrablja svoj močan animus in postane sodobna kulturna in družbena junakinja.

MOŠKI ARHETIPNI JUNAK KRALJ MATJAŽ V DVEH PESEMSKIH VARIANTNIH NIZIH

Kralj Matjaž je med strokovnjaki sprejet junak (Grafenauer 1951; Matičetov 1958; Kropelj 2003: 140–5; Kriza 1996–1998 idr.), ki naj bi nastal na podlagi zgodovinske osebnosti Matije Korvina. V tem okviru se ne bomo spraševali, ali je lik Kralja Matjaža zares nastal na podlagi zgodovinske osebnosti, temveč nas zanima, kako je ta junak simbolno predstavljen kot moški arhetip. Omeniti pa je primerno, da je že Zmaga Kumer menila da »[z]a nobeno slovensko pripovedno pesem z imenom Kralja Matjaža ne moremo reči, da je nastala neposredno ob naslonitvi na zgodovinsko osebnost ogrskega kralja, marveč je njegovo ime vselej pozneje prišlo v besedilo« (Kumer 1984: 22). Je pa Kralj Matjaž postal tipološki lik – arhetip starega modrega kralja, ki je v slovenskem pripovednem izročilu kanoniziran kot pasiven, odtujen in neprebujen, kar pa ne velja za pesemsko izročilo. Prav obe pesmi – »Kralj Matjaž rešen iz ječe« (SLP 1 1970: 28–51) in »Kralj Matjaž reši ugrabljeno nevesto« (SLP 1 1970: 18–26) –, v katerih je omenjen, pričata, da je prototip starega, modrega kralja, zvijačen in aktiven. Zato je pomembno analizirati oba niza in pokazati dinamiko v oblikovanju in spreminjanju subjekta pesmi.

1. Variantni niz Kralj Matjaž reši svojo ugrabljeno ženo

V prvi varianti se Kralj Matjaž oženi z Alenčico, predstavlja se kot moder vladar in mož (animus), ki rešuje ugrabljeno ženo kot animo, ženski pol v sebi in zunaj sebe. Jung v starem možu ali kralju vidi

nosilca znanja, refleksije, vpogleda, modrosti, bistrosti in intuicije na eni strani, na drugi pa njegove moralne vrline, kakršni sta dobrosrčnost in pripravljenost, da pomaga. Navedeno po Jungovem mnenju naredi njegov »duhovni« značaj precej preprost (Jung 1980 [1945]: 222). Pesem konkretizira tipološki lik junaka kot modrega kralja, ki je lahko star ali pa tudi ne, a ima vse naštete lastnosti. V prvi varianti rešuje Alenčico z modrostjo: *Na konjča, konjča kral Matjaž! / Kaj ptuje stvari v čišlu imaš, / dežele meriš druge vse, / na mir pustiš pa sam svoje! / Lej tvoja ni še merjena, / kralica ti je uplenena: Turčini hud prijahali, / Alenčico tebi uplenili* (SLP 1 1970: 18). Arhetip modrega starega moža je tematiziran v Kralju Matjažu, in sicer tako, da za rešitev Alenčice uporabi več zvijač: obleče se po turško, gre v turško deželo, kjer jo odkupi za ples, in nato zbeži. Za rešitev uporabi še eno zvijačo, tako da narobe podkuje konja: *Matjaž mu reče: »Kaj ti dam? / De turški kujež si, poznam, / brž konja zbosi, preobuj, / narobe podkve mu prekuj!«* (nav. delo: 19).

V drugi varianti je v ospredju fizična moč, ki jo uporabi star modri kralj kot arhetip moža, animusa s fizično močjo: *Matjaž pa zdrkne gorta v grad, / da šibe z oken skačlaja. / Kumej duri je odpru, / je že v jispe peč podru. / Koj turšči kralj gavari, / ki per visočej mizi sedi: »Koj si, junak, tako srdit?«* (SLP 1 1970: 20) Ko rešuje Alenko, animo zunaj sebe in v sebi, ponovno uporabi fizično moč: *Drž se, Lenka, na lieva stran, / jaz bom sekow na pravo stran* (prav tam). Ima pravzaprav nadnaravno moč, saj lahko pokonča glavnino turške vojske: *Šwa je vojska vsa za njim, / turška vojska vsa za njim: / sa ležale gwave za njim, / kakor snopje za ženjicami* (prav tam) V tretji varianti je spet v ospredju zvijača modrega kralja, ki ga oblečejo v Turka, da gre reševat ugrabljeno Lenčico, gre v turško deželo, plača za ples z njo in se ji razkrije: *Jaz sem kralič tam doma, / k so v bielam hradi line tri, / k so v bielam hradi line tri, / v anej si že stawa ti* (nav. delo: 22). Nato pa uporabi tudi fizično moč, ko na konju z mečem seka po turških glavah, a enega pusti živeti: *Da boš mow poviedati, / kak Matjaž je korenjak, / kak Matjaž je korenjak, / med vami ni nobeden tak!* (prav tam). V četrti varianti premaga turškega cesarja, ki nato ugrabi Lenko. Matjaž se preobleče v meniha, ko jo gre reševati, zato je v ospredju pogum, in ko rešuje Lenko kot animo v sebi, ga ta spozna po zlatem prstanu kot simbolom kroga in zaveze: *Tako mi ji Kral Matjaž govori: »To je prstan toj ino moj, / ki smo se midva poročali!«* (SLP 1 1970: 23) Tudi v peti varianti sta tematizirani zvijačnost in fizična moč, ko se Kralj Matjaž obleče v turško oblačilo, gre v turško deželo, kamor je odpeljana Jelenčica. Nato plača za ples z njo ter na koncu pokaže svojo fizično moč: *Se prot suncu zavrti, / devetim Turkom glava odleti. / Sam turški car se je pod mizum skriw [...] »Mi*

smo ju vzeli s silinom vojskum, / on ju je z junačkom rukom: / zdaj nam je storiw velik špot!« (nav. delo: 24, 25). Šesta in sedma varianta pa sta le odlomka (nav. delo: 25).

2. Variantni niz Kralj Matjaž rešen iz ječe

V tem tipu se rešitelj in rešena zamenjata, anima rešuje animusa v sebi: turško dekle, hči turškega cesarja, s slovenskim imenom Marjetica, rešuje Kralja Matjaža iz ječe, in sicer tako, da uporabi pogum in zvijačo: *Naredila je velike gosti, / de je Turke vse upijanila / ino svojega očeta stariga.* (SLP 1 1970: 28) Pokaže se, da je je modrejša od Matjaža, saj ukaže kovaču, naj prekuje konja narobe, nato pa prideta do Donave in Matjaž spet ni moder kralj, Marjetica ga po modrosti prekaša: *Tako je rekel Kralj Matijaž: / »Kej bo zdej, Marjetica, / k čez vodo ne moreva?« / Z roke je vrgla prstan zlat v Donovo, / potlej sta srečno preplavala* (prav tam). Turkom svetuje, kako naj preplavajo Donavo: *Kamne si na vrat pervežijte, / tud vi lohko vodo preplavate* (prav tam). Seveda so se vsi utopili. Ko pa sta prišla v Matjažev grad, jo je Matjaž dal v zamož bratu. Marjetica je anima, ki predstavlja modrost in aktivnost z animusom v sebi. Druga varianta je zelo podobna.

V rezijanskih variantah (SLP 1/5/3–8 = SLP 1 1970: 30–49) sta modrost in zvijačnost na strani ženske, animus je vstopil v animo, pridružila pa se je še fizična moč. Linčica Turkinčica⁶ je zmešala napoj in vsi so zaspali, tako da je lahko rešila Kralja Matjaža in se vanj zaljubila. Kovaču je rekla, naj preokuje konja narobe in ko je zahteval denar, ga je s sabljo posekala. Nato je na mostu posekala vse stebre in jih namazala s smolo. Matjaž je zapiskal in zatrobil in vsa turška vojska se je potopila. Linčico je dal za ženo najmlajšemu sinu. Anima je vstopila v animus, žensko načelo se povezalo z moškim. Vse rezijanske variante so si zelo podobne, morda je nekaj posebnega šesta, saj v njej Linčica Turkinčica reši Matjaža skoz vrata v Franciji in potem skoz velik predor, skoz katerega se pride na Ogrsko. Junak je vstopil v predor, šel je v nezavedno (animus in anima skupaj, povezana). Rešili sta ga modrost in fizična moč anime. Linčico je naposled dal za ženo mlajšemu bratu. V varianti 8 (A, B, C) pa je namesto kralja Matjaža »Kawać, Kawać, wungarski krej« (SLP 1 1970: 47).

Variantni pesemski niz lahko stoji tudi na začetku medbesedilnega niza, ki to osrednje besedilo prenaša in transformira v različnih besedilih. Moški arhetipni medbesedilni niz Kralj Matjaž se v

6 V nekaterih zapisih tudi Linčeca Turkinčeca.

različnih literarnih delih v vseh literarno-zgodovinskih obdobjih v neposrednem izkustvu pojavlja kot personifikacija (Jung 1995: 75).

Ker imajo arhetipi kot miti narodnozgodovinski značaj, jih najdemo pri vsakem posamezniku in so pri njem najmočnejši, saj realnost antropomorfizirajo najlažje tam, kjer je zavest najožja in najšibkejša ter lahko zato fantazija zunanost sveta najlažje preseže. (Jung 1995: 96)

Ta medbesedilni niz je drugačen od skupine prejšnjih, ker ima za prototekst tri različne vire: slovensko ljudsko pripovedno izročilo o Kralju Matjažu (tip C, več kot 85 pripovedk), ljudsko pesemsko izročilo s pesmima »Kralj Matjaž reši svojo ugrabljeno ženo« (tip A: SLP 1/3 = SLP 1 1970: 18–26) in »Kralj Matjaž rešen iz ječe« (tip B: SLP 1/5–11 = SLP 1 1970: 28–51) ter še Prešernovo prepesnitev pesmi »Od Matjaža ogerskega kralja« kot sekundarne odnosnice. Medbesedilni niz z naslovom Kralj Matjaž je motivni medbesedilni niz, kjer je osnovno vezivo vseh metatekstov skupni lik in mitološko ozadje. Vsi predstavljajo mitološko mrežo besedil s t. i. moškim principom ali arhetipom (glej Golež Kaučič 2003: 125–9). Niz sestavljajo: predloga/prototekst A: ljudska pesem »Kralj Matjaž reši svojo ugrabljeno ženo« + predloga/prototekst B: ljudska pesem »Kralj Matjaž rešen iz ječe« + predloga/prototeksti C: pripovedke o Kralju Matjažu in niz pesemskih metatekstov.⁷ Med slednjimi sta zanimiva Oswaldov »Pod lipo« (1994) in Maje Haderlap »kralj matjaž obiše svojo vas« (2015). Besedilo je na ta način sprejeto v književni kanon.

Zgodbe in pesmi o Kralju Matjažu so na neki način prešle v slovensko mitologijo, saj so postale mit, ko so izgubile svoje naravno okolje in ko niso bile več verjetne. Morda bi na koncu komentirali že omenjeni pesmi Janija Oswalda in Maje Haderlap.

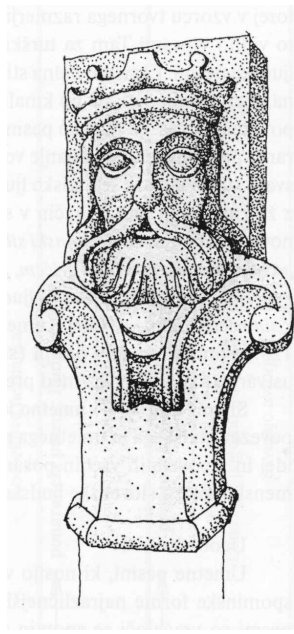
Prva tematizira Kralja Matjaža na povsem postmodernistični način. Kralj Matjaž ali King Lear, kakor ju pesnik »nelogično« soppostavlja, je junak, ki na Koroškem pleše prvi rej,⁸ vendar *prvi rej* prehaja v »sedmi raj«, Matjaž ne dobi ničesar zastoj, ni več pomembna njegova mitološka razsežnost, danes je pomembna avtocesta. Na videz besedilo učinkuje kot skrpucalo dvosmiselnih enot, ko pa pesem

7 Leta 2007 je izšel obsežen ep *Pesem o Kralju Matjažu* Bogdana Novaka, ki na podlagi ljudskih motivov razkriva mit o zgodovinskem in folklornem junaku. Po mnenju Tarasa Kermaunerja (2007: 314) »Novak sporoča, da ostaja človek – v človeku – vse, kar je kdaj bil.« To pomeni, da je mogoče tudi z arhaičnim žanrom vstopiti v kulturni dialog s preteklostjo in obuditi arhetip modrega vladarja.

8 Pesem se navezuje na znamenito koroško šego plesanja prvega ali visokega reja v Ziljski dolini, ki spremlja obred štehanja. Oswald kot koroški Slovenec to šego prav gotovo pozna in jo je namenoma vključil v pomenski sklop starega in novega.

preberemo pozorno, vidimo, da vzporejanje izbranih besed, ki so lahko polivalentne, razkriva položaj slovenskega mitičnega junaka v realnem sodobnem svetu: *te prav nič ponoč pač no touch for no / roses my dear Kralj Matjaž or King Lear* (Oswald 1994: 22). Besedilo je močno nasičeno z odnosnicami, besede zvenijo podobno, a pomenijo nekaj drugega, zato lahko rečemo, da je besedilo v jedru medbesedilnosti. Njegov dialog z ljudsko pesmijo je močno referencialen. Pesem odkriva polisemijo in polifonijo na podlagi ljudskega.

Maja Haderlap junaka Kralja Matjaža, ki je »stari kralj«, izpusti iz gore, da bi ugotovil, kaj se dogaja v njegovi vasi. Očitno je vas tam nekje na avstrijskem Koroškem, saj pozdravlja svoje državljane v tem in onem jeziku; vladar torej živi v diglosiji, kar kaže na to, da pesnica aktualizira okolje, v katero je vstopil kralj. Tudi pesnica vse, kar vidi kralj, posodobi in povskadnani. Vaški župan mu predstavi novosti: *Tudi / svoje vrtove krasimo s / pisanimi girlandami, / je iznesel župan. Iz naših grobov / so, vidite, spoštovani kralj, nastali travniki za sončenje.* (Haderlap 2015: 76) Pesnica nato s pravo mero ironije razbije svetost vasi, v katero vstopa kralj, in tudi neumnosti, ki jih prinaša današnji porabniški čas: *Vsak / mesec z ognjemetom / počastimo napredek. / vaška godba igra skladbe o severnem / in južnem tečaju, govorimo tudi skupni jezik / in nadedli smo si nova imena. Meni je zdaj / na primer ime optimizer / rekreacijskega*

Kralj Matjaž. Risba reliefa na rezljanih vratih domačije pri Vovkovih v Vrbi na Gorenjskem (Fister 1979: 105).

območja (nav. delo: 76). Demitizirani Kralj Matjaž se sicer takoj vključi v sodobno dogajanje, saj zapleše, toda nato odide nazaj v svoj svet, ko ugotovi, da ga pravzaprav ne potrebujejo. Nacionalne tradicije torej ne potrebujejo več vladarjev in junakov, potrebujejo le zabavo, da pozabijo na vsakdanje skrbi: *Kralj pleše, so se razveselili / državljani, počasi nas bo pa le razumel! Lepo / je bilo spet priti domov, je kralj pomahal v slovo / in se zasmeljal in zajokal in stopil v rov* (nav. delo: 77). Pesnica ponovno uporabi pesem, da mitičnega junaka predstavi kot nepotrebne v tem svetu, v svetu, kjer junak nima več prave funkcije oziroma je čas za drugačne junake. Animus v podobi Kralja Matjaža je prevzel pasivnost anime in se umaknil nazaj v domovanje, kjer je še mogoče sanjati o bleščeci nacionalni prihodnosti, ki je ne upravlja le logika kapitalizma in porabniške družbe, v kateri ni prostora za tradicijo in veličino.

SKLEP

Arhetipni simboli, ki so značilni za vse kulture in narode sveta, dobijo v nacionalnih tradicijah značilne semantične reprezentacije, odvisne od posebnosti naroda, jedro arhetipa pa ostane enako. V novih družbenih razmerah in novih kulturnih dinamikah lahko arhetip simbolno postane sredstvo politične aktualizacije, porabniške miselnosti, a tudi močne nacionalne osredinjenosti in s tem vstopa v nov kulturni in družbeni dialog. Dinamike spreminjanja pomena arhetipa in njegove simbolne reprezentacije so različne: na eni strani je kanoniziran, na drugi strani pa instrumentaliziran (npr. spremembe pomena simbola in rabe za različne namene), kar pomeni, da je prvotni pomen simbola aktualiziran.

Ljudske balade, ki so nosilke arhetipnih simbolov in zgodb, pa vendarle ohranjajo t. i. kolektivni spomin na izvirno semantiko. Arhetipne zgodbe iz ljudskega izročila v pesemskih oblikah prehajajo v kanon besedil v izobraževalnem procesu, z nenehnim ponavljanjem in transformiranjem pomenov in tudi z medbesedilnimi procesi; tako se z različnimi spominskimi procesi vračajo v kulturni in literarni obtok, pri čemer so podvržene dinamičnim procesom v kulturi in družbi. Ali se z uresničitvijo arhetip lahko izniči? Ali pa lahko opazujemo ponovno rojstvo arhetipa oziroma revitalizacijo ali pa le njegovo instrumentalizacijo v brezmitski družbi? Lepa Vida je sicer ohranila hrepenenjski pomen, hkrati pa se je tudi zbanalizirala, saj smo jo nekaj časa videli tudi na spletni strani Davčne uprave RS, ko je v podobi plavalaske odgovarjala na vsa vprašanja, ki naj bi jih postavili državljani in državljanke Slovenije; je znamka produktov za osebno nego, ki vsebujejo

sol; v sečoveljskih solinah delujejo Terme Lepa Vida; ponujajo nam vino Lepa Vida. Postala je blagovna znamka, ki nosi v sebi hrepenenje po materialnem in ne več po drugod in drugačnem. Tudi Kralj Matjaž je deležen obsežne popularizacije: v družbeno-kulturnem prostoru je bil predstavljen kot nacionalni rešitelj, po slovenski osamosvojitvi pa so njegove simbolne podobe dobile nove razsežnosti (snežni gradovi Kralja Matjaža kot živa kulturna dediščina, apartmaji Kralja Matjaža, pravljичni park Kralja Matjaža, grafit, Kralj Matjaž zbudi se idr.). Semantiko preteklosti je zamenjala semantika nove države, ki ne potrebuje več rešitelja v mitološkem junaku, temveč le kapital.

REFERENCE

- Aarne, Antti in Stith Thompson 1987 *The Types of the Folktale*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Avsenik Nabergoj, Irena 2010 *Hrepenenje in skušnjava v svetu literature: Motiv Lepe Vide*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 2014 'Podobe zapeljivca in ugrabitelja v slovenskem motivu Lepe Vide.' V: *Recepcija slovenske književnosti*. Alenka Žbogar, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja; 33). Str. 11–22.
- Bodkin, Maud 1934 *Archetypal Patterns in Poetry*. London: Oxford University Press.
- Brezovnik, Miha 2014 'Primerjalna analiza Kralja Matjaža v slovenski in madžarski literaturi in njegova popularizacija v zunajliterarnem življenju'. Spletni vir: <http://pefprints.pef.uni-lj.si/2299/1/Kralj_Matja%C5%BE_diplomska_naloga_-_Miha_Brezovnik_19.6.2014_ZADNJA_VERZIJA.pdf>, 15. 8. 2017.
- Brown, Mary Ellen in Bruce A. Rosenberg, ur. 1998 *Encyclopedia of Folklore and Literature*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočerih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Dović, Marijan 2011 'Nacionalni pesniki in kulturni svetniki: Kanonizacija Franceta Prešerna in Jónasa Hallgrímssona.' *Primerjalna književnost* 34(1): 147–63.
- 2016 'Kanonizacija kulturnih svetnikov: Analitični model.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dović, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 23–44.
- Fister, Majda 1979 'Rezbarji vratnih kril na Gorenjskem.' *Traditiones* 5–6 (1976/77): 99–114.
- Garry, Jane in Hasan El-Shamy, ur. 2005 *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*. Armonk, New York in London: M. E. Sharpe.
- Gantar, Aleša 2003 *Pogled na slovensko žensko skozi mitološke mite*. Diplomaska naloga. Spletni vir: <<http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Gantar-Alesa.PDF>>, 5. 8. 2017.

- Golež Kaučič, Marjetka 1989 *Podoba človeka v slovenski ljudski pripovedni pesmi*. Magistrska naloga (tipkopis).
- 2003 *Ljudsko in umetno – dva obraza ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Golež Kaučič, Marjetka, Marija Klobčar in Zmaga Kumer 2007 'Lepa Vida.' V: *Slovenske ljudske pesmi 5: Družinske pripovedne pesmi*. Marjetka Golež Kučič idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica in založba ZRC SAZU. Str. 73–91.
- Grafenauer, Ivan 1943 *Lepa Vida: Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.
- 1951 *Slovenske pripovedke o kralju Matjažu*. Ljubljana: SAZU (Dela; 4).
- Haderlap, Maja 2015 *dolgo prebajanje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Halbwachs, Maurice 2001 (1925) *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Jung, Carl Gustav 1980 (1945) *The Phenomenology of the Spirit in Fairy Tales*. Princeton: Princeton University Press.
- 1986 *Psychological Reflections: An Anthology of His Writings 1905–1961*. Joland Jacobi, ur. London: Ark Edition.
- 1995 *Arhetipi, kolektivno nezavedno, sinhroniciteta*. Maribor: Katedra.
- 2017 (1944) *Psihologija in alkimija*. Ljubljana: Beletrina.
- Jung, Carl Gustav idr. 2002 (1964) *Človek in njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kalnická, Zdeňka 2003 'Podobe vode in ženske: Filozofsko-estetska razmišljanja'. *Apokalipsa* 72: 29–50.
- Kermauner, Taras 2007 'Ep ne more umreti'. V: Bogdan Novak, *Pesem Kralja Matjaža*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 309–17.
- Kropej, Monika 2003 'Cosmology and Deities in Slovene Folk Narrative and Song Tradition.' *Studia Mythologica Slavica* 6: 121–48.
- Kriza, Ildikó 1996–1998 'King Matthias as Folklore Hero. Hungarian Tradition about Matthias Corvin in 18th Century'. *Studi Finno-Ugrici* 2: 185–212. Dostopno na: <<http://renaissance.elte.hu/wp-content/uploads/2013/09/Ildiko-Kriza-Hungarian-Matthias-Cult-in-the-18th-Century.pdf>>, 5. 7. 2017.
- Kumer, Zmaga 1984 'Zgodovinske osebnosti in zgodovinska resničnost v pripovednih pesmih: Ob nekaterih primerih iz južnoslovenskega izročila.' *Makedonski folklor* 17(33): 19–25.
- Lukács, István 2006 *Paralele: Slovensko-madžarska literarna srečanja*. Maribor: Slaviščno društvo (Zbirka Zora; 42).
- Matičeto, Milko 1958 'Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskovanj.' V: *Razprave SAZU* II/4. Ljubljana: SAZU. Str. 101–56.
- 2009 'Lepa Mare – kočevsko-nemška sestra slovenske »Vide«: Balada s srečnim koncem.' *Delo: Književni listi* 51(155), 8. 7. str. 24.

- Novak, Bogdan 2007 *Pesem o Kralju Matjažu*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Oswald, Jani 1994 *Pes Marica*. Celovec: Wieser.
- Ovsec, Damjan J. 1998 'Fair Vida: The Everlasting Importance of the Psychological Aspects of the Slovene Ballad: Interdisciplinary Ethnological Interpretation.' *Studia Mythologica Slavica* 1: 265–77.
- Pogačnik, Jože 1988 *Slovenska Lepa Vida ali boja za rožo čudotvorno: Motiv Lepe Vide v slovenski književnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Raglan, Lord 1934 'The Hero of Tradition.' *Folklore* 45(3): 212–31. Dostopno na: <<https://www.jstor.org/stable/pdf/1256167.pdf?refreqid=excelsior%3Acddbf2d14de6f33c2d4dcd9e8f7d4b70>>.
- 1936 *The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama*. New York: Vintage Books. Dostopno na: <<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.101509>>
- Rank, Otto 1914 (1909) *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Interpretation of Mythology*. New York: The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1914 (Nervous and Mental Disease Monograph Series No. 18). Dostopno na: <<https://archive.org/details/mythofbirthofher-1914rank>>. [Izvirnik: Der Mythos von der Geburt des Helden: Versuch einer Psychologischen Mythenedeutung. Leipzig, Deuticke.]
- Rozman, Andrej 2010 *Izbrane rozine v akciji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rozman, Andrej in Marko Kociper 2015 *Andrej Rozman Roza via Marko Kociper, Strip je že vrede mama: Strip v verzih*. Spletni vir: <http://www.ljudmila.org/core/o/rozakociper/roza_kociper.htm>, 24. 5. 2017.
- Rupprecht, Carol Schreier 1997 'Archetypal Theory and Criticism.' V: *The John Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*. Michael Groden, Martin Kreiswirth in Imre Szeman Baltimore, ur. Baltimore, MD: John Hopkins University Press. Str. 22.
- SLP 1 1970 *Slovenske ljudske pesmi I*. Zmaga Kumer idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica.
- SLP 5 2007 *Slovenske ljudske pesmi V*. Marjetka Golež Kaučič idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica in Založba ZRC SAZU.
- Spivack, Charlotte 1988 'Decent Into Hell.' V: *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. Jean-Charles Seigneuret, ur. Westport, CT: Greenwood Press. Str. 363–72.
- Stanonik, Marija 2008 *Interdisciplinarnost slovenske folklorne*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Šmitek, Zmago 2009 'Kralj Matjaž: Mavrični sij ljudskega junaka.' *Acta Histriae* 17(1–2): 127–40.
- Toelken, Barre 1996 *The Dynamics of Folklore*. Logan: Utah State University Press.
- Trstenjak, Anton 1989 'O slovenskem človeku.' *Naši razgledi* 38, 2. 10., str. 585–7.
- von Franz, Marie-Louise 1997 *The Psychological Meaning of Redemption Motifs in Fairy Tales*. Toronto: Inner City Books.

Peter Klepec – silni slovensko-hrvaški junak?

ANJA MORIC IN ANA PERINIĆ LEWIS

O Petru Klepcu, junaku z nadnaravno močjo, zaščitniku šibkih in borcu proti Turkom, Ogrom in psoglavcem se v slovensko-hrvaškem obmejnem prostoru v dolini zgornje Kolpe in Čabranke še vedno ohranja lokalna pripovedna tradicija. Na obeh straneh meje kroži precej med seboj podobnih zgodb, ki povečini sledijo cikličnemu vzorcu potovanja arheptiskega junaka oziroma monomitu, kakor ga je definiral Joseph Campbell. To pomeni da, junak odide iz vsakdanjega sveta na pot v območje nadnaravnih čudes. Tam sreča nadnaravne sile, se z njimi bojuje in doseže odločilno zmago. Iz te skrivnostne avanture se vrne spremenjen, navadno obdarjen z močjo, da pomaga sočloveku (Campbell 2007: 48). S potjo, to je življenjem in junaštvi Petra Klepca, se povezujejo mnogi kraji, imena naselij, mikrotoponimi in lastna imena v dolini zgornje Kolpe in Čabranke pa tudi širše. Njihova analiza, ki je cilj pričujočega prispevka, omogoča pogled v prostorsko strukturo junaškega mita in v imaginarij o

tem lokalnem ljudskem junaku, ki je še danes navzoč v identifikacijskih strategijah prebivalcev doline na obeh straneh meje.

Hrvaški in slovenski znanstveniki se, z izjemo Anje Moric (2015), do nedavnega z likom Petra Klepca in razširjenostjo izročila o njem v Sloveniji in na Hrvaškem niso ukvarjali.¹ Zaradi potrebe po celovitem znanstvenem pogledu oziroma pregledu korpusa in sistematičnem preučevanju ustnih virov o Petru Klepcu ter rabe njegove podobe v identifikacijah lokalnih skupnosti, reprezentaciji območja in turistični promociji naselij v dolini Kolpe in Čabranke na obeh straneh meje, smo se v letih 2016 in 2017 povezali slovenski in hrvaški etnologji/antropologi in folkloristi v bilateralnem znanstvenoraziskovalnem projektu *Peter Klepec junak z dvema domovinama*.² Nekaterere rezultate terenskega dela s poudarkom na manifestacijah Klepčeve moči, sva predstavili v članku "Petar Klepac/Peter Klepec/Pitr Kljpec: A borderland hero and the manifestations of his strength" (Moric in Perinić Lewis 2018), druge podajava v nadaljevanju.

ZAKAJ SE JE PETER KLEPEC RODIL PRAV V DOLINI KOLPE IN ČABRANKE?

Kljub relativni mladosti nacionalnih držav na meje med njimi gledamo kot na od nekdaj veljavne in neprehodne ločnice. Prav življenje ljudi na

- 1 Območje doline Kolpe in Čabranke in izročilo o Petru Klepcu na obeh straneh meje je v 90. letih 20. stoletja obsežno raziskoval novinar Jože Primc (1991a, 1997a), kratke povzetke izročila iz Osilnice z okolico sta objavila učitelj zgodovine Jože Ožura (2002) in Anton Ožbolt (1974a). Študijo družbenega razmejevanja v dolini je opravila Duška Knežević Hočevar (1999). Življenjske zgodbe prebivalcev doline z obeh strani meje je zbrala Marija Makarovič (2002). Marko Smole (2010) se je pripovedi o Petru Klepcu dotaknil ob preučevanju snovne in nesnovne dediščine doline. Hrvaške pripovedi o Klepcu v svojih delih navajajo Primc (1991a), Smole (2010) ter Perinić Lewis in Jarec (2015). Sistematično in celovito znanstveno interpretacijo zlasti slovenskega izročila o Petru Klepcu podajata Anja Moric (2015) in Monika Kropelj Telban (2017, gl. tudi poglavje v tej knjigi). Podrobno obravnavo slovenskega in hrvaškega izročila o tem junaku pa sta podali Anja Moric in Ana Perinić Lewis (2016, 2018).
- 2 Voditeljici projekta sta bili dr. Ana Perinić Lewis, Institut za antropologiju, Zagreb, in dr. Saša Poljak Istenič, ZRC SAZU, Institut za slovensko narodopisje, Ljubljana. Sodelavci pri projektu: prof. dr. Ljiljana Marks, dr. Jelena Marković, dr. Nataša Polgar (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb), Maja Adžija (podiplomska študentka), dr. Monika Kropelj Telban, dr. Saša Babič, dr. Katarina Štrimpf Vendramin (ZRC SAZU, Institut za slovensko narodopisje, Ljubljana), dr. Anja Moric (Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani) in mag. Marko Smole. – Dvostranski projekt sta iz državnega proračuna v letih 2016 in 2017 sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za znanost, izobraževanje in šport Republike Hrvaške.

obmejnih območjih, tudi v dolini zgornje Kolpe in Čabranke, pa priča o njihovi prepustnosti in relativnosti. V dolini na obeh straneh meje namreč ni večjih kulturnih in etnografskih razlik (Bognar in Bognar 2010; Hutinović 2012), pač pa se tam že stoletja prepletajo hrvaška in slovenska zgodovina, dediščina in tradicija. Kulturna povezanost območja odseva v stavbni dediščini, saj tam prevladujejo enaki tipi stavb (Smole 2013), in v dejstvu, da prebivalci doline na obeh straneh meje še danes govorijo narečje (Primc 2006) oziroma govore,³ ki so od leta 2015 vpisani v slovenski in hrvaški register nesnovne dediščine (kot »Govori ob Čabranki in zgornji Kolpi« oziroma »Čabarski govori«). Prav tako se je na obeh straneh slovensko-hrvaške mejne regije ohranilo skupno pripovedno izročilo o junaku Petru Klepcu (hrvaško Petar Klepac, narečno Pitr Kl(j)epc).

Do devetdesetih let 20. stoletja je bil čezmejni pretok ljudi in predmetov v dolini zgornje Kolpe in Čabranke del vsakdanjika. Meja v nekdanji skupni državi Jugoslaviji je bila namreč zgolj upravne narave in ni predstavljala dejanske fizične ovire. Naravne ovire (hribovitost, gozdnatost) in oddaljenost od večjih urbanih središč so celo pripomogle, da so se obmejni kraji bolj povezovali med seboj kakor pa s središči v matičnih državah (Riman 2013: 65–6). Zato ne preseneča dejstvo, da se prebivalci doline »niso nikoli preveč natančno opredeljevali, kaj so po narodnosti« (Primc 1997a: 15). Uveljavitev strogega mejnega režima leta 1991 je močno posegla v nekoč prehodni, kulturno in ekonomsko povezan prostor in življenje tamkajšnjih prebivalcev, saj je zelo otežila in zmanjšala dolgoletne čezmejne povezave (Knežević Hočevar 1999; Bognar in Bognar 2010; Hutinović 2012).

Območju pa niso skupne zgolj omenjene kulturne značilnosti, pač pa tudi slaba gospodarska razvitost, slabša prometna dostopnost, redka poseljenost (Pavić 1981: 18–9) in podvrženost močni depopulaciji (Lajić in Klempić Bogadi 2010). Uvršča se med t. i. „brdsko-plainska področja“ (Hrvaška) oziroma »gorska in obmejna območja« (Slovenija), ki zaradi neugodnih geografskih dejavnikov (višji, razgiban teren, obrobnost) veljajo za razvojno problematična (Lampič 2017: 21), skupnosti, ki tam živijo, pa kot razvojno občutljive (Miljenović 2013: 164–5). Matilda Ožura je povedala: »V naših krajih je bilo zelo težko življenje. Nihče ni imel toliko zemlje, da bi od nje živel« (Makarović idr. 2002: 241). Po eni od pripovedi o Klepcu so se celo Turki na enem izmed svojih roparskih pohodov, ko so videli, kam so prišli, odločili, da se v tako revne kraje nikdar več ne vrnejo: »Turki

3 Več o narečjih doline zgornje Kolpe in Čabranke glej v Primc 1997a: 12–22.

pa v naše, siromačne kraje niso prišli več tudi zato, ker niso imeli kaj zet. Nekoč so prišli do Žurg in tam dejali, da so kamenja in vode siti, kruha pa lačni. Predno so odšli, so dejali, naj ih bog varuje, da ne bi še kdaj prišli v to deželo.«⁴

Pokrajina, ki so jo zaradi njene lepote nemalokrat imenovali kar »slovenska Švica« (Primc 1997a: 8–9; Makarovič idr. 2002: 282) oziroma „hrvatska Švica“ (za ves Gorski kotar, Hirc 1898: 34, 84), mesto Čaber pa „srce Gorskog kotara“ in „Švica naše domovine“ (Laszowski 1923: 40), ni bila ugodna za poljedelstvo, delo v strmih slemenih (košnja, spravilo lesa, obdelovanje polj, paša) pa je od prebivalcev terjalo veliko fizičnega napora. Trdo življenje in težke zgodovinske okoliščine (osmanski vpadi, vojno pustošenje, internacija v italijanska koncentracijska taborišča) prebivalcem niso prizanašale, zato ne preseneča, da se je tam »rodil« pripovedni junak Peter Klepec – močan človek, simbol preživetja na negostoljubnem terenu in borec proti okupatorjem.

Pogled s Šajbnika na dolino zgornje Kolpe in Čabranke (foto: Anja Moric, 2017).

V pripovedih o Klepcu najdemo podobe vaške realnosti oziroma vsakdanjega življenja prebivalcev doline zgornje Kolpe in Čabranke. Kot mnogi otroci iz doline, ki so tudi še po drugi svetovni vojni pasli živino na skupnih pašnikih (glej npr. Makarovič idr. 2002: 244,

⁴ Št. 270 »Petru Klepcu so vile dale moč«, pripovedovalka Fanika Mrle, roj. 1922, Zamošt, po Primc 1997a: 265).

279, 323, 341, 353), je moral tudi Klepec delati kot vaški pastir, da bi se z materjo na skromni zemlji lahko preživela.

Peter Klepec je bil bajtarjev sin in je rasel ob koruznem močniku, mleku, krompirju, zelju in fižolu kot vsi revni v lepi dolini ob Čabranki in Kolpi. Ob taki hrani in zaradi velikega trpljenja se ni mogel zrediti. Na videz slabič, a zdrav in mišičast, je Peter z drugimi pastirji na paši čuval čredo ovac, koz in govedu. (Ožbolt 1974a: 6)

Drugi pastirji so ga zaradi telesne šibkosti žalili, zasmehovali in pretepali, če jih ni ubogal, dokler se ni, v skladu z že omenjeno Campbelllovo (2007: 48–57) opredelitvijo potovanja oziroma dogodivščin arhetipskega junaka, ločil od svojega vsakdanjega sveta. Odšel je na Sveto goro, kjer se je srečal z nadnaravnim, dosegel odločilno zmago in se vrnil obdarjen s nadčloveško močjo (Moric 2015: 208). Slaboten mali deček je postal močan človek, junak, ki s pomočjo nadnaravnih sil obdeluje negostoljubno zemljo, pomaga potrebnim pomoči in iz domačih krajev preganja sovražnike. Kot takšen postane sinonim za preživetje v dolini in podoba prebivalcev doline, ki so se s srečevanjem z za življenje neprijaznimi okoliščinami (naravni sovražnik) in z zunanjimi sovražniki (človeški sovražnik) transformirali v junake.

KAKO JE KLEPEC DOBIL MOČ?

V pripovedih o Petru Klepcu se prepletajo elementi iz vsakdanjega življenja in nekateri mitološki elementi. Kakor je značilno za mitološke/pripovedne junake, je tudi Klepčeva najpomembnejša lastnost njegova moč. Vendar pa mu ta ni bila dana kar sama po sebi, pač pa si jo je moral pridobiti. Za čas preden je dobil moč, večina pripovedi o Klepčevem rojstvu in življenju govori o šibkem, majhnem in slabotnem fantiču, ki so ga vrstniki pretepali in izkoriščali. Prikazan je kot nezakonski otrok, kar ponazarja njegovo posebnost, saj so bili, tako Bohanec (1966: 112) »izredni otroci« – oziroma junaki, npr. Gilgameš, Mojzes in Ojdip – »izpostavljeni ali rojeni proti volji«. Odsotnost očeta, ki ga pripovedi ne omenjajo,⁵ je v skladu z izvirom večine mitičnih junakov, ki se rodijo iz zvez med bogovi ali božanstvi in človeškimi materami. V nekaterih pripovedih je mitičen tudi kraj njegovega rojstva in zgodnjega otroštva – Mali Log (hrv. Mali Lug), saj se povezuje z gozdom (log =

5 Izjema je Tone Ožbolt (1974: 6), ki navaja, da je bil Klepec bajtarjev sin.

gozd), ki ima pomembno vlogo v slovanski mitologiji, zlasti v nekaterih delih življenja mladega moškega božanstva.

Prehod iz realnosti v drug svet se je zgodil s Petrovim odhodom na Sveto goro, kjer je ob srečanju z nadnaravnim dobil svojo moč. Gora v starodavnem nasprotju narava-kultura v tradicionalni kulturi predstavlja vrednote, nasprotne nižinskim predelom in mestom. V junaški kulturi balkanske arhaične družbe je vzpon na goro dokaz moči (Žanič 1998: 169). V ustnem izročilu se pojav nadnaravnega doživlja nasprotno od nadnaravnega v pravljičah, saj nadnaravne značilnosti junakov niso prepoznane kot drugačno stanje v razmerju s stvarnostjo, v novem redu odnosov pa predstavlja prodor v resničnost in vsakdanje življenje, v katerem so meje in razmerja med svetovoma jasno opredeljeni (Bošković-Stulli 1991: 169).

Glede na izvir Klepčeve moči oziroma njegovo srečanje z nadnaravnim lahko pripovedi razdelimo v tri skupine: 1. pripovedi, v katerih Klepec moč dobi prek krščanskega pomočnika (Bog, Marija, angel), 2. tiste, v katerih mu pomaga nekrščanski pomočnik (vila/e, kresnik - vol), in 3. tiste z obema vrstama pomočnikov (Moric 2015: 208). V starejših hrvaških in slovenskih pripovedih Klepcu moč podeli kresnik v podobi vola, tako tudi v najstarejši zapisani različici Janeza Zime (zapisana pred 1839) iz Korytkove zapuščine (Popit 2010: 93–7). Na povezanost ustnih pripovedi o kresniku s pripovedjo o Klepcu in njihovo mitsko podstat je prvi opozoril Zmago Šmitek (2004: 168), pozneje so se z njo ukvarjali tudi drugi (Moric in Perinić Lewis 2016, 2018; Smole 2016, 2018; Kropelj Telban 2017). V novejših zapisih izročila prevladuje motiv pridobitve moči od vil, ki je verjetno prevzet iz ustnega izročila o Kraljeviču Marku. Marko, njegova junaška dejanja in identifikacije z njegovo podobo se pojavljajo pri vseh Južnih Slovanih. Ta junak je »najbolj priljubljeno in najbolj raznotero utelešenje Sebstva v južnoslovanskem prostoru (Schubert 2003: 107). Monika Kropelj Telban (2017) navaja slovensko izročilo o Kraljeviču Marku, ki se tematsko in motivno ujema z izročilom o Klepcu. Pripovedi o tem, kako je mladi Kraljevič Marko pridobil moč, pa najdemo tudi v hrvaških zapisih. Po pripovedih iz Istre in severne ter severozahodne Hrvaške je Marko – najšibkejši med pastirji, vilo ali več vil zaščitil pred soncem in v zahvalo dobil moč (Moric in Perinić Lewis 2018: 140–1). V pripovedi iz Bilogore (severna Hrvaška) pa je pred soncem zaščitil speče vilinsko dete, nakar ga je vila iz hvaležnosti podojila in mu tako podarila nadnaravno moč (Lovrenčić 1970: 78). Podobnost med Klepcem in Markom je že konec 19. stoletja opazil Dragutin Hirc (1892a: 4), ki je Petra Klepca imenoval »drugi Kraljevič Marko«.

KAKO JE MOČNI KLEPEC TURKE NAKLEPAL NA TEŠČE
ZJUTRAJ ZA RANO... : MANIFESTACIJA KLEPČEVE MOČI
(V PROSTORU)

Po vrnitvi s Svete gore se Klepčeva moč kaže na različne načine: 1. z novo pridobljeno močjo se redko najprej maščuje vrstnikom, ki so ga pretepali in se iz njega norčevali; 2. nato zemljo na svoji domačiji očisti kamenja, zgradi hišo ali vanjo vgradi ogromen tram (v Malem Logu); 3. po tem postane pomočnik prebivalcev doline pri vsakdanjih opravilih in 4. njihov zaščitnik pred Turki oziroma Osmani, Mongoli, Tatari in celo psoglavci; slednjič pa tudi, 5. varuh Avstro-ogrske monarhije (Moric 2015). Svojo moč torej, tako kot prebivalci doline, uporablja za premagovanje naravnih neugodnosti in za odganjanje sovražnikov iz rodnih krajev.

Kakor vsak junak tudi Klepec potrebuje nasprotje v liku sovražnika, saj ga prav zmaga nad pošastjo oziroma zlo silo »loči iz sveta povprečnosti« (Levanat-Peričić 2008: 532). Najpogosteje so to Turki, ki so v 15. in 16. stoletju pustošili po delih Gorskega kotarja in Kočevskega gospostva (Simonič 1971; Kruhek 1981: 51; Burić 1983: 14–6). Na osmanske vpade spominja veliko število toponimov, antroponomimov in pripovedi v dolini. Po Slavku Malnarju (2016: 207) so se takšni toponimi ohranili »na robnih delih Gorskega kotarja«, npr. hrib Čelimbaša pri Mrkoplju, naselja Sunger in Begovo Razdolje, Turke, Velika straža, Mala straža, Viderga in gozdni predel Mrtaloz v bližini Loškega potoka, za katerega meni, da izvira iz izraza 'martolog', tj. pripadnik posebnega reda osmanske vojske.

V izročilu o Klepcu in njegovih bojih s Turki se pogosto pojavlja naselje Turke oziroma »Per Turkih«. Po prvi zapisani pripovedi o Klepcu pred letom 1839 je Klepec z drevesom gnal turško vojsko čez Sveto goro proti Osilnici in Bosljivi Loki in Turke »stisnil v kotu, kjer še zdaj stoji neka vas z vodo v ravnini, ki se imenuje Pri Turkih (PER TURKIH). Tako je nazadnje vsa vojska skočila v Kolpo, koder je vse pobil« (Popit 2010: 97). Po novejših različicah pripovedi (npr. Ožbolt 1974a: 8; Ožura 2002) pa so Turki nekoč prišli v Osilnico, s konji »šli celo v osilniško cerkev in konjem dali zobati oves na oltarju«, kar je Petra Klepca razjezilo, zato je v »Fažuncih izruval mogočno hojo in z njo koračil do Osilnice in mlatil po Turkih« (Ožura 2002: 8). Podil naj bi jih vse do vasi Turki, nakar naj bi po pripovedih in ljudski etimologiji spominjalo ime tega naselja (Primc 1995: 19).⁶ Burić (1983:

6 Po eni od različic legende so Turki na enem svojih pohodov tam zgolj počivali (Malnar 2016: 207).

62–3) meni, da poimenovanje Turki izvira iz v Gorskem kotarju precej pogostega priimka Turk, ki se pojavlja kar v 53-ih naseljih. Podobno tudi Malnar (2016: 208) navaja, da priimek Turk ni povezan s Turki (oziroma Osmani), pač pa so tako rekli osebi, priseljeni iz Bosne. V 18. in 19. stoletju je bil v vasi Turke vsaj en prebivalec s tem priimkom (Burić 1983: 342). Bojan Pajnič (2016), domačin, ki preučuje zgodovino, ustne vire in dediščino kraja, pravi, da v vasi priimka Turk ni več. Jezikoslovca Vida Barac-Grum in Božidar Finka (1981: 430) navajata, da ima nastanek imena kraja zgodovinske razloge, ki so v povezavi s Turki, čeprav neposreden razlog za tako poimenovanje ni poznan. Prebivalci kraja se najpogosteje sklicujejo na legendo o Petru Klepcu in Turkih.

Izročilo o Klepcu kot borcu proti sovražnikom in zaščitniku doline še vedno živi. Posebnost je »redka« različica pripovedi o Klepčevem boju s Turki in nastanku imena vasi Turki, ki jo povzemata Barac-Grum in Finka (1981: 430), po kateri »so Gerovčani neko roparsko četo s prevaro (s ponoči prižganimi svečami na kozjih rogovih) nagnali v beg, in se je ustavila šele pri vasi Turke.« Povedala nama jo je sogovornica iz Malega Loga, njena mati pa je iz rodbine Klepec. Pripoved po motiviki spominja na svetopisemsko zgodbo o Gideonovem napadu na tabor Midjancev, v kateri je ta z zvijačo premagal številčnejšo sovražno vojsko s pomočjo rogov in vrčev s prižganimi svečami (Sod, 6–8).

Kak je s ovcama tjerao tu u Osilnici Turke... da je ovcama stavio na glavu sviječe, da je bilo vidit kao da idu ljudi prema njima i da ih je potjerao kao u stadu, da su išli prema Turcima, da su se oni razbježali jer su mislili da ih jako puno ljudi napada. (Vera Ožbolt, roj. Mrle, Mali Log, 2016)

Čeprav ustno izročilo snov črpa pretežno iz lokalnega okolja, torej doline zgornje Kolpe in Čabranke,⁷ pa je območje boja proti Turkom v pripovedih o Petru Klepcu v (zlasti) slovenskih (pa tudi hrvaških) časopisih iz 19. stoletja znatno širše, saj tam Klepec prevzema vlogo habsburškega mita oziroma se pojavlja kot rešitelj habsburškega cesarstva pred turško grožnjo (več Moric 2015: 209, 214–5). Tako po prvi

7 V zapisanem ustnem izročilu Klepec navadno pred Turki reši prebivalce in naselja v ožji domovini. Ta motiv najdemo v Hirčevih črticah, saj jih kar šest od dvanajstih pripoveduje o Klepčevem boju in obrambi pred Turki v bližini rodnega kraja (Osilnica, Čabar, Suhore pri Pleščih), pa tudi pri Reki in Slavoniji. Motiv se pojavlja tudi v osmih od petnajstih pripovedi o Klepcu, ki jih je zbral Primc (1997). Turke je pregнал iz Osilnice (tri pripovedi – št. 268, 269 in 274), proti Osilnici (št. 270); s Hrvaškega proti Dimovcu (št. 274), iz mest na hrvaški obali (Crikvenica – št. 275 in Reka – št. 273), v dveh pripovedih pa je splošno zapisano, da se je boril s Turki (št. 273 in 277). Dve pripovedi omenjata, da je kraj Turki ime dobil po Turkih (št. 268 in 274), v eni (št. 269) pa se pojavi pripoved, identična Hirčevemu zapisu o Klepčevih bojih.

zapisani pripovedi (Popit 2010: 95) kot po prvi časopisni objavi zgodbe o Petru Klepcu iz leta 1846 v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (Sevčan 1846) se je Klepec boril z najmočnejšim turškim vojakom, ga premagal in rešil cesarstvo.⁸ Zaradi junaških dejanj ga je cesar nagradil s privilegiji, »ki so jih on in njegovi potomci dolgo uživali« (Popit 2010: 97): podelil mu je pravico do svobodnega lova in ga oprostil plačevanja davkov ali mu podelil celo plemiški naslov (Ravnikar - Poženčan 1847: 84). V hrvaških virih motiv Klepca kot rešitelja cesarstva najdemo pri Dragutinu Hircu (1892b, 1898: 148–9), ki navaja, da je Klepec za zasluge v boju proti Turkom v Slavoniji dobil plemiški naziv od cesarja Leopolda I.

Peter Klepec s turškim velikanom, kakor ga je upodobil Maksim Gaspari (Bevk 1963: 305).

Izročilo o Petru Klepcu je vtisnjeno tudi v mikrotoponime v Kolpsko-čabranski dolini, ki se povezujejo z velikim in predimenzioniranim. Po izročilu naj bi se z Loške stene odtrgale velike skale in padle v Kolpo. Največji odlomljeni kos se je imenoval Klepčeva skala. Klepec je postal sinonim za tisto, kar presega človeško moč tudi na širšem področju, saj nekateri mikrotoponimi, ki se navezujejo nanj, prehajajo meje doline. Tak primer je Klepčev kamen, ki je po Hircu (1898: 148) na Grobničkem polju, nedaleč od kraja Čavle. Peter Klepec naj bi čez Grobničko polje na Reko nosil prodajat lesene deske. Ker je bil pogosto utrujen, na polju pa ni našel kamna, na katerem bi se spočil, je tja prinesel omenjeno skalo. Oba kraja sta povezana z velikim in prevelikim oziroma z nečim, kar je lahko dvignil in odlomil samo velikan, močno božanstvo ali mitski junak.

8 Motiv obrambe cesarja in monarhije je v novejših zapisih ustnega izročila o Klepcu redek; v pripovedih, ki jih je zbral Primc, samo enkrat (Primc 1997a: 272).

Od srede 19. stoletja so izročilo o Klepcu slovenski in hrvaški »narodni buditelji« uporabljali za spodbujanje nacionalnih čustev. Navdihnil jih je romanticizem, ki je poudarjal pomen jezika in folklore pri ustvarjanju naroda, zlasti veliko vlogo v tem procesu pa je pripisoval junakom oziroma »velikim možem« (Jezernik 2013: 30–1). Nacionalno zavedni izobraženci so začeli intenzivneje zbirati ljudsko izročilo. Sprememba Petra Klepca iz lokalnega v nacionalnega junaka se je na Slovenskem začela v prvi polovici 19. stoletja z različnimi objavami v tisku, ki so imele namen prebuditi narodno zavest pri Slovencih (Moric 2015: 213). V pripovedi s pomenljivim naslovom »Peter Klepec, silni slovenski junak«, objavljeni leta 1846 v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (Sevčan 1846); avtor Klepca imenuje »junaški sin Slovenije«; to je doslej prvi poznani primer nacionalizacije mita o Petru Klepcu (Moric 2015: 214).

Podoben zapis najdemo pri hrvaškemu potopiscu, ki je konec 19. in na začetku 20. stoletja, v času razcveta nacionalnih idej, potoval po Gorskem kotarju in pomembno vplival na dojetje tega območja in širjenje pripovedi o Petru Klepcu. Leta 1892, slabih 40 let po prvi časopisni objavi o Klepcu, je Dragutin Hirc (1853–1921), prirodoslovec in potopisec, v *Narodnih novinah* objavil niz kratkih pripovedi „Črtice o Kotaru in Čabarskom“, v katerih omenja tudi Klepca. Posebno pozornost mu je namenil v petem poglavju svojega potopisa *Gorski kotar* (Hirc 1898: 146–150), v katerem je med drugim opisal svoje potovanje na območje Čabra iz leta 1882. Klepca je imenoval „hrvatski div“ (nav. delo: 146), vas Mali Lug (hrv.) (slov. Mali Log) pa dom „hrvaškega junaka“ Petra Klepca. Zlasti je zanimiv Hirčev opis Klepčevih oblačil: „Nosio je koretac (dugu kabanico), biele gaće, na nogama tako zvane cokle, dočim je glavu pokrivaio crven-kapom“ (prav tam). Suknen plašč (*koritec, kažaret*) so dejansko tradicionalno nosili možje na gerovsko-crnoložkem območju (Crnić 1981: 377), niso pa nosili t. i. *crven-kape*,⁹ s katero je Hirc Klepca simbolno naredil za Hrvata, čeprav je v potopisu zapisal, da jo je videl pri štokavskih prebivalcih naselja Lič (Fabijanić Stepinac 2016: 154). Kljub temu da so si konec 19. in na začetku 20. stoletja pisci omenjenih zapisov začeli prilastati

⁹ Rdeča kapa (*crven-kapa* ali *crvenkapa*) je del tradicionalne oblačilne noše dinarskega in jadranskega dela Hrvaške. Kot možko pokrivalo je razširjena na območju Like in Dalmacije. Danes so njene najbolj poznane različice *lička* in šibenska crvenkapa. V preteklosti so jo pogosto nosili kot simbol hrvaške nacionalne identitete. V času hrvaškega narodnega preporoda so jo npr. nosili Ljudevit Gaj in drugi »ilirci« (Simončić 2011: 241), na začetku 20. stoletja pa je bila v Splitu izraz »narodne« politične orientacije, s katero so se razlikovali od »talijanašev« (Vojnović-Traživuk 2002: 60–1).

junaka, to ni bil začetek spora o tem, komu junak nacionalno pripada. Do polemik je, kakor bova pojasnili v zadnjem delu prispevka, prišlo šele več kot stoletje pozneje, to je konec 80. let 20. stoletja.

V Sloveniji je bil lik Petra Klepca iz lokalnega pripovednega junaka v 20. stoletju transformiran v literarni lik, zahvaljujoč delom slovenskih pisateljev (Ivan Cankar 1917, France Bevk 1956, Ferdo Kozak 1971), kar je pripomoglo k temu, da je dobil status slovenskega nacionalnega junaka (Moric 2015). Verjetno je k poznanosti Klepca v Sloveniji pripomogla predvsem Bevkova pripovedka *Peter Klepec*, ki je bila večkrat ponatisnjena. Pripovedi o Klepcu so poustvarili tudi poznejši pisci otroške literature (Kunaver 1988; Čater 1995; Primc 2009), striparji (Gatnik 1970; Izgoršek idr. 2017), avtorji animiranih filmov (Steinbacher 1999; Nikolov 2016), dramski ustvarjalci (balet: Škerl 1980; lutkovna igrisca: Lužan 1994; gledališka predstava: Sever 2017), vključene pa so tudi v šolski učni načrt (kot domače branje).

Raba imena »Peter Klepec« je na širšem slovenskem prostoru precej razširjena. Po njem so ime dobili stroji, organizacije itn., katerih dejavnost se povezuje z močjo (Moric 2015: 218): helikopter Slovenske vojske¹⁰ (od leta 1995 do danes), dva plavajoča sesalna bagra¹¹ v koprskem pristanišču (prvi: 1957 - ne obratuje več; drugi: od 2001 do danes), fitness center, adrenalinski park v Osilnici, smer v plezališču, telefon za pomoč otrokom in mladostnikom v stiski. Upodobljen je tudi kot igralna karta v slovenskem taroku.

Sesalni bager Peter Klepec iz leta 1957 (foto: Arhiv Luke Koper).

10 Gre za šolski helikopter Slovenske vojske (tip Bell 206).

11 Plavajoči sesalni bager je namenjen čiščenju plovnih kanalov in poglobljanju morskega dna. Poleg Petra Klepca v Luki Koper uporabljajo tudi sesalni bager z imenom Martin Krpan. Z obema upravlja podjetje Luka Koper INPO, d.o.o.

Na Hrvaškem Klepec ostaja navzoč samo v lokalnih okvirih, npr. v ustnem izročilu čabarskega območja, in ne prehaja na nacionalno raven. V zadnjih letih se pojavlja zlasti kot literarni lik v delih lokalnih pisateljev (Žagar 2001; Pochobradsky 2001; Malnar 2004) in v delih učencev osnovne šole Petar Zrinski iz Čabra (Janeš 2002). Folklorist Nikola Bonifačić Rožin je avtor književnega dela *Petar Klepac: Lutkarska igra u 5 slika* (rokopis), ki jo je leta 1964 uprizorilo Lutkovno gledališče Reka (Bonifačić in Zebec 2017: 449). Leta 2015 je izšlo literarno delo spod peresa hrvaškega pisatelja, ki ni bilo objavljeno zgolj na območju Klepčeve »ožje domovine«; to so otroške pripovedke *Goranove priče* publicista in mladinskega pisatelja Mladena Kušeca (2015), v katerih glavnemu protagonistu, dečku Goranu, vila preda palico Petra Klepca, s katero potuje in odkriva naravno, zgodovinsko in kulturno dediščino Gorskega kotarja.

Klepca poznajo tudi nekateri prebivalci Gorskega kotarja in Primorja (Reka, naselja na Grobničkem polju), vendar njegova podoba ni niti blizu ugledu narodnega heroja, ki ga ima v Sloveniji. Morda so ga iz hrvaškega spomina »izrinili« Zrinski in Frankopani, nekdanji gospodarji Gorskega kotarja in hrvaškega dela doline Petra Klepca. Blažević in Coha (2008) Nikolo Šubića Zrinskega in njegove pravnuke Nikolo, Petra in Frana Krsta Frankopana imenujeta »kultni liki hrvaškega nacionalnega imaginarija«. Njihovo junaštvo in mučeništvo je pogost motiv v hrvaški literaturi (Sertić 1970; Šicel 1971, 1991; Batušić 1993; Vaupotić 2002), pa tudi v ustnem izročilu, ljudskih pesmih, šegah in navadah (Zečević 1972). Identiteta Zrinskih in Frankopanov

se je nenehno (re)konstruirala, ostajajoč odprta za različne ideološke interpretacije. Odvisno od okoliščin so se lahko srečevali ali ustvarjali zaveznitva z različnimi Drugimi – Turki, Madžari, Avstrijci ali Srbi, itn.; identificirali so se lahko tako z zahodnjaki kot z Balkanci. (Blažević in Coha 2008: 114)

Podoben status, kakor ga ima Peter Klepec v Sloveniji, ima na Hrvaškem Veli Jože, velikan iz istrske mitologije; njegovo priljubljenost gre pripisati posebej pisatelju Vladimirju Nazorju. Njegova pripoved *Veli Jože* (1908) je nastala »v okviru nacionalnih in narodno-preporodnih gibanj v Istri na začetku 20. stoletja« (Mihanović 2003: 122), in še danes ostaja obvezno osnovnošolsko čtivo na Hrvaškem.¹²

12 Po ustnem izročilu je v Istri v preteklosti poleg ljudi živelo tudi mnogo velikanov, ki so jih ljudje iz hudobije zastrupljali. V vsakem mestu so pustili zgolj enega, da bi jim služil. Veli Jože je pripadal prebivalcem mesta Motovun, vendar so Motovunčani z njim slabo ravnali. Ko so ga poslali z ladjo v Benetke, je na krovu spoznal galjota Ilijo, ki mu je po-

Veli Jože je, tako kot Peter Klepec, simbol velikega in močnega junaka, po njem se je imenoval nekdanji največji in najmočnejši plavajoči žerjav na Jadranu, ki je bil v uporabi med letoma 1949 in 2004. Z upornim istrskim velikanom so Petra Klepca pogosto primerjali tudi najini sogovorniki s hrvaške strani meje: *Jer si svaki kraj, ko Veli Jože i to, nade svog junaka* (Josip Klepac, 2016).¹³

Podoba Velega Jože na eni od hiš v Motovunu, Hrvaška (foto: Ana Perinić Lewis, 2018).

Na Hrvaškem je edini neposreden primer rabe Klepčevega imena in podobe »Avto i karting klub Petar Klepac« iz Gerova, ki deluje od leta 2012. Klub je glavni organizator Hrvaškega prvenstva športnih vozil na gorskih stezah, ki ga organizira na trasi Smrečje–Trstje. Za logotip je izbral podobo Petra Klepca s tramom na rami in Klepčevo domačijo v ozadju. V desnem levem kotu logotipa, ki oblikovno spominja na grb, je hrvaška šahovnica. Podoben logotip ima tudi predelovalnica lesa „Pilana Muhvić“. Lastnik AKK Petar Klepac in Pilane Muhvić je Josip Muhvić iz Malega Loga.

jasnil pomen svobode. Ilija je v nevihti umrl, Jože pa se je rešil, odplaval do istrske obale in preostale velikane nagovoril k uporu. Združeni velikani so ustanovili svoje mesto na hribu Psoglavcev. V eni od različnih zgodbe so velikani med spopadom, v katerem so napadalcem napadli njihovo mesto, ko so iskali velikanski zaklad, z drevesi iz motovunškega gozda pometli sovražnike z obzidja. Vendar pa so ljudje med velikane z zlatom in vinom vnesli razdor. Vsi so se kot sužnji vrnili v svoja mesta, razen Velega Jožeta, ki je na gori čakal na primernejši trenutek za uresničitev svobode.

13 »Preprost narod hoče vedno imeti junaka, Gebarji so imeli Petra Klepca, Notranjci Martina Krpana, Istrani pa Velega Jožo«, meni tudi Jože Primc (<https://www.youtube.com/watch?v=0_9x8TGt4ns>).

Rezbarija na steni pisarne Pilane Muhvič prikazuje dirkalna avtomobila AKK Petar Klepac, desno zgoraj je logotip s podobo Petra Klepca, avtor Ožbolt (foto: Anja Moric, 2016).

OTROCI PETRA KLEPCEVA ALI KDO IMA PRAVICO DO KLEPČEVE MOČI?

Sočasno s še vedno živim ustnim pripovednim izročilom se lik Petra Klepca rabi tudi v sodobnih lokalnih in regionalnih identifikacijah in predstavitev kulturne dediščine hrvaških in slovenskih krajev na obmejnem območju. Novejši primeri rabe, simbolike in imaginarija, povezanega s tem še vedno primarno lokalnim junakom, so povzročili delitev med nekaterimi prebivalci doline, ki je pripeljala do razprav komu pripada v nacionalnem pogledu: je Hrvat ali Slovenec? Nekaj let po izdaji knjige Antona Ožbolta *Dežela Petra Klepca* (1974a) je občina Osilnica sprejela odločitev, da svoj prostor zaradi turistične promocije in za spodbujanje razvoja podeželja (primerjaj Primc 1997b: 5) poimenuje prav s to krilatico. To je podžgalo še danes živa nasprotja med nekaterimi posamezniki in lokalnimi skupnostmi v dolini. Poimenovanju občine Osilnica za *Deželo Petra Klepca* so najbolj nasprotovali prebivalci Malega Loga, zlasti družina Klepac, ki trdijo, da izvirajo iz Klepčeve rojstne hiše. Vera Jelenc, rojena Klepac, je v pripovedih, ki jih je zapisal Primc v zbirki *Okamneli mož*, poudarila družinske vezi s Petrom Klepcem: »Huja, iz kire je Pitr Klepc stesjou gredo, je staua na našo, Klepčeve, zjemla.« »Peter Klepec je moj prednik...« (št. 277 »Greda Pitra Klepca«, po Primc 1997a: 270)

Preden podrobneje analizirava »bitko za Klepca«, pogledjmo, kaj o njegovem kraju rojstva pravi ustno izročilo. Čeprav nobena od zapisanih pripovedi ne opredeljuje Petra Klepca za Slovenca ali Hrvaata, se namreč pripovedi ločijo prav po navedbah o kraju njegovega rojstva in bivanja. Prevladujeta dve različici, in sicer, da je bil rojen v Osilnici ali njeni okolici na slovenski strani meje in da je bil rojen v Malem Logu (hrv. Mali Lug) na hrvaški strani meje. Najstarejši zapis spod peresa Janeza Zime pravi, da je bil Klepec rojen v Malem Logu (Popit 2010: 93), druga tiskana objava o Klepcu iz leta 1847, ki jo je napisal Ravnikar - Poženčan pa, da je bil iz Osilnice. V hrvaških virih, ki vsebujejo zapise izročila, je kot kraj rojstva naveden Mali Log (Hirc 1892a: 4, 1898: 146; Jemeršić 1904: 128; Bonifačić Rožin 1953; Jurković 1953). V dveh od petnajstih pripovedi, ki jih je zbral Jože Primc (1997a), se kot kraj rojstva omenja Osilnica (ali »pri Osilnici«), v dveh Ribjek, v eni pa Gorači v okolici Čabra. Osilnica pa naj bi ime dobila prav po silnih, tj. močnih in junaških domačinih (Primc 1993: 15). Pogosto je, tudi tedaj, ko se kot kraj rojstva pojavlja kak drug kraj, Mali Log naveden kot Klepčevo poznejše bivališče, kamor se je preselil z materjo ali soprogo (v dveh pripovedih – št. 265 in št. 272, Primc 1997a: 267, 271). V štirih pripovedih se omenja Klepčeva hiša v Malem Logu (št. 267, 276, 277 in 278, Primc 1997a: 262, 270–2). Jože Ožura (2002) navaja, da je Peter živel z materjo na obrobju Osilnice, »morda tam nekje na Selih ali na Puozju [Plazu] ali Potuharici«, pozneje pa se je z družico preselil v Mali Log, kjer je zgradil hišo. Tudi po Tonetu Ožboltu je bil rojen v Plazu pri Osilnici in je šel v Mali Log za pastirja (Ožbolt 1974b: 6). »Čigav je Peter Klepec, slovenski ali hrvaški?«, se je leta 1991 v časopisu *Dolenjski list* spraševal tudi Jože Primc in ugotavljal: »Osilničanje trdijo, da je bil po rodu Osilničan in da je služil za pastirja v Malem Logu na sedanjem Hrvaškem, spet drugi pa prav nasprotno: da je bil zagotovo rojen v Malem Logu, služil pa je v Osilnici in njeni okolici« (Primc 1991b: 12). Klepčevo »državljanstvo« je torej bolj ali manj odvisno od tega, na kateri strani meje živi pripovedovalec.

Na razširjenost verjetja v povezavo med Klepcem in Malim Logom in hkrati na sodobno izročilo o Petru Klepcu je vplival zlasti že omenjeni potopisec Dragutin Hirc, ki je vas Mali Log označil za dom »hrvaškega junaka« Petra Klepca in zelo podrobno opisal hišo, v kateri naj bi bil Klepec rojen in v kateri so v času Hirčevega obiska živeli njegovi potomci (nad enim od oken je bila zapisana

letnica 1712) (Hirc 1898: 146).¹⁴ V hiši je bil ogromen ostrešni tram, ki naj bi ga bil prinesel sam Peter Klepec: „Ta je greda sada prepiljena 4,5 m duga, 85 cm široka, a 15–20 cm visoka“ (prav tam). Hišo in tram je omenil že Zima, vendar je bil njegov zapis iz nemščine preveden in objavljen šele leta 2010 (Popit 2010), zato ni mogel neposredno vplivati na razširjenost izročila o Klepčevi hiši v Malem Logu. Hišo je leta 1942 zažgala italijanska fašistična vojska, ki je družino Klepec skupaj z drugimi prebivalci doline odgnala v koncentracijska taborišča. Hirčev opis Klepčeve hiše je pomembno vplival na identifikacije prebivalcev Malega Loga s Klepcem in je bil eden izmed glavnih argumentov v razpravah s Slovenci o Klepčevem hrvaškem izviru.

S povzemanjem Hirčevih zapisov sva se srečali med terenskim delom v letih 2015 in 2016 v hrvaških naseljih Mali Log, Gerovo in Čabar, kjer so naju sogovorniki pričakali z lastnimi primeri Hirčevega potopisa, njegovimi prepisi ali fotokopijami. Marsikdo Klepca povezuje z Malim Logom prav zato, ker imajo ruševine hiše, ki jo je opisal Hirc, za »fizičen« oziroma oprijemljiv dokaz o Klepčevem obstoju, prebivalci hiše pa so prepričani, da so potomci Petra Klepca: »Tukaj blizu živi še Josip Klepac, ki pravi, da je rojen v Malem Logu, v hiši Petra Klepca, katerega potomec je v ravni sorodstveni liniji« (Fanika Mrle, rojena 1922, Zamost, po Primc 1997a: 265). Na člane družine Klepac kot na Klepčeve potomce rojene v »Klepčevi hiši« so naju napotili vsi najini sogovorniki iz hrvaških naselij. Prepričanje o Klepčevem dejanskem obstoju je še okrepila postavitve spomenika – ogromnega kipa Petra Klepca – poleg ruševin hiše (o tem več v nadaljevanju). V Malem Logu se je v času, ko je te kraje obiskal Jemeršić (1904: 128), laz v bližini Klepčeve hiše imenoval po Klepcu. Danes je na tem mestu Ulica Petra Klepca. V bližini hiše pa je tudi jablana, ki je med vaščani znana kot Klepčeva jablana (Škiljan 2012: 100). Izročilo, podobno opisanemu izročilu o Klepčevi domačiji v Malem Logu, najdemo tudi na slovenski strani. Rojstni hiši Žagarjevih v Bezgovici se je reklo Junakovi, in sicer zato, ker je bil, kot je zapisal Tone Žagar, »pred več kot 150 leti pri hiši silno močan človek. Ta je na ostrešje sam nesel vrhnji slemenski tram. Od takrat so ga klicali Junak in od tod hišno ime Junakovi« (Makarovič idr. 2002: 37).

14 Drugi hrvaški potopisec, Ivan Nepomuk Jemeršić (1864–1938), je Gorski kotar opisal leta 1904 v knjigi *Kopnem i movem na Plitvička jezera*. V opisu Malega Loga je omenil Petra Klepca; zapisal je eno redkejših različic pripovedi; v njej je Klepec starec z nadnaravno močjo, ki je v času turških vpadov posekal na stotine sovražnikov in turških glav (Jemeršić 1904: 128).

Kip Petra Klepca pri ruševinah Klepčeve hiše v Malem Logu, poleg stoji avtor kipa Marijan Leš, leta 2002 (arhiv Marjana Leša).

Nasprotovanja, ki so se pojavila ob koncu 80. let 20. stoletja z »Deželom Petra Klepca«, je temeljito raziskal Jože Primc v knjigi *Peter Klepec in njegova dežela*. Prizadeval si je, da bi prikazal hrvaško in slovensko stran zgodbe. Posebno poglavje je namenil rodbini Klepac, ki je zahtevala »da je treba končno o Petru Klepcu napisati le čisto resnico«. Zlasti Josip in Vera Klepac¹⁵ se nista strinjala s tem, da se kot »Dežela Petra Klepca« promovira le krajevna skupnost Osilnica, ne pa tudi hrvaški del doline (Primc 1991a: 5; Stanko Nikolić 2017).

Z Josipom Klepcem sva se pogovarjali v letih 2015 in 2016 na njegovem domu v Čabru. Njegov vzdevek je bil »Jaki« (slov. »Močni«), kakor je ponosno povedal sam in kakor je zapisal že Primc.

59-letni Josip Klepac pravi, da v mladosti (pred vojno ni bil močan). Tudi on je s fantiči pasel krave in drugo živino (kot Peter Klepec) skupaj z drugimi otroci na vaški gmajni. Bil je bolj šibak in vrstniki so ga dražil tako, da so mu dejali *Jaki (Močni)*. On je to vedno vzel za zasmehovanje in se je pogosto z njimi stregel. (Primc 1991a: 14)

V pogovoru leta 2016 je na vprašanje, zakaj so ga klicali »Jaki«, odgovoril: "Moj nadimak je Jaki, jer sam njegov..." Josip Klepac se je

15 Kot Klepčevi neposredni potomci, rojeni v Klepčevi hiši v Malem Logu, se predstavljajo Vera (1928–2016), Dragica (1931), Josip (1933–2017), Anka (1936) in Anton (1939). Josip Klepac, s katerim sva se pogovarjali dvakrat, je umrl leta 2017.

vse do smrti izrazito čustveno odzival na kakršno koli rabo lika Petra Klepca zunaj Malega Loga, zlasti na trditve o drugih krajih rojstva Petra Klepca ali na dvome o njegovih rodbinskih povezavah s tem junakom. Posebno so ga motili knjiga Antona Ožbolta iz leta 1974 in postavljanje tabel z napisom »Dežela Petra Klepca« ter Klepčevih kipov v Osilnici, za katere je priznal, da so jih v noči po postavitvi s skupino prijateljev nameravali zrušiti, a so si nato premislili. Njegove navedbe je potrdil tudi Josip Muhvič (2016) iz Malega Loga. Nasledstvo Klepčeve moči navajajo tudi drugi »Klepčevi potomci«, ne glede na spol:

Dedo je bio Klepac, mama je bila Klepac i ovi su Klepčevi (pokaže v smeri Klepčeve hiše in spomenika), ma mislim uvijek su se držali neki rod. Još meni su znala djeca reći, mislim, kak sam jaka, da sam potomak Petra Klepca. Jer kad smo u školu hodali, onda sam ih znala braniti, međusobno kad su se tukli, onda su rekli 'Ma da, kad si ti od Petra Klepca pa si jaka!' (Vera Ožbolt, roj. Mrle, Mali Log, 2016)

Na širšo identifikacijo prebivalcev doline s Klepcem in/ali njegovo močjo morda nakazuje tudi razširjenost priimka Klepec oziroma Klepac po vsej dolini. Tone Žagar, rojen v Bezgovici, je navedel, da si je konec 90. let ogledal pokopališče v Gerovem: »Skoraj na vsakem drugem ali tretjem nagrobniku piše 'Ovdje počiva obitelj Klepac'. Pa kaj bi. V naši majhni vasici, ki šteje devet hiš, sta bili dve hiši s priimkom Klepec« (po Makarović idr. 2002: 36). Zanimivo pa je, da kljub pogostosti priimka Klepec, ni kraja s tem imenom (Primc 1996: 14).

»SPOMENIK JE ZRASEL«

Petra Klepca so iz dolgega spanja prebudili prav konec 80. let prejšnjega stoletja, ko so se odločili, da mu postavijo spomenik.¹⁶ Leseni kipi Petra Klepca so postali simbol obeh strani meje in ena večjih turističnih znamenitosti. Lik in izročilo o Petru Klepcu občini Osilnica

16 Prvi znani vizualni prikaz Petra Klepca opisuje Hirc (1898: 149): „Kuća u Malom lugu imala je cimer sa njegovom slikom. S desne mu strane bijaše mač i koplje, s lieve buzdovan i strielica, a pod nogama Ture. Nad glavom mu bijahu rieči: *Plemeniti Petar Klepac*. Ovog cimera sada nema, a ne zna se, kamo je dospio. Gerovski kućarci oko četrdesete godine nosili su ga sobom i pokazivali po gradovima.“ Po pripovedovanju Vere Jelenc je pred vojno na hiši Petra Klepca stal lesen kipec (št. 277 »Greda Petra Klepca«: »leseni kipec ki je bil včasih nad vhomom v hišo«, po Primc 1997a: 271), kar potrjuje tudi Josip Klepac (2015: *I bio je čovečuljak koji je na fasadi bio skrušen, ono, na stolčiću, al ga je nevretime bilo bacilo dole pa su ga baš tamo sklonili sa tim knjigama, ne; 2016: bio je na kući tamo gdje su se obično selice zaustavljale na putu.*)

in Čaber še danes uporabljata za svoje samopredstavitve in turistično promocijo. Identična kipa, ki ju je izdelal Marjan Leš iz Gerova, stojita ob vhodu in izhodu v občino Osilnica. »Ploščata« Petra Klepca nad glavo držita izruvan hrast, na katerem piše: »Dobrodošli v deželi Petra Klepca«. Tretji kip istega avtorja, vendar izdelan po drugem načrtu, stoji v Malem Logu pri ruševinah Klepčeve domačije, četrti kip, spod rok akademskega kiparja, Staneta Jarma, v gostilni Kovač v Osilnici (Primc 1991a: 1), še en, peti kip (iz serije ploščatih kipov Marjana Leša), pa so oktobra 2018 postavili nad Čačičem.

Spomenik Petra Klepca v Osilnici, avtor Marijan Leš (foto: Anja Moric, 2016).

Vse nacionalne delitve povezane s Petrom Klepcem, raba njegovega lika in predstavitve s spomeniki, so primeri »izumljene tradicije«. Spomenike je mogoče videti kot njihov materialni izraz, saj želijo »vzpostaviti kontinuiteto s primerno junaško preteklostjo« in se v glavnem pojavljajo kot »odziv na nove razmere« (Hobsbawm 1983: 2); v primeru Petra Klepca je to delitev območja doline med različne administrativne enote, ki se promovirajo kot posebni turistični cilji, in med različni državi. Izumljene tradicije izpolnjujejo tri vrste prekrivajočih se funkcij: 1) ustvarjajo ali simbolizirajo družbeno kohezijo ali članstvo v skupinah, 2) določajo ali legitimirajo institucije, status ali razmerja moči, 3) težijo k socializaciji, vcepljanju mišljenja, vrednotnih sistemov in pravil ravnanja (Hobsbawm 1983: 9).

Ustvarjanje tradicije s postavljanjem spomenikov je proces, ki poteka od zgoraj navzdol. Za junaka običajno ljudje sprejmejo tistega,

ki ga tako predstavijo voditelji skupnosti (Jezernik v Maselj 2017). Peter Klepec ni izjema. Idejni vodja in aktivist izdelave in postavitve osilniških spomenikov je bil upokojeni zdravnik Stanko Nikolić iz Hriba pri Fari,¹⁷ ki je bil konec 80. let 20. stoletja predsednik Krajevne skupnosti Osilnica. V pogovoru je povedal, da je pomislil

da bi zaradi razvoja, tud zaradi turizma ... ratala ena turistična destinacija Osilnice. Padla mi je ideja, da bi ogradili taj prostor kolko se da ... da bi u Mirtovičih, kjer se pride preko mosta, da bi tu bila jedna mejna točka dežele Petra Klepca odnosno krajevne skupnosti Petra Klepca, pa u Zamostu, [...] kad se dodje čez Čabranko u Osilnico. (Stanko Nikolić, 2017)

Nikolić s postavitvijo kipov ni nameraval podžigati nacionalnih čustev, pač pa je Petra Klepca videl kot lik, s katerim bi v prebivalcih občine Osilnica zbudil ponos in jih povezal. S Petrom Klepcem je želel spodbuditi turizem in reševanje problemov prebivalstva doline: ceste, telefona, televizije, vodovoda itn. Najprej je v osilniškem obratu »Liv Postojna« naročil velik železen kip Petra Klepca, ki pa ga nikoli niso postavili. Po pogovoru s kiparjem Marijanom Lešem se je namreč Nikolić odločil pri njem naročiti enaka lesena kipa, ki bi se bolj skladala z okoljem kakor železni kip (Stanko Nikolić, 2017).¹⁸

Marijan Leš, ki sva ga obiskali avgusta 2016 na njegovem domu in delavnici v Gerovu, se spominja:

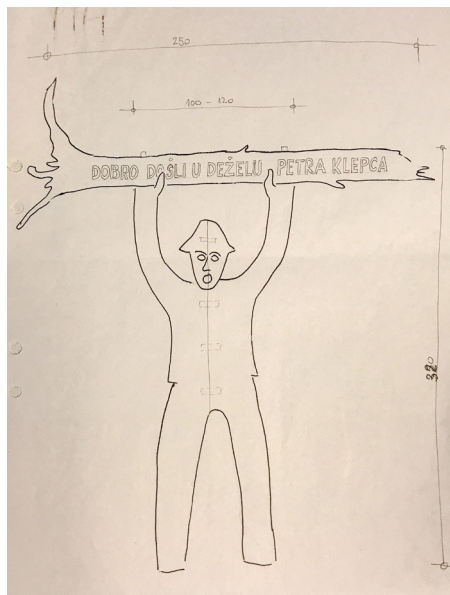
Oni su jednog Petra Klepca napravili od (pokazuje promjer zatvarajući krug kažiprstom i palcem) ovakvih okrugli željeznih štangi koji je ovak stajao (uspravno pokazuje visinu), visok jedno dva metra. Ja sam se naravno narugao pa sam rekao: 'Pa to ste mogli malo dat nekome da vam napravi nešto bolje.' – 'A ti bi to mogao?' – 'Bi, zašto ne.' I tako je stvar krenula. Doktor Nikolić je jednog dana došao sa traktorom, dopeljao sve te grede veli 'Evo tu su, radi!' (smeh).

Skromno je dodal še: *Kažu umjetnik, ja kažem dobar majstor, možda prije nego umjetnik. I eto, Petar Klepac je i meni zanimljiv kao i svim ljudima ovog kraja pa sam imao potrebu da se na neki način izrazim u odnosu na njega.* Pri izdelavi in podobi kipov ga je omejevala količina lesa, ki so mu ga dali na razpolago, zato sta, kakor je povedal, kipa ploščata.

17 Več o dr. Stanku Nikoliću, upokojenem zdravniku, ki je vse do smrti, leta 2019, aktivno sodeloval pri razvoju skupnosti, glej v članku <<http://www.e-utrip.si/osebnost-le-ta-2016-dr-stanko-nikolic/>>3. 5. 2017.

18 Območje Osilnice so označili tudi z lesenimi kozolčki »tipa Leš« (Stanko Nikolić, 2017).

Pa ja sam ga uvijek tako zamišljao da je on tjerao te Turke, kako legenda kaže, sa iščpanim stablom, a to mi je bilo prilično jednostavno, lakše možda nego ovo što sam radio u Malom Lugu, tu je ipak malo zabtjevnije, ovo je bilo prilično jednostavno. (Marijan Leš, 2016)

Skica, po kateri je Marijan Leš izdelal ploščata kipa Petra Klepca (arhiv Marjana Leša).

En kip so postavili v Osilnico, drugega pa v Mirtoviče. Leta 1997, ko je bila zgrajena obkolpska cesta po slovenskem bregu Kolpe, so kip iz Mirtovičev prestavili k Sv. Ani, na mejo med novonastalo občino Osilnica in občino Kočevje (ko so kip postavili v Mirtoviče, je bila občina Osilnica še krajevna skupnost občine Kočevje) (B. n. a. 1997: 5). Niso pa nikoli uresničili zamisli, da bi pri Sv. Ani postavili še večji, 8 m visok kip, ki bi bil viden daleč naokrog (M. Š. 2002: 15). Leto ali dve po postavitvi kipov je lesen kip Petra Klepca izdelal tudi akademski kipar Stane Jarm. Kip so obesili na pročelje gostilne Kovač v Osilnici, kar se zdi Nikoliću (2017) sporno, saj je šlo, kot pravi, v tem primeru za rabo Klepca in korist posameznika in ne skupnosti.

Pesnik Zlatko Pochobradsky iz Čabra je prizadevanja za oživetev Petra Klepca kmalu po postavitvi kipov prepoznal kot pomembna in izrazil željo po njegovi rabi na obeh straneh meje:

Spomin na Petra Klepca je treba oživiti tako na kulturnem, turističnem kot splošno poslovnem področju. Naš kraj ima svoj simbol, na katerega smo predolgo pozabljali. Imamo nekaj, česar ne znamo ceniti. Ze ob gradnji spomenika padlim v NOB sem predlagal, naj bi ga

simbolično združili z likom Petra Klepca, a takrat še ni bilo posluha za to pobudo. Prizadevni Osilničanje pa so nas opozorili, na kaj smo pozabili. Peter Klepec naj bo simbol ljudi z obeh bregov Kolpe in Čabranke, saj pravzaprav nismo tu ne pravi Slovenci ne pravi Hrvatje. Imamo skoraj enak jezik in se ne bi smeli deliti. Kraji so siromašni tudi v kulturnem pogledu, saj nimamo niti svoje narodne noše niti narodne pesmi. (Pohobradsky, po Primc 1989: 20)

Najpomembnejša naloga spomenikov je ohranjanje spomina, pri čemer »imajo pomembno vlogo njihova oblika, lokacija, na kateri so postavljeni, in informativni napis, ki je pogosto del spomenika« (Jezernik 2014: 7). Spomeniki so vizualni nosilci sporočila, s katerim se interpretira preteklost in ustvarja prihodnost. Nemogoče je oceniti, koliko so se prebivalci doline pred postavitvijo spomenikov identificirali s Petrom Klepcem, so se pa identifikacije s tem junakom okrepile po postavitvi spomenikov in uvedbi drugih kulturnih aktivnosti Osilničanov. Čeprav se tudi mesto Čabar danes predstavlja kot „Zavičaj Petra Klepca“ (Domovina Petra Klepca), legendarnega hrvaškega junaka, se zdi, da ga zares trži predvsem Občina Osilnica. Del sprevoda, ki se vsako leto skoz Osilnico sprehodi na praznik Petruvo, farno žegnanje, 29. junija, in so mu leta 1995 dodali kulturni program, je tudi Peter Klepec. Od leta 2010 na prireditvi diatonični harmonikarji tekmujejo za Pokal Petra Klepca (Stanko Nikolić, 2017). Taki rituali in predstavitve skupaj s spomeniki institucionalizirajo in legitimizirajo spomin na Petra Klepca. Na ta način »ohranjani spomini postanejo sestavine identitet tudi za tiste, ki se sicer ne čutijo povezani z njimi« (Crane 2005: 32 po Jezernik 2014: 7). Spominjanje in pomnjenje imata namreč pomembno vlogo pri graditvi in ohranjanju tako individualne kot družbene identitete. V teh dveh procesih se sistematizira preteklost, potrjuje sedanjost in načrtuje prihodnost. Socialni spomin je zelo pomemben za oblikovanje skupinske identitete. Posamezniki ga imajo, četudi niso imeli dejanskega stika s preteklostjo, ki se je »spominjajo«, saj je socialni spomin odnos do preteklosti, ki se uresničuje v sedanjosti (Connerton 2004 [1989]: 21). Maurice Halbwachs (1992 [1925]: 23–4) je avtobiografsko spominjanje razčlenil na spominjanje dogodkov, ki smo jih osebno doživeli v preteklosti, in na zgodovinski(o) spomin(janje), ki se materializira v prostoru, simbolnih znakih in praksah (pisni viri, ustno izročilo, fotografije, koledarji, spomeniki, pa tudi komemoracije, festivali itn.). Njegova naslednika, nemški egiptolog in kulturolog Jan Assmann in francoski zgodovinar Pierre Nora, opozarjata prav na »trdna oporišča«, tj. na materialne in opredmetene spomine ter njihovo produkcijo. Assmann jih imenuje »figure spominjanja«,

Nora pa »kraji spomina«. Vsaka skupina skuša ustvariti in si zagotoviti prostore, ki so »simboli njene identitete in sidrišča njenega spominjanja« (Assmann 2006: 54). Spomeniki so kot kraji spomina »priče nekega drugega časa, iluzije večnosti« (Nora 2006: 28) in »identitetne tvorbe preživelih« (Assmann 2006: 73). Spomenik praznuje zmage in junake, opozarja na tisto, kar si je treba zapomniti, poseblja mite geneze in je kraj, v katerem častimo sami sebe (Danto 1985: 152, po Young 2006: 201). Pomeni in prakse, povezani s spomeniki se spreminjajo glede na obdobje, družbeni trenutek in politični kontekst. Različne interpretacije preteklosti lahko postanejo jabolko spora v skupnosti, pri čemer dolina zgornje Kolpe in Čabranke ni izjema.

Postavitev »ploščatih« osilniških kipov je, kot že rečeno, zmotila Josipa Klepca in nekatere prebivalce hrvaške strani doline. Nikolića so spraševali, zakaj kipov niso postavili tudi na hrvaški strani, češ da je Peter Klepec njihov. Odgovoril jim je, naj, če mislijo, da je Klepec s področja občin Delnic ali Čabra, vplivajo na svoje lokalne organe, da postavijo spomenike tudi na drugi strani Kolpe in Čabranke. Povedal je, da do takrat še ni vedel za hišo in gredo Petra Klepca v Malem Logu. Po tem so se sicer začeli dogovarjati o obnovi Klepčeve hiše in postavitvi kipa tudi v Malem Logu, vendar za uresničitev več kot desetletje ni bilo potrebnih finančnih sredstev (Stanko Nikolić, 2017).

Nikolić je kot prodoren lokalni politik predvidel, da bi lahko novonastalo »Klepčevo vprašanje« izkoristil kot razlog za sklic sestanka slovenskih in hrvaških lokalnih in državnih politikov, na katerem bi poudaril razvojne in okoljske probleme v dolini (slabe prometne povezave, ureditev vodovoda itn.) in jih končno postavil med lokalne in državne politične naloge. Leta 1990 so se na njegovo pobudo sestali župani občin Kočevje, Čaber in Delnice, zastopnika hrvaškega ministrstva in ministrstva za okolje in prostor iz Ljubljane, da bi se pogovorili o trenutnih problemih Kolpske doline. Dilema o Klepcu je tako pripomogla, da so zbrali vse lokalne in državne veljake na enem mestu, kjer so govorili o problemih in zapisali smernice za razvoj doline. Nikolić in njegovi somišljeniki so po osamosvojitvi slovenskemu notranjemu ministru Igorju Bavčarju predlagali, da bi se na območju 10 km od Kolpe in Čabranke oblikovalo brezcarinsko območje brez meje, kar bi omililo razvojne probleme v dolini in olajšalo življenje prebivalcev, vendar za kaj takega pri vladi ni bilo posluha (Stanko Nikolić, 2017). Nikolić o prepirih v zvezi s Klepčevimi kipi pravi, da to *niso bile diskusije na nož*. So pa nekateri posamezniki svoje nasprotovanje izražali tudi tako, da so npr. v Mirtovičih pri Klepčevem kipu za praznik Vseh svetih prižigali sveče.

Stanko Nikolić, pobudnik postavitve spomenikov Petru Klepcu (foto: Anja Moric, 2017).

Dobrih 18 let pozneje, 20. julija 2007, je spomenik Petra Klepca dobila tudi vas Mali Log. Postavilo ga je mesto Čaber, s podporo lokalnega urada za gozdove „Šumarije Gerovo“ in „Uprave šuma Podružnice Delnice“ (Frković 2007: 487). Na informativni plošči je zapisano: »Petar Klepac legendarni div čabarskoga kraja«, navedeni so nekateri segmenti različnih pripovedi o Klepcu, o njegovi hiši, primerjajo ga z Velim Jožetom in Martinom Krpanom. Kip ima okrog pasu privezan zvonec, delo obrtnika, ki podobne zvonce izdeluje za istrske zvončarje, na tabli poleg spomenika pa piše: „Pozvonite zvono da i Vi dobijete malo snage i puno dobrote“, kar mimoidoči in turisti radi naredijo. Spomenik je monumentalnih dimenzij (Marijan Leš: *Cijela skulptura je pet puta pet, visine pet metara i pol je bila...*) in izdelan iz brestovega lesa. Marijan Leš se je, preden se je lotil kipa, seznanil z različnimi pripovedmi o Petru Klepcu (Marijan Leš: *...pokušao sam sve varijante te priče čuti jer je jako važno da znaš za šta se ide i onda je malo ipak lakše raditi.*). Pogovarjali sva se tudi z Zlatkom Pochobradskym (2016), enim izmed pobudnikov izdelave malološkega spomenika, ki je poudaril željo, da je spomenik Petra Klepca hkrati spomenik prebivalcem, ki so med drugo svetovno vojno trpeli in umirali v italijanskih koncentracijskih taboriščih, zlasti v zloglasnem taborišču Kampor na otoku Rabu (Malnar 2003):

Ja sam htio evo od malih nogu, od kad sam čuo tu priču o Petru Klepcu, ne samo o Petru Klepcu, nego i o jeziku, sačuvati to za pokoljenja jel'. Zato sam toliko radio i na imidžu Petra Klepca i ... međutim to vam je išlo vrlo, vrlo teško. Htio sam prvo da Petar Klepac bude onaj spomenik koji je sad u Malom Lugu, da pod tim pokroviteljstvom ti internirci nađu svoj mir... (Zlatko Pochobradsky, 2016)

To zamisel je izrazil tudi v svoji pesmi *Mali Log* (slovenski prevod v Primc 1991a: 23):

Spomenik je zrasel
v tvojem srcu
in interniranci gledajo v njem
vso svojo muko
in glad
a škoda je
velika škoda
da še peter klepec
ni videl svojega obraza
stoletnega obraza
v njem
da bi videl svoj obraz
peter klepec
in mi vsi.

11. oktobra 2018 je bila na Strmi Rebri nad Osilnico v bližini Čačiča slovesna otvoritev najnovejšega kipa Petra Klepca. Pobudnik projekta je bil spet Stanko Nikolić, avtor kipa pa Marjan Leš. Projekt je finančno podprla Občina Osilnica. Nikolić (2018) pravi, da do polemik ali nasprotovanj postavitvi kipa tokrat ni prišlo. Zataknilo se je le pri pridobitvi dovoljenja za postavitvev na državni zemlji, a so težavo rešili tako, da so kipa postavili na zasebnem zemljišču.

Otvoritev najnovejšega, petega kipa Petra Klepca na Strmi rebri pri Čačiču, 11. oktober 2018 (foto: Anja Moric, 2018).

Peter Klepec/Petar Klepac/ Pitir Kljep(o)c v vsaki od različic svojega imena združuje več identitet: lokalne, regionalne, nacionalne. Lokalni junak iz doline zgornje Kolpe in Čabranke svojo moč, pridobljeno ob srečanju z nadnaravnim, največkrat uporablja za pomoč in zaščito skupnosti in domovine, v kateri živi. Ustno izročilo o njegovih podvigih in moči je ohranilo tudi sledi drugih izročil in verovanj iz teh krajev: kresnika, vile, psoglavce, pa tudi starejše mite in verovanja v slovanska in predсловanska božanstva. Junaške pripovedi so del heterogene ustne nesnovne dediščine doline. Toponimi in mikrotoponimi potrjujejo njeno ukoreninjenost v prostor, v katerem je nastala in v katerem se še vedno prenaša naprej, se izvaja in na novo ustvarja. Peter Klepec je junak z obroba, z meje, ki je postala nacionalna. Njegova preobrazba iz lokalnega v nacionalnega junaka oziroma v junaka z »dvojnim državljanstvom« se je začela pri samih začetkih zbiranja in zapisovanja izročila v slovenskih in hrvaških virih, je del procesa ustvarjanja nacionalnih pripovedi, »zapisovanja nacije« (*writing the nation*) (Bhabha 1992: 161), ki rado poseže za mitskimi časi in narodnimi heroji. V Sloveniji je bil Peter Klepec iz lokalnega junaka ustnega izročila hitro preoblikovan v literarni lik, kar je še dodatno okrepilo njegov položaj nacionalnega junaka, medtem ko na Hrvaškem ostaja poznan lokalno in kot navdih v delih lokalnih piscev.

Današnja delitev območja doline Petra Klepca med dve državi je pripeljala tudi do nacionalnih prisvojitvev junaka kot največje regionalne posebnosti, s tem pa tudi do različne rabe izročila v identifikacijah in samopredstavitvah lokalnih skupnosti z obeh strani meje. To je opazno v rabi nekaterih različic pripovedi v turistični promociji občin in območja, pa tudi v vizualizaciji Klepca v spominkih in spomenikih. Čeprav spomeniki navidez predstavljajo ujetost junaka ustnega izročila v določeni obliki kulturnega spominjanja, pa s tem spodbujajo prenos in tudi ustvarjanje novih tradicij (med lokalnim prebivalstvom in med turisti). V tej novi vlogi Petra Klepca ponovno najbolj potrebujejo njegovi sovaščani, sosedje iz doline, da kot del skupne dediščine, ne glede na meje in različne interese, ponovno uporabijo njegovo ime in moč, da enkratno predstavlja svojo dolino.

REFERENCE

- Assmann, Jan 2006 'Kultura sjećanja.' V: *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić in Sanja Prlenda, ur. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. Str. 47–78.
- Bhabha, Homi 1992 'Diseminacija: Vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije.' V: *Politika i etika pripovijedanja*. Vladimir Biti, ur. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. Str. 157–90.
- Babić, Vanda in Danijela Danilović 2013 'Demonološki zapisi i oblici u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena.' *Lingua montenegrina* 6(1/11): 251–99.
- Barac-Grum, Vida in Božidar Finka 1981 'Govori i nazivlje.' V: *Gorski kotar*. Josip Šafar, ur. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“. Str. 419–31.
- Batina, Klementina 2004/2005 'Baština Gorskog kotara i njezina primjena: Oblici muzeološke i turističke prezentacije.' *Etnološka tribina* (27–28)34–35: 185–96.
- Batušić, Nikola 1993 'Zrinski i Frankopani u hrvatskoj drami.' *Umjetnost riječi* 3–4: 155–81.
- Bevk, France 1956 *Peter Klepec*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 1963 *Otroci samote*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Blažević, Zrinka in Suzana Coha 2008 'Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu.' *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* 40: 91–117.
- B. n. a. 1997 'Osilniški nadev.' *Dolenjski list*, 21. 8., str. 5.
- Bognar, Helena Ilona in Andrija Bognar 2010 'Povijesni razvoj i političko-geografska obilježja granice i pograničja Republike Hrvatske s Republikom Slovenijom na Žumberku i u Kupskočabranskoj dolini.' *Geoadria* (15)1: 187–224.
- Bohanec, Franček 1966 *Slovenska ljudska pripoved*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bonifačić Rožin, Nikola 1953 *Hrvatske narodne pjesme, običaji i priče kotara Delnice*. IEF rkp 141.
- Bonifačić, Ruža in Tvrtko Zebec, ur. 2017 *Izabrana djela Nikole Bonifačića Rožina*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Bošković-Stulli, Maja 1991 'Fantastika u usmenoj prozi (kazivanja Srba iz Hrvatske).' V: *Pjesme, priče, fantastika*. Bošković-Stulli, Maja, ur. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske in Zavod za istraživanje folklor. Str. 160–97.
- Burić, Antun 1983 *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj: 1438–1975*. Rijeka: Društvo za zaštitu prirodne kulture i povijesne baštine Gorskog kotara.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisoćerih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Cankar, Ivan 1917 *Podobe iz sanj*. Ljubljana: Nova založba.
- Connerton, Paul 2004 (1989) *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Biblioteka Electa, Antibarbarus.
- Crnić, Alojz 1981 'Prinosi za goransku etnografiju.' V: *Gorski kotar*. Josip Šafar, ur. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“. Str. 371–411.

- Čater, Dušan 1995 *Peter Klepec*. Ljubljana: Littera.
- Dukić, Davor 2004 *Sultanova djeca: Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zagreb in Zadar: Thema i. d. in Ibis grafika.
- Fabijanić Stepinac, Tihomira 2016 'Tradicijska kultura uz Lujzijanu i Karolinu: Povijesni putopis kroz Gorski kotar i Prikuplje.' *Problemi sjevernog Jadrana* 15: 133–79.
- Frković, Alojzije 2007 'Petar Klepac – legendarni šumski div čabarskog kraja dobio spomenik.' *Šumarski list* 9–10: 487–8.
- Gatnik, Kostja 1970 'Peter Klepec.' *Pavliha*.
- Gotthardi-Pavlovsky, Beata 1981 'Etnografski prostor i sadržaji.' V: *Gorski kotar*. Josip Šafar, ur. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“. Str. 331–69.
- Halbwachs, Maurice 1992 (1925) *On Collective Memory*. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- Hirc, Dragutin 1892a 'Crtice o kotaru čabarskome.' *Narodne novine* 200, 2. 9, str. 4–5.
- 1892b 'Crtice o kotaru čabarskome.' *Narodne novine* 201, 3. 9, str. 4.
- 1898 *Gorski kotar: Slike i putopisi*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- Hobsbawm, Eric J. 1983 'Introduction: Inventing Traditions.' V: *The Invention of Tradition*. Eric J. Hobsbawm in Terence O. Ranger, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 1–14.
- Hutinović, Alen 2012 *Od republičke do vanjske granice Europske unije - utjecaj političko teritorijalne organizacije na razvoj čabarskog kraja*. (Završni rad - diplomski/integralni studij.) Zagreb: Prirodoslovno - matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Izgoršek, Žan idr. 2017 *Nepremagljiva kokošja junaka*. Ljubljana: Gimnazija Antona Aškercu.
- Janeš, Jasenka, ur. 2002 *Petar Klepac - radna slikovnica*. Čabar: Osnovna škola „Petar Zrinski“ Čabar in Matica hrvatska, Ogranak Čabar.
- Jemeršić, Ivan Nepomuk 1904 *Kopnom i morem na Plitvička jezera*. Zagreb: [Samozaložba].
- Jezernik, Božidar 2013 'Veliki može in razvoj slovenskega narodnega vprašanja.' V: *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Božidar Jezernik, ur. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 7–26.
- 2014 *Mesto brez spomina: Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan.
- Jurković, Fran 1953 *Folkloristički sastavak u 5 odlomaka, 1953*. Odsjek za etnologiju HAZU, NZ 41.
- Knežević Hočevar, Duška 1999 *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe: Domaćinska zamišljanja nacije in lokalitete*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kozak, Ferdo 1971 *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Kropej Telban, Monika 2017 'Tradicijski junak Peter Klepec na stičišču izročil.' *Traditiones* 46(1–2): 11–36.
- Kruhek, Milan 1981 'Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670).' V *Gorski kotar*. Šafar, Josip ur. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“. Str. 47–52.
- Kunaver, Dušica 1988 *Peter Klepec*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kušec, Mladen 2015 *Goranove priče*. Zagreb: Hrvatsko šumarsko društvo.
- Lajić, Ivan in Sanja Klempić Bogadi 2010 'Demografska budućnost Gorskoga kotara.' *Migracijske i etničke teme* 26(2): 191–212.
- Lampič, Barbara 2017 *Strokovna podpora fokusnim skupinam v sklopu priprave Strategije prostorskega razvoja Slovenije 2050: Sklop 4: Gorska in obmejna območja: Zaključno poročilo*. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Levanat-Peričić, Miranda 2008 'Morfologija mitskog čudovišta.' *Croatica et Slavica Iadertina* 4: 531–50.
- Lovrenčević, Zvonko 1970 'Mitološke predaje Bilo-gore.' *Narodna umjetnost* 7(1): 71–100.
- Lužan, Pavel 1994 *Peter Klepec*. Kranj: LG Tri.
- Makarovič, Marija idr. 2002 *Dva bregova eno srce: Življenjske pripovedi iz doline Kolpe in Čabranke*. Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje.
- Malnar, Ivan 2003 *Patnje u fašističkim logorima Italije: 1942.-1943*. Čabar: Ogranak Matice Hrvatske.
- Malnar, Slavko 2004 *Petar Klepac*. Rijeka: „Adamić“; Čabar: Matica hrvatska.
- 2010 *Prezimana u čabarskom kraju kroz stoljeća: 1498. – 1997*. Čabar: Matica hrvatska, Ogranak Čabar.
- 2013 *Život u prošlosti/Življenje v preteklosti*. Ravnice, Čabar: Matica hrvatska, Ogranak Čabar.
- 2016 *Povijest čabarskog kraja*. Čabar: Ogranak Matice hrvatske, Grad Čabar.
- Maselj, Brane 2017 'Zakaj še nihče ni premagal Krpana?: Dr. Božidar Jezernik: Vsak narod potrebuje junake, da v njih išče mero samega sebe.' *Delo*, 12. 3. Spletni vir: <<http://www.delo.si/nedelo/zakaj-se-nihce-ni-premagal-krpana.html>>, 1. 8. 2017.
- Mihanović, Nedjeljko 2003 'Nazorov državotvorni aktivizam.' V: *Nazorovi dani: Zbornik radova 1996.-2002*. Josip Bratulić in Tonko Maroević, ur. Postira in Zagreb: Općinski odbor „Nazorovi dani.“ Str. 109–17.
- Miljenović, Ana 2013 'Pristup razvojno osjetljivim zajednicama u Hrvatskoj: Između teorijske konceptualizacije i političko-pravnih rješenja.' *Politička misao* 50(3): 155–79.
- Mrakar, Anja 2014 'Krvoločni osvajači in hudičevi vojaki: »Turki« kot »barbari« v ideoloških diskurzih in slovenskih folklori.' *Studia mythologica Slavica* 27: 221–42.

- Moric, Anja 2015 'Peter Klepec: Od (lokalnega) junaka do (nacionalne) prisposobe šibkosti.' *Ars & Humanitas* 9(1): 204-26.
- Moric, Anja in Ana Perinić Lewis 2016 'Hero Petar Klepac and his Homeland.' V: *3rd International Conference of Mediaeval Archaeology: Sacralization of Landscape and Sacred Places, Book of Abstracts*. Juraj Belaj idr., ur. Zagreb: Institute of archaeology. Str. 51-2.
- 2018 'Petar Klepac/Peter Klepec/Pitr Kljpec: A Borderland Hero and the Manifestations of his Strength.' *Narodna umjetnost* 55(1): 135-58.
- M. Š. 2002 'Postavitev kipa Petra Klepca - simbola naše dežele.' *Osilniška dolina* 18: 15.
- Nazor, Vladimir 1908 *Veli Jože - istarska priča*. Ljubljana: Dragutin Hribar.
- Nikolov, Katarina 2016 *Peter Peter*. Animirani film. Ljubljana: Tramal Films.
- Nora, Pierre 2006 'Između pamćenja i historije: Problematika mjesta.' V: *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić in Sanja Prlenda, ur. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, Str. 23-43.
- Ožbolt, Anton 1974a *Dežela Petra Klepca*. Ljubljana: Borec.
- 1974b 'Peter Klepec.' *Dolenjski list*, 26. 12., str. 6.
- Ožura, Jože 2002 'Peter Klepec.' *Osilniška dolina* 18: 7-8.
- Pavić, Radovan 1981 'Zemljopisne značajke.' V: *Gorski kotar*. Josip Šafar, ur. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“. Str. 7-25.
- Perinić Lewis, Ana in Morana Jarec 2016 'Zaboravljenim prometnicama i nevidljivim stazama: Planiranje kulturnih ruta u Gorskom kotaru.' V: *Srednjeevropsko povezovanje etnologov in kulturnih antropologov kot izziv današnjemu času / Srednjoevropsko povezivanje etnologa i kulturnih antropologa kao izazov današnjemu vremenu. 13. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 13. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Jadranka Grbić Jakopović idr., ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 30-52.
- Pochobradsky, Zlatko, ur. 2001 *Kap svaje reči*. Čabar: Poglavarstvo grada Čabar.
- Popit, Ilja 2010 *Od volklodlaka do Klepca: Vsakovrstna praznoverna mnenja, šege ter pripovedi Ribničanov, Potočanov, Krašovcev in Osilničanov*. Radovljica: Didakta.
- Primc, Jože 1989 'Čigav junak je Peter Klepec?' *Dolenjski list*, 16. 3., str. 20.
- 1991a *Peter Klepec in njegova dežela*. Kočevje: Koordinacijski odbor za razvoj Zgornje Kolpske doline.
- 1991b 'Od Petra Klepca do Rimljanov.' *Dolenjski list*, 11. 7., str. 12.
- 1993 'Izlet v deželo Petra Klepca.' *Dolenjski list*, 1. 7., str. 15.
- 1996 'Priimki in naselja v zgornji Kolpski dolini.' *Dolenjski list*, 4. 1., str. 14.
- 1997a *Okameneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline (od Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare do Dola in Predgrada)*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 15).
- 1997b 'Iz kmetijstva v turizem.' *Dolenjski list*, 27. 2., str. 5.

- 2006 *Naši na Hrvaškem ali Izgubljeni Slovenci*. Kočevje: Samozaložba.
- 2009 'Kako je Peter Klepec moč dobil: Slovenska ljudska.' *Ciciban* 8: 24–5.
- Ravnikar - Poženčan, Matevž 1847 'Še ena povest od Petra Klepca.' *Kmetijske in rokodelske novice* 5(21), 26. 5., str. 84.
- Riman, Barbara 2013 'Doseljavanje stanovništva iz slovenskih krajev u Čabarski kraj na temelju zabilježski u knjigama Status animarum.' *Migracijske i etničke teme* 29(1): 63–88.
- Rudan, Evelina 2016 *Vile s Učke: Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Sertić, Mira 1970 'Stilske osobine hrvatskog historijskog romana.' V: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima: Od narodnog preporoda k našim danima*. Aleksandar Flaker in Krešimir Pranjić, ur. Zagreb: Liber, Str. 175–255.
- Sever, Maja 2017 *Peter Klepec ali Kako postaneš pravi junak*. Ljubljana: SNG Drama.
- Schubert, Gabriella 2003 'Marko Kraljević – eine Identifikationsfigur der Südslawen.' V: *Bilder vom Eigenen und Fremden aus dem Donau-Balkan-Raum*. Gabriella Schubert in Wolfgang Dahmen, ur. München: Südosteuropa-Gesellschaft. Str. 101–20.
- Sevčan 1846 'Peter Klepec, silni slovenski junak.' *Kmetijske in rokodelske novice* 4(51), 23. 12., str. 204.
- Simončić, Katarina Nina 2011 'Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda.' *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43: 235–54.
- Simonič, Ivan 1971 'Zgodovina mesta Kočevja in Kočevske.' V: *500 let mesta Kočevje*. Herman Kotar, Marija Andeselič in Miha Briški, ur. Kočevje: Skupščina občine. Str. 5–51.
- Simoniti, Vasko 1990 *Turki so v deželi že: Turški vpadi v slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba.
- 2003 *Fanfara nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Smole, Marko 2010 'Govori ob Čabranci in zgornji Kolpi.' V: *Živa kulturna dediščina se predstavi*. Naško Križnar, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 28–31.
- 2013 *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke*. Plešče: Etnološka zbirka Palčava šiša.
- 2016 'Sacred Slavic triangle in the upper Kolpa and Čabranka valley, a story about Prechristian and Christian landscape sacralisation.' V: *3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology „Sacralization of Landscape and Sacred Places.“* Juraj Belaj idr., ur. Zagreb: Institut za arheologiju, 25–6.
- 2018 'Sacred Slavic triangle in the upper Kolpa and Čabranka valley, a story about Prechristian and Christian landscape sacralisation.' V: *Sacralization of Landscape and Sacred Places: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*. Zagreb: Institut za arheologiju (Zbornik Instituta za arheologiju; 10). Str. 93–104.

- Steinbacher, Koni 1999 *Peter Klepec*. Animirani film. Ljubljana: ARF Ljubljana in TV Slovenija.
- Šicel, Miroslav 1971 'Povijesni romani Eugena Kumičića.' *Croatica* 2: 177–200.
- 1991 'Kumičićeva „Urota zrinsko-frankopanska“.' *Fluminensia* 1–2: 53–6.
- Škerl, Dane 1980 *Peter Klepec*. Opera in balet SNG Maribor.
- Škiljan, Filip 2012 *Kulturno-historijski spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće.
- Šmitek, Zmago 2004 *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.
- Vaupotić, Miroslav 2002 'Zrinsko-frankopanska urota u hrvatskoj dramskoj književnosti' V: *Tragom tradicije*. Miroslav Vaupotić, ur. Zagreb: Matica hrvatska. Str. 428–52.
- Velikonja, Mitja 2003 *Mitografije sedanjosti: Študije primerov sodobnih političnih mitologij*. Ljubljana: Študentska založba.
- Vojnović-Traživuk, Branka 2002 'Nošnja splitskih varošana u procesu nacionalne identifikacije.' *Ethnologica Dalmatica* 11(1): 7–143.
- Young, James 2006 'Tekstura sjećanja.' V: *Kultura pamćenja i historija*, Maja Brkljačić in Sandra Prlenda, ur. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga. Str. 199–216.
- Zečević, Divna 1972 'Odjek pogibije Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana u pučkim pjesmama njihova doba.' *Narodna umjetnost* 9: 41–54.
- Žagar, Anka 2001 'Pitr Klepc na Svite Guore sedi.' V: *Kap domaće*. Zlatko Pochobradsky, ur. Čabar: Poglavarstvo grada Čabar. Str. 443.
- Žanić, Ivo 1998 *Prevarena povijest: Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. Zagreb: Durieux.
- Žiža, Stjepan 1914 'Marko Kraljević (Iz Istre).' V: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 19(2). Dragutin Boranić, ur. Zagreb: JAZU. Str. 194–384.

Po Krpanovih sledih: Martin Krpan – junak na robu

MILAN TROBIČ

UVOD

Ko sem premišljeval o naslovu tega prispevka, sem omahoval: naj iščem kak nov naslov ali naj ostanem pri naslovu svoje knjige *Po Krpanovih sledih* iz leta 2005? Odločil sem se za slednjega zaradi povsem preprostega razloga: do lika Martina Krpana me je pripeljalo raziskovalno delo v času študija na magistrski stopnji, sledile so raziskave pojavnosti kontrabanta in tihotapstva na doktorski stopnji in naposled se z odsevi Krpanovega lika srečujem še danes ob terenskem raziskovalnem delu.

Knjiga *Po Krpanovih sledih* je nastala na osnovi mojega magistrskega dela *Sindrom Martina Krpana – med junaštvom in razbojništvom* in na podlagi tedanjega študijskega in terenskega raziskovalnega dela. Pri tem sem večkrat prišel do podatkov, povezanih z izročilom o kontrabantarjih in tihotapcih. Nekaj teh podatkov sem nato v dopoljnjeni in razširjeni obliki objavil leta 2003 v knjigi *Furmani*, druge pa sem uvrstil v knjigo *Po Krpanovih sledih* (Trobič 2005: 11) in pozneje tudi v doktorsko disertacijo. Pripovedovalci na terenu so pogosto navajali povest Frana Levstika o Martinu Krpanu in k temu dodajali svoje spomine na kontrabantarje in tihotapce, ki jih imajo za edine in prave Krpanove naslednike. Ob teh izkušnjah so poudarjali močnega Krpana in njegovo pretkanost, ki ni bila tuja niti povsem konkretnim posameznikom, ki so se ukvarjali s kontrabantom in tihotapstvom, še daleč tam v polpreteklem času. Povezave s Krpanom so v pogovorih z ljudmi večkrat pripeljale do tega, da so ti v svoje pripovedi in razmišljanja vpletali tudi ocene razmerja med posameznikom in državo in njenimi represivnimi organi, od policajev-žandarjev do vojske in carine. To pa je ravnanje, ki ga najbolje kaže sam Krpan. Poleg tega je v teh opisih šlo praviloma za odnos mi – drugi oziroma mi – država. Slednja pogosto nastopa kot tujek, ne glede na to, kdo jo vodi. Ljudje pa so do nje in njenih dejavnosti zadržani in previdni. V tem smislu se je oblikoval tudi poseben odnos do tistih, ki kršijo zakone, kar se kaže v mnogih primerih strategij preživetja, ne samo ko govorimo o Martinu Krpanu. Slovenci namreč radi pogledamo skoz prste tistim, ki se ne ozirajo na zakone in represivni državni aparat. Vendar gre pri tem za nekakšno selektivnost: nekateri kršitelji imajo namreč skoraj popolno zaslombo med ljudmi, medtem ko so drugi uvrščeni med kriminalce in s tem izločeni iz skupnosti. Vendar so pogovori z ljudmi pokazali, da je precej primerov, še posebej ko nekdo, сосед ali kdo tretji, čez noč obogati, pa ga ljudje ne obsojajo, ampak so mu prej nevoščljivi in mu pripišejo veliko mero iznajdljivosti. Takšne oznake so deležni tudi posamezniki, ki se po javnem mnenju ukvarjajo z domnevnimi kriminalnimi posli, ki jih represivni organi nikoli ne dokažejo. To se je zelo razširilo v in po času tranzicije in privatizacije, ko smo vsi državljani prejeli lastninske certifikate. Tako imamo tudi v svoji državi nekakšna dva pola, in sicer iznajdljive posameznike, ki jih ljudje ne obsojajo do tistega trenutka, ko sami niso neposredno prizadeti ali oškodovani, in na drugi strani lastno državo, ki jo čutimo kot nekakšno prisilo, tuj element, ki zataji v odločilnih trenutkih, ko sta ogrožena premoženje in osebna varnost.

Martin Krpan predstavlja osebo, ki nosi močan junaški naboj, postavljen v hojo po robu, med zakoni države, legalnostjo in legitimnostjo preživetja. Krpan uporablja strategije ravnanja, ki so značilne za predstavnike obmejnih, majhnih narodov in tako imenovane mediteranske družbe. Tako na primer na Siciliji goljufanje države ni bilo nikoli zločin. Družbe v Sredozemlju namreč nosijo v sebi globoko zakoreninjen odpor proti javni oblasti, državi in njenim zastopnikom. Ti predstavljajo moč, katere glavna značilnost je, da je »šibka do močnih in močna do šibkih« (Giordano 1995: 61). Tu seveda ne gre samo za značilno mediteransko ravnanje, saj se podobno dogaja, na primer, tudi v Vojni krajini, med Uskoki, na številnih mejnih področjih in drugod.

Kontrabantar (avtor: Marino Samsa; Trobič 2005).

Martin Krpan s svojim kontrabantom in pretepanjem finančnih stražnikov, mejačev, kaže na odnos do oblasti, ki mu je tuja, odtujena. To pa je sprejemljivo ravnanje za pripadnike ne samo sredozemskih, temveč tudi drugih podrejenih družb, kjer je globok prepad med državo in vsem, kar ji pripada, in družbo oziroma posameznikom.

Krpan kaže tudi svoj specifičen pogled na svet. »Slišal sem, da vsi ljudje vse vedo; na svetu se pa vse dobi; pa bi se ne dobil tudi junak nad Brdavska?« Pri tem je struktura njegovega svetovnega nazora logična: Krpan ne javka kakor idealist cesar »ni ga mislim, pod soncem junaka«; pač pa ve, da se dejanja preverjajo v označevalcu. Gospoda hiti od besed k dejanjem in se da poklati - Krpan pa je teoretik, to se pravi »kmet je kmet, ne magister. Nikar praznih besed ne razdirajte!« ne

junak, »saj se ne zna bojevati, kakor gre junakom,« si misli Brdavs. Izid dvoboja je za Krpana teorem, ki ga je treba izpeljati iz kakega veljavnega aksioma. Tu pa je priložnost za Levstikovega Slovenca, da pokaže, v čem je superioren nad zgodovinskim velikim svetom. (Skušek Močnik 1978: 199)

KRPAN – SINONIM, ZGLED

Levstikov Krpan je že kmalu po nastanku postal nekakšen sinonim za opisovanje kontrabantarja: ta mora biti močan junak, hrust, doma na majhni kmetiji, premaga številčnejše finančne stražnike in se ne zmeni za nevarnosti. Delovanje posameznikov v omenjenih skupinah tihotapcev in kontrabantarjev je bilo poleg tega, da so jih »uradno preganjali« tudi pod neposredno pristojnostjo oblasti, ki je kontrabant in tihotapstvo celo podpirala kot način boja proti monopolu druge, konkurenčne države.

Tu mislim predvsem nekaj stoletni boj habsburškega dvora proti Beneški republiki Tako so denimo Benetke, nekdanja bizantinske uprave v severnem Jadranu, nato svobodna oligarhična republika, s svojim imperializmom tekmovali s cesarstvom. Le-to jim ni odgovarjalo samo z vojaško silo, temveč tudi z administrativnimi in gverilskimi postopki. Kot svoje pristanišče je ščitilo Trst, spodbujalo in ščitilo uskoške pirate iz Senja ter obnovljalo njihovo populacijo s prišleki iz Krajine. Poleg tega je dopuščalo in nemara celo spodbujalo kontrabant in tihotapstvo, ki sta posegala v beneške monopole in omogočala – prek kranjskih in štajerskih kmečkih prekupčevalcev – prehajanje piratskega plena iz Trsta v notranjost celine. (Rotar 1993: 158–9)

Merjenje moči (avtor: Marino Samsa; Trobič 2005).

Da gre pri ilegalni trgovini ali prenašanju blaga, izdelkov in drugega čez mejo za dve obliki (kontrabant in tihotapstvo), ki imata vsaka svoj pomen, sta opozorili tudi Špela Pogorelec in Nataša Rogelja. Tako sta zapisali,

da tako tihotapstvo kot kontrabant pomenita v slovarju slovenskega knjižnega jezika eno in isto, v pogovornem jeziku v Istri in v spominu ljudi pa ne živita kot soznačnici. Beseda tihotapstvo se nanaša bolj na meddržavno ilegalno trgovino, medtem ko se je v obravnavanem obdobju med obema vojnama pod kontrabant štelo vse, s čimer si prevaral finančno stražo, torej davkarijo znotraj države. Poleg tega nosi kontrabant s seboj tudi socialno noto, način preživljanja ter vsakdanjost in kontinuiteto tega dejanja skozi zgodovino tako Istre kot drugih območij Slovenije. Ob nenehnem spreminjanju meja, zakonov, oblasti in predpisov so se ljudje največkrat morali znajti na lastno pest. Tako kontrabant ni pomenil načina, kako obogateti, temveč kako preživeti. Prav zato, ker je kontrabant uzakonjala stiska, ni to dejanje nosilo s seboj negativnega predznaka. Krpanovski karakter je v Sloveniji navzoč že od nekdanj, zgodba o kontrabantarju brez krivde, Martinu Krpanu, pa ni enkratna, časovno in prostorsko omejena, ampak se razteza po časovnem in prostorskem horizontu slovenskega etničnega ozemlja. (Pogorelec in Rogelja 1998: 1)

PRILJUBLJENOST

Če v Googlov iskalnik vtipkamo Martin Krpan, nam ponudi 300.000 zadetkov.¹ Zakaj je Martin Krpan tako priljubljen oziroma zakaj je njegovo tihotapstvo postalo kontrabant in s tem ne več tako hud prekršek, kakršen bi bil, če bi ostal pri tihotapstvu? Odgovor prinašajo njegova moč, odločnost in preprostost, ki mu dajejo zavetje v skupnosti in njenih nenapisanih zakonih. Krpan namreč po mnenju ljudi ni zakrknjen tihotapec, ampak kontrabantar, je tako rekoč maščevalec za vse storjene krivice in ponižanja. Njegovo preprosto obnašanje pa mu daje nekakšen alibi za prepovedane posle. Postal je tudi nekakšno merilo ali standard, po katerem so oblikovani poznejši junaki. Odlikujejo jih pogum, nadnaravna moč in premetenost. Še zlasti fizična moč in zvitost sta značilnosti, ki ju med novodobnimi Martini Krpani iščejo organizatorji prireditve za najmočnejšega Slovenca. Ta vzbuja različne

1 Preverba februarja 2017.

odmeve in kritike. Po eni strani gre za očitke, da so ta tekmovanja slab posnetek ameriških, tako rekoč filmskih borb orjakov, in da gre za vpliv iger brez meja. Druge ocene so prizanesljivejše, češ da je treba razvijati svoja tekmovanja, na katerih bi oživiljali zgodbe, dogodke iz preteklosti, na primer boj s Turki, Krpanov boj z Brdavsom in podobno. Organizatorji viteških iger pri Predjamskem gradu opazajo, da obiskovalce v odmorih med viteškimi dvoboji pritegnejo predvsem tako imenovane srednjeveške tržnice in kmečke igre, ne pa prikaz gosposke pojedine ali grofovski sprejem.

Miran Košuta je v svoji knjigi zapisal stališče,

da je prav Martin Krpan tudi v slovenski literarni zgodovinski in nacionalni zavesti simbol neomajne svobode, prvinske moči in suverenosti, leposlovno utelešenje narodne samobitnosti par excellence. »Dark side of the moon«, druga, »temna« stran Levstikovega junaka – njegovo tihotapstvo, prepovedano trgovanje s soljo – nam je bolj ko ne obrobna, manj pomembna... (Košuta 1996: 179)²

TEZA

Moja teza je, da gre za sindrom Martina Krpana, ki ga najbolje kaže odnos v slogu »z glavo prikimavati in držati figo v žepu!« Sindrom je glede na spoznanja, do katerih sem prišel, navzoč v tako imenovanih sredozemskih družbah, pa ne samo tam, temveč ga zasledimo tudi v okolju, kjer narodi živijo na t. i. robnih, mejnih območjih, ob poteku državnih mej, ki se nenehno spreminjajo. Junaški lik Martina Krpana sicer močno zasenči njegovo temnejšo tihotapsko stran, vendar se je junak nikakor ne sramuje, temveč jo celo poudari do tolikšne mere, da preskusi samega cesarja - vrhovno oblast, ko mu pove, kakšna je njegova želja: dobiti potrdilo, da bo lahko s privoljenjem države nemoteno tovoril tihotapsko blago!

POGLEDI

Zanimiv je pogled Petra Burkeja, ki je za obdobje predindustrijske Evrope med letoma 1500 in 1800, zapisal, da je zunaj mest opazna

2 Za sol kot »ključni predmet« Levstikovega Krpana glej Hladnik 2002.

precejšnja mera nezaupanja do vseh, ki ne pripadajo ozkemu krogu sorodnikov in prijateljev; pripadnost temu krogu je namreč značilnost tradicionalnih družb. S tem je povezana tudi podoba sveta kot prostora »omejenih dobrin«, v katerem lahko posameznik napreduje samo v škodo drugega. Burke je dodal, da takšno pojmovanje sveta ni brez osnov povezano z družbami, ki nimajo gospodarske rasti. Posledica tega je bila široko razširjena zavist, »zli pogled« in strah pred zavistjo. Takšno je, na primer, verovanje, da so lahko čarovnice izmolzle mleko sosedovih krav s pomočjo nadnaravnih sil. Zato so ljudje poznali čarovnije, s katerimi so šteli domače živali in preusmerjali zlo na tujo živino. Ljudje pa, kakor da so verjeli, da ni mogoče zamenjati sistema, temveč se lahko spremeni samo položaj, ki ga ima posameznik v tem sistemu (Burke 1991 [1978]: 143).

Ob tem ne gre spregledati razmišljanj Christiana Giordana:

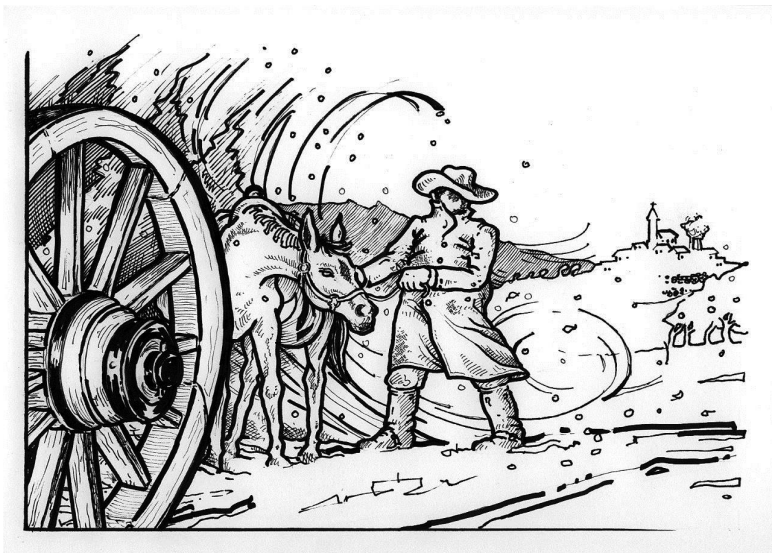
Skupnost, ki išče kohezijo in s tem tudi kolektivno identiteto, se ne obrača le na »mite o nastanku«, temveč tudi ustvarja »vzorništvo«. Tudi v tem primeru gre tako rekoč vedno za ažuriranje zgodovine, ker – če pustimo ob strani različne »kulte osebnosti«, ki so jih sprožali totalitarni sistemi, da bi slavili figure resničnega vodje, in ki so dejavni tudi še danes – se »vzorništvo« kot skupek vrlin, ki se jim je treba čuditi in jih po možnosti posnemati, dodaja eminentnim likom iz preteklosti. »Vzorništvo« se tako nadaljuje z ažuriranjem zgodovine. Ko usmerimo pozornost na vrednote tistih, ki so zaznamovali ali celo ustvarjali preteklost neke skupine, je jasno, da si skupnost na tak način prizadeva k poudarjanju svoje večvrednosti v sedanosti. V takem primeru postane ustvarjanje »vzorništva« glavni element »boja za priznanje« določene družbene skupine. Posebej zanimivo se mi ne zdi vztrajanje pri »neogibnosti« ali »nuji«, da se obračamo k »vzorništvu« v kolektivnih praktičnih identitetah, temveč omogočanje različnih načinov in posebnih razlogov za ustvarjanje »spoštovanja vrednih osebnosti« v dani družbi. Poudaril bi podmeno, da je ustvarjanje »vzorništva« ponavadi zasnovano na »sanktifikaciji« ali »heroizaciji« zgodovinskih osebnosti. Toda merila, ki so potrebna za to, da bi nekoga razglasili za »svetnika« ali »junaka«, se v marsičem spreminjajo od skupine do skupine in to velja tudi za tisto, kar imenujemo »evropski kontekst«. (Giordano 2001: 79–80)

Krpan je predstavljal nekakšen prototip za vse tiste, ki so se gibali na meji med legalnostjo in legitimnostjo. Njegovi nasledniki so tihotapci in predvsem kontrabantarji, ki so delovali v vseh zgodovinskih obdobjih in še zlasti v času med obema svetovnjima vojnoma. Poleg tega menim, da je Levstik Krpanov lik upodobil na temelju izročila o tovornikih in njihovi kontrabantarski dejavnosti. Ta je bila velikokrat podaljšek ilegalnega načina delovanja habsburškega dvora, ki je na

področju Jadrana od sredine 14. stoletja skušal zlomiti premoč Beneške republike. V luči teh podatkov iz knjige Darka Darovca *Davki nam pijejo kri* (Darovec 2004) gre pri Krpanovem kontrabantu pravzaprav za dejavnost, ki jo je v severnem Jadranu podpiral hitro razvijajoči se Trst, ki je bil v rokah Habsburžanov. Zato ni presenetljivo, da se srečanje med Krpanom in cesarjem Janezom odvije tako, kakor se, brez velikega presenečenja z obeh strani. Tu je tudi del odgovora na vprašanje, zakaj je Krpan med ljudmi tako priljubljen. Krpanov kontrabant je načeloma nelegitimen, vendar skrivoma zaželen in dobrodošel. Krpanova slava je, na primer, po oceni enega od mojih sogovornikov, tudi v tem, da v njem vidimo močnega možakarja, ki se znajde in ki so ga nekoč učitelji postavljali ob bok Adamu Ravbarju, zmagovalcu v bitki proti Turkom pri Sisku. Takšna primerjava se pogosto sliši, zato ni nenavadno, da si ga toliko krajev lasti za svojega in so se ljudje pripravljene tudi sprejeti, kdo ima prav in kdo se moti oziroma kdo je do Krpana upravičen in kdo ne. V tem lahko zasledimo tudi elemente sindroma Martina Krpana (Trobič 2005: 14–5).

Martin Krpan je naš najpopularnejši kontrabantar, čeprav ga vsi označujejo za tihotapca, ki v svojem poslu ni bil ne osamljen ne prvi. Pravi tihotapski podvig je bilo na primer že tovorjenje Biblije, ki jo je v pruskem luteranskem središču Wittenberg ob Labi leta 1583 natisnil Jurij Dalmatin. Biblija nosi letnico 1584, izdajo so financirali deželni stanovi, tamkajšnji tiskar Selfisch jo je opremil z bogatimi lesorezi. Knjigo so nato v naše kraje pretihotapili skrito v sodih, dobra polovica od 1500 izvodov je prišla na Kranjsko, nekaj manj kot četrtnina naklade pa na Štajersko in Koroško (Sitar 1999: 128). Kontrabantarstvo imamo tako že v genih, kot je zapisal Lucijan Pelicon, in pri tem je Krpan vzornik in občudovanja vreden lik. Ob vseh tradicijah ne gre pozabiti na žive spomine na solarstvo, saj so se nekoč cele vasi in družine ukvarjale ne le s pridelavo, ampak tudi s trgovino s soljo. Taki »trgovci« so trgovali z vozovi še daleč v polpreteklo obdobje, saj so svojim sorodnikom v notranjost nosili manjše količine soli za osebno rabo. To so počeli do sredine minulega stoletja. Švercanje je bilo v vsakdanjem življenju tako močno zasidrano, da so znani primeri, ko se je neka taka švercarka v času pod Italijo poročila prav zaradi švercanja in vezi, ki jih je spletla ob tem (Pelicon 2000: 6).

Zanimivo pri vsem je, da so pogledi na Krpana zelo različni. Po eni strani se ljudje nad njim in njegovimi dejanji navdušujejo, po drugi mu očitajo počasnost in drobnjakarstvo. Tako je Anton Trstenjak zapisal, da ga ob misli na slovensko suverenost nehote motita narodni povesti o Petru Klepcu in Martinu Krpanu, da ne omenja spečega Kralja Matjaža. Trstenjak je takrat od nekega kulturnika dobil izzivalno

Martin Krpan na poti (avtor: Marino Samsa; Trobič 2005).

pismo, češ, če piše psihologijo slovenskega človeka, naj vendar ne poveličuje preveč njegovega značaja. Splošno je poznano, da so se njegove poteze izkristalizirale v tipih, ki kakor Peter Klepec ali Martin Krpan sicer razodevajo moč in naravno pamet, hkrati pa nazorno kažejo slovensko politično nemoč, pravzaprav nezmožnost, da bi kaj dosegel. Če pri tem misli še na spečega Kralja Matjaža ali na pravljичno Lepo Vido, se takoj razodeneta pristna slovenska utopičnost in zasanjanost v prihodnost, ki ne bo nikoli resničnost (Trstenjak 1991: 194). Za Trstenjaka je tak tudi slovenski politik in slovenski človek – pokoren podanik. Po njegovem se je Martinu Krpanu sicer posrečilo priti na sam cesarski Dunaj in tam izbojevati zmago »zase«. Toda tudi on se je takoj zadovoljil s trohico; namesto da bi nadaljeval do dokončne zmage zase in za svoje ljudstvo, se je zadovoljen vrnil nazaj v svojo garaško revščino. To spominja na sodobna razmišljanja: naj se imajo, kakor hočejo, samo mene naj tu spodaj pri miru pustijo. Martin Krpan se na Dunaju ni vedel, kakor bi se državnik, marveč je ravnal kot »zmagovit« podanik brez suverene držge, zadovoljil se je z drobcem svojih podaniških želja in se s to »zmago« vrnil domov. Slovenskemu bajeslovnemu narodnemu junaku, ki je podzavestna usedlina slovenskega človeka, manjka suverena državniška drža. V njem kljub nadpovprečni zmožnosti prevladuje tip državljanske pokorščine in discipline. Tako so tudi naši vodilni politiki z redkimi izjemami redno razodevali bolj smisel za disciplino in popuščanje kakor za suvereno državniško vztrajanje (nav. delo: 195).

Raziskovanje sledi Martina Krpana je pokazalo vrsto zanimivih podrobnosti, ki so na prvi pogled zelo vsakdanje. V prvi vrsti gre za spoznanje, da so zadeve, še posebej ko govorimo o načinih ravnanja in strategijah preživetja, drugačne, kakor se nam kažejo na prvi pogled. Strategije oziroma njihove razlage so bolj ali manj le nadaljevanje mimikrije, obrambnih mehanizmov, ki služijo za ustvarjanje lastnih majhnih vrtičkov. Slovenci se z elementi sindroma Martina Krpana kažemo kot narod, ki uporablja med drugimi tudi strategije ravnanja in preživetja, ki jih najdemo v sredozemskih kulturah in družbah. To velja, na primer, za razmerje med legalnim in legitimnim, za odnos, ki ga imamo do »tistega, ki se znajde«. Ta je razmeroma pozitiven, ko gre za diskurz o nekom, ki si je na nelegalen način pridobil materialne koristi, pa pri tem sami nismo bili neposredno prizadeti. Če smo v to vpleteni ali smo bili pri tem prizadeti, se presoja spremeni. V želji po maščevanju smo pripravljene na tožbe, tudi na fizično obračunavanje in naposled smo odgovornost za lastno naivnost sposobni prenesti na državo, ki je nesposobna, skorumpirana, podkupljiva, lažniva in podpira barabe. Po drugi strani je veliko primerov, ki kažejo na zanimiv odnos do države in njenih ustanov, represivnih organov in »državne pravice«: prikrito smešenje vzvišenih in odtujenih oblastnikov je poznano od nekdaj in prav Krpan s svojim jezikanjem potrjuje to prastaro navado.

Zgled za to je zapis Andreje Žele o tem, kako so si ljudje v Pivki, po starem v Št. Petru, razlagali pravico. Naslov zgodbe je »Hiša laži«, vse pa se je dogajalo pod staro Avstrijo. V zgodbi nastopata brata Tone in Jože. Tone je bil bolj prebrisan, Jože pa je bil doma in je kmetoval. Nekoč sta gledala proti mestu in Jožetu je bila vseč lepa hiša, sodna palača, hiša pravice. Tone mu je takoj zabrusil, da mu bo že dokazal, da to ni nikakršna hiša pravice, ampak hiša laži. Čez nekaj časa si je Tone od brata sposodil 20 goldinarjev, češ da bo kupil junca. Tone mu denarja ni hotel vrniti in se je pretvarjal, da ga sploh ni dobil. Jože se je odločil, da poišče pravico v hiši resnice, in Tone se je s tem strinjal. Ko sta dobila sodni poziv, je Tone obiskal Jožeta in mu potarnal, da za sodišče nima primerne obleke in Jože mu je takoj posodil žametni »reklc« in klobuk. Na sodišču je sodnik najprej zaslišal Jožeta in nato še Toneta, ki se je branil s tem, da je Jožeta obtožil kot največjega lažnivca, ki je sposoben trditi, da je njegov tudi »reklc«, ki ga je imel na sebi. Jože je ob tem takoj zavpil, da je ta »reklc« res njegov, enako klobuk. Tone je rekel sodniku: »No, ste videli sedaj, gospod sodnik!« Ta pa je samo zakričal in oba nagnal. Na poti domov je Tone bratu zagotovil, da mu bo vrnil obleko in denar, saj mu je želel samo dokazati, da to ni hiša pravice, ampak hiša laži (Žele 1996: 145).

Elemente, ki jih prinaša že Krpan, ko zarisuje svoj odnos do oblasti, najdemo tudi pri njegovih naslednikih ali sodobnikih, tihotapcih in kontrabantarjih. Tudi tem ni šlo samo za nagajanje oblastem, marveč tudi za prepričanje, da je kontrabant nekaj povsem sprejemljivega in vsakdanjega. Zanje je bilo tako in nič drugače. Rek »Saj vsi kradejo!« nas v ničemer ne izključuje, prej nasprotno. Taki in podobni izreki so bolj ali manj stereotipi, s katerimi skrivamo v omari lastne okostnjake. Odkrivanje Krpanovega sindroma je odkrivanje narodovega »značaja«, ki je precej drugačen od podobe, ki so jo ustvarjali rodovi izobražencev, pisateljev, politikov in tudi povsem navadnih ljudi. Strategija »delanja fasad«, da sosedi vidijo le našo urejeno zunanost, se sprevrže v svoje lastno nasprotje in samo še pogloblja krpanovstvo, ki ga v njegovi svojejavosti ne more krotiti niti lastna iniciativa. Krpanove trma, jezičnost, uporništvu, tihotapstvo in »vera« v lastni svet vrednot so navzoče danes. Pri tem je zelo izrazita težnja, da bi se drugim kazali v boljši luči, kakor pa dejansko smo. Navdušenje nad tujim, še posebej ko gre za predstavnike posamičnih narodov, za katere menimo, da so razviti, je precej drugačno od tistega, ki ga namenjamo našim »sorodnikom z juga«. Ob naštetem je zanimiv tudi odnos do kriminala. Ljudje zelo obsojajo najrazličnejše kriminalne oblike, ki zadevajo lastnino in sodijo v domeno gospodarskega kriminala, medtem ko kontrabant in tihotapstvo ne sodita med izrazito negativna dejanja. Novice, ki jih beremo ob krajah ženskih torbic, dobijo večji negativni prizvok, saj tatovi s tem dejanjem neposredno posežejo v lastnino konkretnega posameznika, kar je najhujši greh. Ko govorimo o tihotapstvu, še posebej, ko gre za trgovino z belim blagom oziroma z ekonomskimi emigranti, stvari že niso tako negativne – vendar spet le do trenutka, ko se postavi vprašanje, kje naj bo azil za prebežnike. V primeru, ko država dela na svojo pest, so se prebivalci vasi ali mest pripravljene organizirati v vaške straže, iniciativne odbore in druge oblike z enim samim namenom, spraviti nevarne tujce čim dlje od svojih bivališč.

STEREOTIPI IN SINDROM

Ob tem ne gre pozabiti na tako imenovani stereotip ponižnosti in hlapčevstva, ki je, po Janeku Museku, frustracijski proces. Stereotipa o ponižnosti, hlapčevanju in neagresivnosti ne ustvarja tisti, ki se s takšno vlogo sprijazni, temveč tisti, ki se z njo noče sprijazniti. Podredljiv

človek se ne pritožuje zaradi podrejanja, pač pa se zaradi tega pritožuje dominantni človek, ki ga drugi prisilijo k pokornosti. Poleg tega je avtostereotip o ponižnosti in neagresivnosti nezavedno psihološko sredstvo, ki mora razorožiti nasprotnika in njegovo agresivnost in ki hkrati uspešno tolaži lastno moralno vest, lastni nadjaz, ki pač ne dovoljuje agresivnosti. In, kakor ugotavljajo teoretski psihoanalitiki, je »slovenski nadjaz« poseben problem (Musek 1994 : 183).

Sindrom Martina Krpana najbrž ni tako izrazit kot opisani stereotipi, razvidni tudi pri Krpanu, ki pa s svojim ravnanjem vnaša nove elemente, ki te stereotype presegajo. S tem smo blizu tihotapstvu, skrivanju, trmoglavosti – ali, lepše zveneče, posebnosti in brezkompromisnosti. In spet se vrnemo na začetek, kaj ljudi pri Krpanu vznemirja, zakaj Krpana občudujejo? Pogled na to dajejo tudi članki o tekmovanjih za naslov najmočnejšega Slovenca – novega Martina Krpana. Asja Matjaž je napisala članek o Ljubljančanu Borisu Vidmarju, ki se je leta 1995 odločil, da bo pripravil povsem domačo tekmovalno igro v moči in spretnosti – navdih zanjo je našel v Levstikovem Martinu Krpanu – ni pričakoval, da bo zanimanje zanjo iz leta v leto tako raslo, da bo vse več fantov in mož, ki bi želeli osvojiti naslov najmočnejšega Slovenca in bi bili za to pripravljeni tudi kaj narediti. Sploh pa ni pomislil, da bi se s slovenskimi fanti želeli pomeriti tudi tujci. Zelo zanimivo je nadaljevanje članka: »Ko smo začeli,« pravi Bojan Vidmar, »so se na tekmovanje prijavili predvsem močni fantje. Z leti pa se je pokazalo, da to le ni dovolj, da so tudi za to tekmovanje potrebni treningi, da sta ob moči potrebna še spretnost in nekaj pametnega razmisleka« (Matjaž 2002).

Ob sindromu Martina Krpana je izrazito poudarjanje kmetstva kot bistva slovenskega naroda. Mitja Velikonja je menil, da so spomin na izgubljeno domačnost, idilično tradicionalnost, sveto preproščino, enodušno harmoničnost, versko enotnost, družinske vrednote in obsodbe kvarnega, razvratnega vpliva modernega sveta (bili ves ta čas) del diskurza revivalistov in ognjiščarskih političnih gibanj na Slovenskem; v novejšem času pa tudi ekonomske propagande (Velikonja 1996 : 180).

ZA KONEC

Naj k sklepnemu premisleku dodam še nekaj iztočnic. Ob iskanju sledi Martina Krpana sem našel tudi članke, v katerih želijo avtorji opozoriti na zanimivo dogajanje v preteklosti oziroma spodbujajo iskanje identitet. Vedno so bile okrog nas meje, včasih so bile postavljene niže,

včasih više proti severu, in kot takšne so sooblikovale življenje naših prednikov. Vedno so bili cesarji in dacarji in vedno so bili Krpani, ki so si v življenju pomagali z iznajdljivostjo. S temi dejstvi je želel Lucijan Pelicon spodbuditi premislek o tem, kje so lahko nastale zgodbe, ki so jih uporabili pisatelji. Prav bi bilo naposled opomniti vse tiste, ki si, upravičeno ali ne, lastijo znamenite knjižne junake, da se določene pripovedi pojavljajo vsepovsod in da so last vseh (Pelicon 2000). Ob preučevanju zgodovinskega dogajanja v Kopru in obmorskih mestih je postal pozoren na omembe zapore meje med beneško Istro in Trstom, ki je koristila Trstu. Drug tak podatek je bil, da so v 14. stoletju v Kopru tovarnikom rekli Kranjci. Omenil je tudi angleško blokado, ko so angleški kapitani mimo nje tovarnikom posredovali angleško sol. V opisanih dejstvih je videl Krpana samega. Po njegovem mnenju je Levstik vse skupaj slišal, ko je prišel za učitelja k Vilharju na grad Kalc in v Senožeče. Takšni »dokazi« pa imajo tako veliko nasprotnikov kakor tudi zagovornikov. Naj navedem le omembo enega mojih sogovornikov, ki je opozoril na pogovor med Krpanom in cesarico: takrat se je Krpan držal, da je bil hudemu vremenu podoben, kakor bi se za Mokrcem bliskalo. Pripovedovalec je v tem videl potrditev, da je bil Krpan doma tam, kjer se vidi Mokrc, to pa je lahko le na cerkniškem območju in na Blokah.

Martinova cesta (avtor: Marino Samsa; Trobič 2005).

Tihotapsko izročilo, ki ga prinaša Krpan, je bilo veskozi tako živo, da se v spremenjenih oblikah nadaljuje še danes. Ne gre za konec tihotapljenja, temveč za spremenjene oblike in načine; tako je pred desetletji odprta meja proti Italiji omogočila romarske nakupovalne pohode na znameniti tržaški Ponte Rosso, glavno zbirališče vseh balkanskih in še katerih tihotapcev. To pa je že druga zgodba.

Kontrabant je bil nuja, sta povedala Koprčana. Slovenija je bila vedno obdana z mejami in vedno je bilo treba čez kaj prenesti. Še posebej je bilo to izrazito v primorskem delu. Ko je bilo zaledje odrezano od Trsta, so ljudje ostali brez zaslužka in takrat so se morali znajti. Ko so človeku presekanе vitalne komunikacije, se znajde po svoje; če mu zagradiš cesto in jo ogradiš, bo ograjo preplezal, in tako naprej. V Trst so, na primer, spretno spravili pršut, tako da so si ga ženske navezale pod krilo in ga prenesle čez mejo. Primerilo se je, da je ženska prenesla čez mejo živega petelina, ki je zakikirikal prav na tržaškem pomolu, pred carino, ko je odbila njegova ura. Kokošja jajca so poskrili v oslovka ušesa in zgodilo se je, da je osel pred carino otresal z glavo in jajca so popadla na tla pred cariniki.

REFERENCE

- Burke, Peter 1991 (1978) *Junaci, nitkovi i lude: Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.
- Darovec, Darko 2005 *Davki nam pijejo kri*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče (Knjižnica Annales Majora).
- Giordano, Christian 1995 'The Gulf Between State and Citizens in Complex Societies: An Interpretative Approach to Political Anthropology.' V: *MESS: Mediterranean Summer School, Piran, Slovenia, 1994–1995*. Borut Brumen in Zmago Šmitek, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 57–69.
- 2001 *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd: XX. vek (Biblioteka XX vek; 121).
- Hladnik, Miran 2002 Pa začnimo pri Krpanu. *Sodobnost* 66(2): 227–37.
- Košuta, Miran 1996 *Krpanova sol: Književni liki in stiki na slovenskem zahodu: Študije in eseji* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Matjaž, Asja 2002 'Štajerec Boris, novi Martin Krpan.' *Večer*, 12. 9., str. 38.
- Musek, Janek 1994 *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Pelicon, Lucijan 2000 'Po kom se je zgledoval Fran Levstik?' *Primorske novice*, 11. 11., str. 6.

- Pogorelec, Špela in Nataša Rogelja 1998 *Solni kontrabant – ilegalna trgovina s soljo iz Sečoveljskih solin v obdobju med obema vojnama do leta 1945*. Diplomatska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Rotar, Braco 1993 'Kje je Mediteran?' *Časopis za kritiko znanosti* 21(158–159): 15–24.
- Sitar, Sandi 1999 *Sto pričevanj o slovenski zgodovini*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Skušek Močnik, Zoja 1978 'Krpanov teorem.' *Problemi* 16(177–180): 199–216.
- Trobič, Milan 2003 *Furmani: Po cesarskih cestah skozi Postojnska vrata do morja in naprej*. Logatec: Občina Logatec in Založba Amata.
- 2005 *Po Krpanovih sledeh*. Logatec: Založba Amata.
- Trstenjak, Anton 1991 *Misli o slovenskem človeku*. Ljubljana: Založništvo Slovenske knjige.
- Velikonja, Mitja 1996 *Masade duha – razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Zbirka Sophia.
- Žele, Andreja 1996 *Kako so živejli in si delali kratek cejt: Kratke štorije s Pivškega*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 12).

Kofčárjov Štefan – bohinjski folklorni junak

MARIJA CVETEK

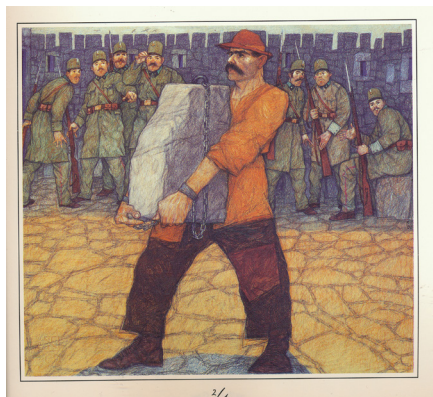
*Dragemu očetu Francu Cvetku (1919–2003)
ob 100. obletnici rojstva*

Bohinjski kolektivni spomin umešča kmečkega silaka Kofčarjovega Štefana med folklorne junake Krpanovega ranga. To potrjuje tudi objavljena zgodba, ki jo je po ljudskem izročilu literariziral Fedor Bevc:¹ »Kofčarjev (Klobučarjev) Štefan« s podnaslovom Bohinjski Martin Krpan (Bevc 1987). V primerjavi z Levstikovim popularnim literarnim junakom je bil Kofčarjov Štefan resnična zgodovinska oseba. Živel je v hribovski vasi Koprivnik v Bohinju, ki je zaslovela po slovenskem svetu

1 Fedor Bevc (1921–2009), sodnik in vsestranski bohinjski intelektualec.

že z Valentinom Vodnikom, prvim župnikom koprivniške fare. Štefan je tam kupil hišo od klobučarja Ignacija Korošca, zato se še dandanašnji pri tej hiši po domače reče pri Kofčarju.² Ker mojster s svojo obrtjo ni dovolj zaslužil, je hišo prodal gorjuškemu orjaku Štefanu Čudnu, ki se je odtlej imenoval Kofčarjev Štefan. Rodil se je torej na Gorjušah, kjer se tudi še danes reče *par Čotanjaku*. Na svet je prišel 13. decembra 1830. leta; bil je peti izmed sedmih otrok očeta Janeza in matere Urše, roj. Jamar. Že kot »majhen« otrok je bil precej večji in močnejši od vseh svojih vrstnikov. Takole ga predstavi Fedor Bevc v svoji zgodbi:

Bil je krepak otrok, poganjal je kot brina [smreka]. Ko je odrasel, je bil visok skoraj dva metra, težak pa dva centa in štiri funte.³ Močan pa je bil, da je kulič⁴ kamenja peljal z vozom na štiri kolesa samotež. Oglje v košu prenašal kot malokdo. Rudo pozimi in poleti vlačil v dolino s sanmi. (Bevc 1987: 166)

Kofčarjev Štefan. Ilustracija: Rudi Škočir (Cvetek 1999: 17).

Štefan je torej tehtal slaba dva kilograma več kot dvesto kilogramov. Njegov prapravnuk Vojko Polanc (roj. 1968) z Ribčevega Laza pripoveduje, da je bil *tako širok, da ga je bilo en meter čez hrbet* (TZ, V. Polanc). Štefana so primerjali s Krpanom predvsem zaradi njegove fizične moči, zunanje pojave in svobodomiselnosti. Še danes so v Bohinju živi frazemi, ki močne ljudi primerjajo s Kofčarjem in Krpanom: *S tak kat Kofčarjev Štefan. S tkuj močan kat Kofčarjev Štefan. S cev*

-
- 2** V govorih Zgornje Bohinjske doline se klobučarju reče *kofčár*, klobučevini pa *kofčína*.
3 Stara utežna mera funt je približno 45 dkg; še v polpreteklem času so ljudje tehtali tudi seno, meso idr. s tehtnico *funtarco*.
4 Avtor je najbrž mislil kubik, ker so tudi drugi informatorji povedali, da je Štefan lahko dvignil celo en kubik težko skalo. Da bi si bolje predstavljali, Vojko Polanc (TZ) pove, da je 16 samokolnic peska en kubik. Izraza *kulič* ne najdem v slovarjih; morda ga poznaajo v kakšnem nebohinjskem govoru.

Kofčarjov Štefan. S tak̄ kat̄ Čat̄njakov Štefan. S cev Krpan. Pri slednji primerjavi bi ga morda lahko pisali z malo začetnico, saj izraz krpan označuje tudi močnega, velikega, robustnega in celo neokretnega človeka. Tudi v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* pod geslom *krpàn* (–ána) najdemo oznako ekspresivni izraz za: »velik, zelo močen človek« (SSKJ 1998: 461). Morda so si izraz ljudje sposodili pri Levstikovem Krpanu. Kadar pa je potrebno opraviti kakšno delo, povezano z dvigovanjem in prestavljanjem velike teže, pa še danes marsikdo vzkligne: *Kofčarjovga Štefana se manjka!*

V primerjavi z Levstikovim Krpanom, ki *mu dela ni bilo mar*, je bil Štefan naravnost garaški človek, a je vse opravil z lahkoto, ker je imel neverjetno moč. Marsikdo je bil prepričan, da je bila nadnaravna, vendar Vojko Polanc in Lovrenc Beznik razlagata, da se pač *naraj majo tãč adje, takã rasa, k so vëč pa bolj trdnã, zato so pa močnëš vod ta drújãh* (TZ 2017, L. Beznik).⁵

In zares je bilo v tem rodu več fizično močnih in velikih ljudi. Spomnim se Štefanove vnukinje Johane (1900–1997), ki je celo leto živela na planini Lom pod Uskovnico. Bila je velika in močna in pravili so, da je hlode kar *premétvova* (premetavala). Tudi pripovedi so Štefana postavljale v bližino velikanov, saj bi se samo oni lahko kósali z njim, kajti bila sta »tkuj dva moža vëlíka, da j adøn na Stãdoro stav, adøn pa na Róðãnjcã [Rudnici]. Pa le ano vosló sta imeva, da s ta s jo podajova, k sta kosó brusiva. [...] Ana žena j bva pa tud tkuj vëlíka, gvišno [najbrž] da sestra vod tãh dvejãh, ...« (Cvetek 1993: 32). Še bližje njegovemu domu *pod Pãcam jã biv an dãkaljč* [deklič] *tkuj velk pa močãn, da j v bertho* [predpasniku] *nesov dãvet aldi* (TZ 2008, M. Smukavec).⁶ Velikani so izumrli in ta dva iz pripovedi Marije Gašperin so po smrti pokopali v njihov Postnjek:⁷ »Pa j res tok narjeno, kãt bã biv grof [grob]« (Cvetek 1993: 32). Ob poti čez Bačo pa je pokopan ajd in zato se tam reče *Pãr gróbo*: »Star ãldje so imel takò vero, da so mo na grof kamnjè nosilã. Pa kdor jã šov memo, mo j mogov an kamøn gor zadgatã [vreči]. A ga j s tãm panov [zagovoril, ukrotil] al koko?!« (nav. delo: 184). Pokojnikovi duši so želeli preprečiti, da bi se vračala nazaj na ta svet. Sicer pa imajo take groblje še v današnjem času tudi različne praktične pomene (oznaka za mejo med dvema gozdnima parcelama itn.). Ljudje so tudi v cerkvi

5 Poknjiženo: da se najdejo taki ljudje, taka rasa, ki so večji pa bolj trdni, zato so pa močnejši od drugih.

6 Ledinsko ime Pod Pecami označuje predel nad vasjo Češnjica proti Jereki, ob pešpoti, ki vodi v Podjelje. Ime po vsej verjetnosti izhaja iz besede peč, tj. pečina, skala; teh pa je tam vse polno, zato je gospodar novi hiši v bližini dal ime pri Skalarju.

7 Ledinsko ime za travnik pod senožeti.

slišali za svetopisemske velikane, zato so bili še bolj prepričani, da so »včasøh v Bohinjø žvel ajdjø, k so bli tkuj vøliè, da so s z ane goré na ta drugo roèé podajalø« (prav tam). In zato so radi verjeli, da se je kakšen izmed njih znašel med Štefanovimi predniki. A sodobni ne-jeverneži trdijo, da je šlo pri Štefanu prav gotovo za gensko napako, saj so znani tako imenovani hipofizni velikani.⁸ Toda »problem« ne tièi v njegovi višini, saj je bil takrat še kdo drug visoke postave. Strahospoštovanje zbuja njegova neverjetna moè, ki še danes uživa velik ugled. In prav zato Štefan ni èutil nobene potrebe po agresivnosti; prav nasprotno: bil je mirne in krotke narave.

Predvsem pa je bil dober kmeèki gospodar; obvladal je tudi nekatere tradicionalne obrti, kot sta oglarstvo in opekarstvo. Źe na Gorjušah se je preživljal z oglarstvom – s kuhanjem in prodajo oglja, ki ga je v velikih kolièinah nosil v košu. V èasu bohinjkega Źelezarstva so pridobivali predvsem bukovo oglje za talilne peèi. Štefan je sekal in cepil debela stara drevesa in naenkrat je imel pripravljeno kopo za kuhanje oglja. Danes bi rekli, da je bil trajnostno naravnan, saj so drugi množièno sekali tudi mlajša drevesa »in s tem povsem onemogoèili trajnost razvoja gozdov« (Veber 1986: 6). Menda je imel svoja kopišèa še na obrobju blejskih planin. Tudi drugaèe se je ukvarjal z *goljcarijo*, tj. s sekanjem lesa za predelavo in za drva. Rudo pa je kopal za potrebe bohinjke fuŹin in za Źelezarno na Javorniku pri Jesenicah. V dolino jo je pozimi in poleti spravljal s sanmi.

Velika posebnost so bile Štefanove škarpe⁹ in kamnite ograde; kjer so jih gradili, so prosili Štefana za pomoè. Najznamenitejša je izredno dolga in lepo oblikovana kamnita ograda, ki v strmini obrobja Èatønjakove pašnike in travnike prav do njihovega doma na Gorjušah. Štefan je zlahka dvigoval teŹke kamne in jih v grobem sam obrezoval. Gradil je tako imenovane suhe škarpe, ki jih še danes lahko vidimo na veè mestih v Bohinju. Njegov sorodnik Franc Èuden (1905–1994) je o tem povedal:

K so cesto deval v Jøreko gor - svoj èas jø bla skoz Babno góro - k so škarpo delal, so njega prosil, jøm jø vøt tist kamnje zvozvov [...]
Vse jøm jø poloŹov, kamør jø tist kamøn slišov. To j suha škarpa, kvadrø na suh narovnan, za silo obrezan: se ni šø nkol prømøkniv, kar pomnøm, petøsedømdøæt let, søm sigurøn. To j Štefan delov, ampak jø znov delat. [...] Šlo j pa vse navzkriŹ [kamni]; tretjø j spodnja dva dol tišov. Kdor jø znov to nardit, jø obstojov trajno. (Cvetek 1993: 234)

8 O velikanih glej, na primer, Berk 2009 [2008]; Dapit in Kropej 1999.

9 Zid med dvema višinama zemljišèa za prepreèevanje usipanja, drsenja zemlje.

Štefanove škarpe (foto: Marija Zupanc, 2017).

Seveda ni rečeno, da je vse škarpe naredil Kofčarjev Štefan, kajti pripisali so mu tudi take, ki so bile zgrajene že po njegovi smrti: »To j visoka škarpa. Jest jo zmeram gledam pa zmeram mǎ j tud Štefan na misov. Bajboda mǎ j pravov, koko so to škarpo delal, tam okol 1906.¹⁰ leta so delal to cesto« (Cvetek 1993: 234).

Na domačih parcelah pa je bilo za takega nenavadnega *kergaljca* (korenjaka) najbolj praktično ograditi košenice s kamenjem, ki je ležalo vsepovsod v bližini, tudi na strmih pobočjih, kjer se je skupaj pasla živina gorjuških kmetov. Tam je bohinjski ledenik ob svojem umikanju pustil neštete balvane; to so velike osamljene skale, ki jih je Pavle Kunaver¹¹ imenoval tudi samovnjaki ali samotnjaki (TZ, P. Kunaver). Samotnjak pomeni tudi človeka samotarja in prav tak je bil Štefan, ki je vse svoje življenje najraje živel s kamnom. Imel je poseben odnos do njega, naravnost identificiral se je z njim, in kakor bomo pozneje videli, ga je usodno zaznamoval v dobrem in slabem smislu.

Kamen, skala ima v vseh kulturah in religijah človeštva simbolno vrednost. *Čeprav se nam zdi, da je trajen, kamen tudi razpada, a za človeka je večn*, pravi slovenski geograf in geomorfolog Jurij Kunaver¹² (TZ 2017). Teolog Reinhold Stecher je v svoji knjigi zapisal: »Ker skala izžareva trdnost, zanesljivost in varen oprijem, je postala pratip, prapodoba človeštva, da, celo simbol Neskončnega. Več desetkrat pravi Sveto pismo: Bog je skala« (Stecher 1993 [1986]: 35). Tudi Štefan je očitno

10 Štefan je umrl leta 1901, vendar Čučk pravi, da so cesto delali okoli 1906. leta, kar bi bilo lahko tudi nekaj let prej.

11 Slovenski geograf in alpinist, začetnik opazovanja in opisovanja ledenikov (ustni vir: Jurij Kunaver).

12 Prof. dr. Jurij Kunaver, ugledni raziskovalec visokogorskega krasa.

v kamnu začutil arhetipske korenine kolektivne zavesti. Zanj ni bil samo gradbeni material. Kamen je nanj deloval pomirjevalno, nanj se je zanesel, v njem je lahko materializiral svojo nadpovprečno moč.

Alpinist Jože Mihelič je razmišljal o Štefanovem in o svojem odnosu do kamnitega sveta:

Alpinisti skal ne predstavljamo, tako kot jih je prestavljal Kofčarjev Štefan. V nasprotju z vsemi, ki skale uporabljajo kot gradbeni ali umetniški material, jih oblikujejo in premikajo, alpinisti radi vidimo, da ostanejo tam, kjer so, da se nobena ne premakne, ko iščemo oprinke ali lovimo ravnotežje, ko gledamo arhitekturo gora kot nekaj popolnega. Za ene in druge trdim, da jim kamen predstavlja živo snov, brez katere bi bil svet reven, ubog.¹³

Poseben odnos do te »žive snovi« se izraža tudi v mnogih literarnih delih. Franček Knez ga je metaforično izrazil v svojem delu *Ožarjeni kamen*: »Vsi, ki imamo kamen silno radi, ga imamo radi že od nekdaj, in to zato, ker nam je blizu. V njem uzremo lastno podobo« (Knez 2009: 57). Najbrž jo je uzrl tudi Štefan, edino s kamnom se je torej lahko kósal in danes bi rekli, da je bil zanj velik izziv.

Na poseben način se je sporazumeval z njim in prav gotovo je poznal tudi več njegovih skrivnostnih moči. Nekoč so tudi v Bohinju zdravili s kamni. Zeliščarica in slikarka Marija Korošec (roj. 1928) z Bohinjske Bistrice je povedala, da je vsak kamn za nekeje, da vsak kamen nekaj zdravi, a so ljudje to v veliki meri pozabili.

Jest grem pogost preskušat razne kamne pa kamnčke in jòh polagam na roko. Rada bi najdla tistga, k vleče vòn, če te pič kača al pa kakšna žuželka, al pa kej podobnoga. Večkrat občutam, da mi dobro dene, če kakšn kamn držim v rok. (TZ 2011, M. Korošec)

S kamnom so uničevali tudi *coprnije*; nekoč je pod Studorom hudo zbolela žena, ker je bila *ana nasreča narjena*. Star mož na Dolenjskem, ki je znal ventati [odvrčati bolezen], jim je povedal: »da do [bodo] dobil prađ hišo detoljo navzkriž položeno, pa da jo morjo s kamnam pobitə. Potle so pa res tok naredlə, se j pa žena pozravva« (Cvetek 1993: 143). Na kamen so prenesli bolezen, z njim pa so jo lahko tudi povzročili, kajti »v kamnih so pogosto inkarnirani uroki« (Chevalier in Gheerbrandt 1995 [1969]: 223).

Posebno balvani so bohinjškemu človeku »dali misliti«, v njih je prepoznaval mitične kraje (primerjaj Šmitek 2007), kjer je

13 Jože Mihelič, prof. športne vzgoje, fotograf, publicist, turni smučar, naravovarstvenik (e-pismo, 21. 9. 2017).

lahko izvedel za svojo usodo. Vse polno jih je v Stari Fužini in eden izmed njih se imenuje Bundrov kamen, ker je nad njim Bundrova domačija. K tej skali so ljudje hodili na sveti večer opolnoči poslušat določene *cabne* (znamenja): »Čer s slišov, da se zabija truga [krsta], v tistmo konco vasi j druj let adən umərov. Čer s pa slišov hərmonko, so se pa žənilə« (Cvetek 1993: 66). Prav tako je ciganka morala dati za nekaj časa pod kamen svoje »šlogarske« attribute, če je hotela z njimi človeku napovedati usodo: »Jə pa jejc ubiva v to ta židano ruto. Pa notrə j še ano ribjo kost potisnova, k jo j imeva s sabo« (nav. delo: 97). V kamnitem zidu je živel tudi modras, ki je »žvizdov [žvižgal] [...] pa rožo j imov na gvalə, [...] So votlə [trdili], da j zacopran.« (Cvetek 1993: 24).

Morda je Štefan še znal komunicirati z bajeslovnimi bitji,¹⁴ ki so živele med skalami nad dolino in tudi v triglavskem pogorju. Njegov sodobnik, bohinjski pisatelj Janez Mencinger (1838–1912), je v svojem potopisu *Moja boja na Triglav* predstavil mnoga bajeslovna bitja, ki so živele tam gori. Triglav pa je bil v njegovem času še mit v pravem pomenu besede (primerjaj Baš 2004; Bently 1996; Cottrell 1998 [1996]): »Kdor se zagleda v Triglav, tega ugonobijo njegovi duhovi, ki nočejo, da bi nižinski človek hrepenel po takih višavah« (Mencinger III. 1963: 186). Zato so se ljudje s strahospoštovanjem ozirali v višave, saj so verjeli, da ta bitja lahko usodno posežejo »v gorjansko življenje: Mož je zjutraj zdrav in jak, do večera ga ubije strela, zasuje plaz, v prepad telebi kamen, ki se mu je utrgal pod nogo ...« (nav. delo: 159). Mnogi izmed tistih, ki so bili preveč pogumni, so morali svojo predrznost plačati z življenjem.

Med njimi so bili zlatosledci in *ravbšici* (divji lovci), o katerih govorijo bohinjske povedke. Tudi Štefan je z največjim veseljem lovil divjačino po Pokljuki in zato ga je že kot *ravbšica* oblast večkrat preganjala. Čeprav je bil pošten možakar, se mu divji lov - tako kot mnogim Bohinjcem - ni zdel nič spornega, saj so bili prepričani, da je do »divjačine najbolj upravičen domačin«, ki živi v njo v sožitju in se bori za preživetje v težkih naravnih okoliščinah. Podobno je mislil tudi kmet in ljudski pesnik Franc Cvetek (1903–1984) v svojih verzih: »Planšar si tega v zlo ne šteje, / ker gamsov rod se sam zaseje, ...« (Kravji bal 1985). Zato ne preseneča, da je motiv divjega lova tako pogost v bohinjskem folklornem slovstvu. Ta bohinjskemu človeku ni pomenil le drzne preizkušnje njegovih moči v spopadu z naravo in oblastmi, pač pa je posebno revnejše domačine za gamsovim tropom gnala skrb za

14 Več o bajeslovnih bitjih glej, na primer, Cvetek 2005; Goljevčček 1988; Šmitek 1998, 2004, 2012..

preživetje. Zaradi prepovedanega lova so morali neštetokrat pešačiti do radovljiške sodnije. A *ravbšici* so si izmišljali neverjetne zvijače, ki so jih pogosto reševale pred lovci in sodiščem.

Tudi Kofčarjev Štefan se je samozavestno in zvito branil, kar mu je prišlo prav v še hujših življenjskih preizkušnjah. Te so ga doletele, ko bi moral obleči avstro-ogrsko vojaško suknjo. To je moralo biti leta 1851 ali 1852, ker so bili takrat vojaki z 21. letom potrjeni za v vojsko. Vojaška služba mu ni dišala, zato se ji je izmikal na vse pretege. Pametnemu mladeniču, ki je ljubil svobodo, kakor poudarjajo pripovedi o njem, se je zdelo nespametno, da bi izkazoval lojalnost do habsburške monarhije. Bil je velik lokalpatriot, niso ga pa ganila napihnjena gesla o zvestobi cesarju in domovini. V Bevcovi zgodbi izvemo:

Kakor je bil močan, tako je ljubil prostost. Ob rojstvu so mu sojenice napovedale, da bo svoboden človek, a bo to svobodo drago plačal. Prerokba se je začela izpolnjevati, ko je bil star dovolj, da bi služil cesarja - bil njegov vojak polnih šestnajst let. Štefanu pa ni dišalo, zato se ji je skrbno izogibal v gozdove. Dvakrat so ga vseeno ujeli. Prignali so ga k vojakom, a obakrat je ušel. Toliko da je skusil surovost vojaškega reda, ko so ga kaznovali – skoz dvojno vrsto vojakov s šibami je ponesel gol hrbet. (Bevc 1987: 166).

Toda vojaška obveznost v avstro-ogrski vojski je bila od leta 1845 skrajšana na osem let, pozneje pa na tri leta, tako da Štefan ne bi bil vojak celih 16 let. Vendar pa so dezertarje doletele hude kazni, celo smrtne, zato bi bilo verjetno, da bi mu z vsakim pobegom podaljšali vojaški rok. Kajti pobegle vojake so kaznovali tudi na ta način.¹⁵

Po drugi varianti te pripovedi pa bi moral Štefan vojsko služiti do smrti:

Cesarjova odredba j bla, da j vsak tak, k ni prævzev dóma, k jà biv odveč, mogov pa v vojaško službo do onemoglost. Ta Štefan jà biv pa tud mvaj, sta ga pa dva žandarja pršla isket za v vojaško suknjo. (Cvetek 1993: 233).

Tu je njegov sorodnik Franc Čuden hotel povedati, da je najstarejši brat prevzel kmetijo, mlajše pa so novačili za v vojsko. Toda v 50. letih 19. stoletja ni bilo več selektivne vojaške obveznosti, da bi bili oproščeni tudi nasledniki na kmetiji. Vojaška služba ni bila več dosmrtna. Tudi sicer ni bila, saj so se hoteli prej znebiti ostarelih vojakov. Splošna vojaška obveznost je bila s cesarsko uredbo uvedena ob koncu

15 Mag. Marko Štepec (ustna informacija).

leta 1866, leta 1868 pa z zakonom. V času Marije Terezije namreč vojaška obveznost še ni bila splošna, zato so se fantje izogibali vojaškim naborom in tako rekoč dosmrtnim vpoklicem. Za tisti čas je značilno skrivaštvo in dezerterstvo, ki je našlo svoj odmev tudi v folklornem slovstvu in v književnosti. Pri nas imamo v senožetni planini na Šeh v našem rovtu »spomin« na tiste čase – majhno njivico, *njivč*, ki se je že precej zarasel. Po pripovedi¹⁶ je ta svet izkrcil in prekopal nekdo, ki se je po planini skrival pred vojsko. Za *vón* (lon, plačilo) je prebival v planinskem stanu in tudi na hlevu.

Tudi Štefanovo izmikanje vojaščini je živo v folklornih pripovedih o njem. V njih se izraža temeljna drža svobodomiselnega in miroljubnega človeka, ki je v boju z žandarji pa vendarle pokazal svojo moč. Zavedati se je treba, da je bil to čas po marčni revoluciji, obdobje Bachovega absolutizma (1849–1859), ko je policija dobila še večjo moč in nadzor. Zato je bil Štefanov upor še toliko bolj vreden občudovanja; v njem je preprost bohinjki človek, ki se je vseskozi »bodel« z zemljiško gospodo, videl svojega predstavnika in celo zaščitnika, *ki jim bo že pokazal*. Prav v tistem času je kmet vendarle dosegel svojo temeljno pravico z zemljiško odvezo; ta ga je rešila podložništva zemljiški gospodi. Štefan se je kot kmečki sin dobro zavedal, da je kmet postal svoboden lastnik svoje zemlje. In zato ni čudno, da ljudje še dandanašnji soglašajo s Štefanovo nelojalnostjo do oblastnikov in do vseh nesmislov, v katere so tako ali drugače pahnjeni v svojem življenju.

O prijetju Štefana Kofčarja vsaka varianta pripovedi pove nekaj svojega. V Bevcovi izvemo, da so ga žandarji tretjič ujeli in vkljenjenega odpeljali na Bohinjsko Bistrico in čez nekaj dni naj bi ga odpravili v Ljubljano. Stražil ga je nadut žandar, ki mu je poskušal uliti strah v kosti: »Ni ga svinja skotila, ne mati rodila, da bi se ga bal« (Bevc 1987: 166). Šla sta peš skozi Štenge:¹⁷

Štefan se je poslavljaj od Bohinja, pogledoval v robove Pokljuke in zraven drgnil, rahljaj vezi na rokah. Žandar je hodil slep in gluha. Na [Bohinjski] Beli pri gostilni Pod kvancam se je želel odpočiti, sestaj travo, prižgati pipo. Štefan je čakal poleg in napenjal mišice in naenkrat raztrgal verige. Žandar pa pokonci in s puško v njega. Prepozen je bil, Štefan je že zgrabil puško. Tudi sabljo je prestregel pa zamahnil po žandarju z njo in poleg kože odrezal še uho. Potlej se pa s puško zakopal v breg. Žandar pa za njim, na kolena in je prosil puško, češ da bo ob službo že tako. (Bevc 1987: 166)

16 Avtoričina mama Ivana Cvetek.

17 Štenge ali Štenje (gorenjska narečna palatalizacija: mehkonebnik g se pred e omehča v j), staro ime za pot skozi Sotesko, kjer so bile v skalo vsekane stopnice.

Na žandarjevo srečo je prišel mimo Štefanov znanec Kocjan in ga pregovoril, da je žandarju vrnil puško, a mu je pobral naboje. Nato sta jo s Kocjanom po bližnjici mahnila domov.

V Čučkovi¹⁸ varianti sta Štefana prvič gnala dva žandarja:

Poj so ga pa gnal, pa ta ni biv næc osramočen. K ni blo nobene žalezance pa næc, so šla pa z Garjuš na Nomenj pa skoz Sotesko v Radoljco; tam jə biv pa tist štab za sprəjemanje. K so šla z Garjuš dol po pot, jəma j Štefan pa sablje polomov pa vəs orožje strgov, gvišno [najbrž] jəh jə ša prəmlatov pa šov nazaj domu. (Cvetek 1993: 233)

Čeprav vemo, da se Štefan ni rad pretepal brez potrebe, Čučku to kar ni bilo všeč in vedno je ugibal, da jih je pa ja pretepel. Ljudje se v podobnih okoliščinah raje identificirajo z dejansko kot pa s fiktivno osebo. Čučk je tudi povedal, kako je ta dogodek razkačil Štefana in se je zato znesel nad volkom:

Jə biv pa rækkačen, jə pa nèce [nekje], k so bli ša vokova, an vok čakov pər pot, ga j pa Štefan zagrabov za nos pa za ta spodnjo čəljust. Ga j pa vrgov čaz rame pa domu ga j nesov na Garjuše, pa v ta zadnjo mo j žalezan kov vtəknov, da j koj poginov. (Cvetek 1993: 233)

To prekruto znašanje nad volkom dodatno sprošča Štefanovo moč; lahko pa ponazarja še enega sovražnika, ki mu kolje živino na paši. In ko se je osvobodil dveh, si je morda mislil: »A zdaj pa še ti tukaj?!« Sicer pa je Štefan v ljudskih očeh premalo izkoriščal svojo moč proti sovražnikom; menili so, da zaradi tega, ker je nadvse ljubil mir, bil pa je tudi dobrega srca.

V zgodbi »Kofčarjev Štefan« pa izvemo, da sta ga prvič prav tako dva žandarja gnala skozi Štenje zaradi nekega pretepa:

Pole s jə pa na Obrnah zrahljov ročé, pa žəndarjama j rore skrivov pər puškah. Potle ga j votov adən pa z bajonetam, mo j pa še uho odsekov, k mo j bajonet vzev. Tistedva žəndarja sta vəkava, nəj jəma da puške nazaj, čə ne b bva tedva kaznovana. Potle jəh jəma j pa dav, pa koj [kar] z Nomenja gor po bližənjc jə šov damu. (Cvetek 1993: 231)

Da je bil Štefan humorist, pove tudi njegova pripomba žandarjema, ki jima je skrivil puški: »*Bo šə bolj nəsvo okəl vógva!*«¹⁹ Tudi Lovrenc Beznik pritrjuje temu: *K jə žəndar prgnòv Štefana do Parnjeka,*

18 Franc Čuden, p. d. Čučk.

19 »Bo še bolje neslo okrog vogla!«

mo j ta puško vzev, pa čoz kolen jo j djav, da mo j ror skrivov. Ja rekov: »Jest grem zej damú, ti pa ida, kamər vòč« (TZ 2017, L. Beznik).²⁰

Iz rokopisnih zapiskov Štefanovega pravnuka Mirka Čufarja (1931–2011) prav tako izvemo, da so Štefana, ki se je skrival pred vojaščino, *izsledili* žandarji in ga odpeljali na Bohinjsko Bistrico na žandarmerijo, javil se je pogumen žandar in ga vklenjenega v lisice gnal peš proti Bledu.

Na Bohinjski Beli pa si je Štefan

zrahlal lisice na rokah in jih pretrgal. Razorožil je žandarja in mu med prerivanjem odbil z bajonetom na puški del ušesa. Po tem prerivanju je Štefan zbežal in puško vso skrivljeno odnesel s seboj proti gozdu v hrib, koder se vzpenja pot proti Gorjušam. [...] Žandar je vpil in prosil naj mu takoj puško vrne, da ga bodo zaradi tega ustrelili, če bi se brez puške vrnil. Štefan mu je na to odgovoril, da bo puško dobil pri Debeli skali [...] samo pod tem pogojem, da ne bo šel takoj za njim. [...] Ta zadeva se je momentalno dobro iztekla [...] Prišel je ponovni nalog za aretacijo ... (Arhiv rodovine Cuden, rkp. M. Čufar)

Zanimivo je, da ljudje pripovedujejo, kako je Štefan žandarju odsekal uho, a jih ni prav nič več brigalo, kaj je bilo potem z njim in njegovim uhljem. V dveh variantah zgodbe ga je odsekal s sabljo, v drugih z bajonetom. V zadnji varianti mu je *odbil* samo *del ušesa*, in še to ne name-noma; zgodilo se je med prerivanjem in odbil mu ga je z bajonetom, ki je bil nasajen na puški. Če so prišli orožniki *bajonet auf*, se pravi, da so imeli na puškah nasajene bajonete, so se jih ljudje še bolj ustrašili. Odsekano uho bi lahko simboliziralo prekinjeno komunikacijo z možem postave, ki so ga bila ena sama ušesa prisluškovanja in ki mu tako ali tako ni bilo mogoče ničesar dopovedati, saj je žandar poslušen samo postavam, ki jim je zavezan po službeni dolžnosti. Štefanu pa je bila prav gotovo blizu tudi svetopisemska pripoved o sodnem procesu zoper Jezusa. Ko gredo vojaki proti njemu, ga apostoli vprašajo, ali naj udarijo z meči. Preden odgovori, Peter že zamahne z mečem in odseka uho Malhu, služabniku velikega duhovnika. A Jezus ga posvari in ozdravi Malha, kajti Jezus se pusti prijeti, ker se mora zgoditi božja volja.

V zapiskih Štefanovega naslednika izvemo še, kako je orožniški mojster naslednjč šel sam po Štefana na Gorjuše. Poznal je njegovo moč in ga je *na lep način* izvabil na žandarmerijo na Bohinjsko Bistrico.

Tam so ga krepko vklenili in pripravili za pot na Bled. Vse je v redu šlo do začetka Bleda. Tu si je Štefan privoščil žendarja potrgal je vse vezi vklenitve in zgrabil žendarja in mu rekel, da sedaj naprej bosta

šla drugače. Kakor bo on rekel. Razorožil je žandarja ga vklenil v vezi, šapko [kapo] na glavi mu je obrnil nazaj bluzo mu je tako oblekel da mu jo je zadaj zapel. Puško mu je na ramena dal narobe tako da je bila cev obrnjena proti tlom in ga je tako sam Štefan gnal proti Bledu ravno v času ko je bilo največ ljudi na cesti. To je bilo okoli desete ure ko so ljudje odbajali iz cerkve od maše. To je bila velika senzacija za tiste čase na Bledu da kaznjenec žene žandarja na žendarmarijo in to še našemljenega. To je bila za tiste čase velika sramota za tako stroge in močne žandarje. (Arhiv rodovine Čuden)

Vojko Polanc pripominja, *koliko je bilo smeha, ko so zagledali žandarja z narobe poveznjenim klobukom na glavi* in sploh z vso narobe obrnjeno uniformo. Menda se je moral tudi čevlje narobe obuti (TZ, V. Polanc). S tem je Štefan na šaljav način »narobe obrnil« identiteto predstavnikov javnega reda in miru in jih osramotil. V Bohinju pa so se nekoč tako branili tudi pred uroki. Če si hotel, da te nihče ne bi mogel ureči, si si moral narobe obleči *prušteh* (suknjič), čevlje; vsaka nogavica je morala biti drugačna itn. Oblačili pa so se tudi tako, da so bili vsi kosi oblačil živahno pisani; in še danes pravijo takemu, ki je zelo *našarjeno* oblečen, da se je *naprāvov na úrok*. Štefanovo samozavestno smešenje žandarja spominja na Martina Krpana, ki je osmešil vso gospodo na dunajskem cesarskem dvoru. Vse te variante pripovedi o tako rekoč istih prigodah nazorno potrjujejo značilnosti folklornega pripovedništva, ki s svojo domišljijo pretirava in spreminja resnične zgodovinske dogodke ter jim dodaja mitične elemente (primerjaj Cvetek 1996; Kropelj 1995; Matičetov 1956; Stanonik 2001, 2004).

Prostor dogajanja je pripovedovalcem dobro znan, vendar so tako intenzivno osredotočeni na napeto dogajanje, da samo naštevajo imena krajev, skozi katere se odvija dogodek. V Bevčevi zgodbi ob prvih dveh prijetjih izvemo samo, da so Štefana »prignali k vojakom« in da je izkusil surovo vojaško kazen s šibanjem po golem hrbtu. To, kar se je že prvič dogajalo na poti z Gorjuš na Bistrico ali na Nomenj, in skozi Štenge (ali Štenje) oziroma Sotesko in Obrne do Bohinjske Bele, pa Bevc opiše šele ob tretjem prijetju. V tem literarnem opisu Štefan ob slovesu od Bohinja nostalgичno pogleduje v »robove Pokljuke«, kar ga še toliko bolj spodbuja, da bi si razrahljal vezi na rokah. V obeh zapisanih narečnih zgodbah in v ustnem izročilu se je to zgodilo samo dvakrat, v zapiskih sorodnikov pa tudi v tretje. V slednjih je omenjeno ledinsko ime Debela skala, kjer naj bi Štefan na žandarjevo prošnjo pustil deformirano puško. Tam mimo je vodila z Bohinjske Bele bližnjica na Gorjuše, po kateri so predvsem Gorjušci in Koprivnikarji hodili peš po opravkih, preden je skozi Bohinj stekla železniška proga. In do te poti si je moral Štefan razkleniti roke, če je hotel kar najhitreje pobegniti možem postave. Tu dogajanje doseže vrhunec in

se v treh pripovednih variantah geografsko razplete na Bohinjski Beli, pred Bledom. Lovrenc Beznik pa je povedal, da sta z žandarjem prišla samo do Parnjeka pod Koprivnikom. Zdravko Sodja (TZ) je izvedel, da je Štefan žandarju skrivil puško že po poti, ki se je iz Jereke začela spuščati skozi Korita. V Čučkovi pripovedi se je to zgodilo na poti z Gorjuš proti Nomenju. Štefanu tako ni bilo treba hoditi skozi Sotesko, ker se je po isti poti že pred Nomenjem obrnil proti domu.

V štirih zgodbah (Bevc, Čufar, L. Beznik, Z. Sodja) Štefana iz Bohinja žene en sam žandar, v Čučkovi in Urhovi pa sta prvič prišla dva, drugič pa je Andrej Urh vedel za več žandarjev, Čučk pa za sedem. V Bevčevi Štefan ne uniči orožja, le naboje vzame iz puške in jo vrne na prigovarjanje znanca, ki je prav tisti trenutek prišel mimo. Žandarja pa spravi na kolena; prav tako v joku na kolenih moledujeta oba nesrečnika v Urhovi narečni zgodbi, dokler jima Štefan ne vrne bajoneta in pušk s skrivljenimi *rori* (cevmi). V Čučkovi pripovedi se kaže že kar nadnaravna Štefanova moč, saj je orožnikoma *sablje polomov pa vas orožje strgov* in po vsej verjetnosti ju je še premlatil za povrhu. V zapisu sorodnikov pa se je Štefan drugič iz žandarja še ponorčeval in ga zasramoval tako, da ga je v posmeh vseh mimoidočih narobe oblekel v uniformo in ga sam gnal naprej. Tokrat mu je puško samo obrnil navzdol. Ta tragikomična zamenjava sama na sebi priča o klavrnini vlogi predstavnika oblasti in nasploh o Štefanovem odnosu do nje.

Ko se je Štefan vrnil domov na Gorjuše, se je spet lotil svojega dela, vendar se je moral neprestano skrivati pred žandarji. Bevc je zapisal, da so na javnih mestih obesili poziv, da je na njegovo glavo razpisana nagrada. Tak javni razglas so tudi v slovenskem jeziku poznani že iz časa Marije Terezije. Dezerterje so lahko pobijali brez kazni, kajti dezerterstvo je veljalo za zločin:

Dezerter se kaznuje s smrtjo na vislicah. [...] Toda zločin nima samo za dezerterja, temveč tudi za njegovo družino najstrašnejše posledice [...] Njegovo ime, ki ga je njegov oče pošteno nosil, se razglasi v občini in s prstom bodo kazali na svojce brezčastnega vojaka. (Rozman 1916: 27)

V tistem času je poleg župnika in kakega občinskega pisarja bore malo ljudi znalo brati razglase. Štefan seveda tudi ni znal brati; v njegovi kupoprodajni pogodbi vidimo, da se je samo podkrižal. Ponavadi so bili duhovniki posredniki med oblastjo in farani. Mnogokrat so bili prisiljeni razširjati propagando o pokorščini in zvestobi cesarju v smislu svetopisemskih besed: cesarju kar je cesarjevega, Bogu kar je božjega. Tudi vojaške prisege so bile svete, ker so vojaki pred Bogom prisegli zvestobo Bogu in cesarju.

Prapravnuk Vojko Polanc pravi, da so Štefana žandarji izsledili, ko se je skrival pri neki ženski (TZ, V. Polanc). V rokopisnih zapiskih pa piše, da se je skrival v Parnjeku pod Koprivnikom; to parcelo je pozneje tudi kupil in iz zaraščenega ter kamnitega sveta naredil lep pašnik:

To je dolina, ki je bila zelo divja, obložena z kamenjem. Vso je prečistil in napravil polje z zelenico za rejo živine. V tej okolici so zelo skrivni predeli, razne useke od hudournikov in izjede. V visokih skalah so police, kar je bilo zelo pripravno za daljša obdobja skrivanja in to že v starih časih, ko so se možakarji skrivali, da jim ni bilo treba iti v vojsko. Ta praksa je bila zelo pogosta v teh krajih in v takih okoliščinah so tudi zasledili Štefana. (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar)

»Kronist« znamenitega prednika pripominja:

Ne mislim ga omeniti radi tega, da je bil on boječ ali strabopeten nasprotno, so bili ljudje zelo razgledani in napredni in niso se hoteli boriti za tuje narodnosti ali vladarje pod katerimi so bili takrat zaslužjeni. (prav tam)

Štefan se je po pripovedovanju nekaterih drugih sorodnikov naveličal skrivanja in groženj, zato naj bi se sam predal žandarjem, ki so ga odpeljali v zapor na Ljubljanski grad. Prepričan je bil, da se bo že nekokošno rešov. Na sodišču so ga obtožili »izogibanja vojaški dolžnosti, upiranja oblasti in naklepnega poškodovanja uradne osebe, se pravi žandarja« (Bevc 1987: 166). Bevc je kot sodnik v zgodbi strokovno formuliral Štefanove prekrške in tudi odvetnikov zagovor: »Dokazal je, da se je Štefan branil žandarjevega napada in ne narobe. A vsej spretnosti navkljub ga obtožbe izogibanja vojaški dolžnosti ni mogel ubraniti. Obsodili so ga, ga prikovali k težki skali« (prav tam). Da so sorodniki najeli odvetnika, bi bilo verjetno, saj ga je Štefan najel tudi pozneje v tožbi s sosedom. Ker je bil nepismen, je bilo to še toliko bolj potrebno.

Kako se je takrat še Četnjakovemu Štefanu godilo v grajski ječi, je spet v vsaki pripovedi nekoliko drugače zasukano. Bevčeva literarizirana zgodba nazorno pokaže njegovo trpljenje na robu grajskega drevoreda, kjer je bil ponoči in podnevi v sončni pripeki prikovan k težki skali:

Njegovi stražarji pa v hladni senci velikega kostanja. Ga zmerjali in se posmehovali. Ga vabili v senco, češ premakne naj se skupaj s težko skalo. Potem nekoč ni strpel. Zbran v misli na bohinjске vasi in gozdove, je napel nečloveško moč in se s skalo vred premaknil v senco k

stražarjem. Jih v strah spravil, da so ga odkovali in v celico odpeljali. Pa javili pristojnim čudež. (Bevc 1987: 166)

Potem so ga pregledali »vojaški dohtarji« in ugotovili, da je »res premočen, prepameten za vojaško službo, da bo še rebelijo [upor] naredil, nemir v drugih povzročil pa omajal oblast. Spoznan je bil za nesposobnega služiti cesarju« (prav tam).

Ta ključni dogodek v boju z avstro-ogrsko oblastjo, ki Štefana poveljuje v lokalnega junaka, pa je v povedki »Čätanjakov Štefan« (Cvetek 1993: 233–5) opisan nekoliko drugače. Iz zgodbe ne izvemo, da bi se bil sam predal žandarjem. Sedem jih je bilo, ko so ga prišli iskat v domačo vas na Gorjuše. Prav tako so ga gnali v kaznilnico na Ljubljanski grad.

Poj so ga pa prvəzal, k so bli an tak kvadrə pa ane lipe; se j šə dons tam. So ga pa na tist kamən za rinko prvəzal. Jə pa rekov: »Mədva pa na nava dog tle.« Jə pa zagrabov tist kamən, pa j težək, jest səm ga vidov, pa ga j nesov v senco. Poj so ga pa spustlə, da ni šə vojske nəč služov. Jest səm vidov ta kamən, k səm šov na kongres narodnəh noš. Mene j zanimov na grad jətə, k me j šə tist kamən zanimov. (Cvetek 1993: 233–4)

Pripovedovalec Andrej Urh je v koprivniškem govoru povedal, kako so nazadnje prišli iskat kmečkega silaka:

So ga pa zvəzal, pa več jəh jə bo. So ga gnal v Ljəbljano na grad v arest. Pa na sonco so ga imel pər anmo vəlīčmo kamno prvezanga; to j biv grozno težk kamən. Von jə pa barov, čə ga žihər [lahko] prənese v senco. So pa reklə, da žihər. So s misləl, da ga tək na bo mogov vzignətə. Ga j pa prjev pa v senco ga j nesov. Potle so ga pa raj koj [takoj] spustlə, da b še kakšnəh komedij na imel z njim. (Cvetek 1993: 231–2)

V ustnem izročilu (TZ 2017) sorodnikov in v njihovih zapiskih (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar, V. Čuden), ki so jih nekoliko tudi vsebinsko popravljali,²¹ pa se srečamo še z drugimi podatki. Ker je Štefan tako sramotil varuha reda in miru, ki bi mu moral kot bodoči vojak le pomagati in ga spoštovati,

je sledila še večja kazen, očeta Štefana so odpeljali v (Arest) zapor za težje kaznjence. Ta zapor se je nahajal v Ljubljani, na Ljubljanskem gradu, tam so bili težki kaznjenci vedno trdno priklenjeni. Podnevi, ko so jih peljali na zrak, so jih priklenili k težkemu kamnu na dvorišču

21 Čufarjeve zapiske je nekdo tudi delno lektoriral.

gradu. Ti kamni so bili zasuti v tleh grajskega dvorišča. Nekega dne je sonce le preveč žgalo očeta Štefana, priklenjenega h kamnu. Prosil je stražarja, če gre lahko v senco. Stražar se je pošalil z njim, rekel mu je naj le gre, če more. Oče Štefan je stvar vzel bolj za res kot za šalo, enostavno je velik kamen z verigo izruval iz tal in odnesel vse skupaj v senco. Nastala je zopet velika senzacija v zaporu. Za dogodek je kmalu zvedela²² vsa Ljubljana in nihče ni temu verjel, mislili so, da je to šala. Sodniki in veljaki iz glavarstva so se hoteli prepričati in od blizu ogledati to zadevo [...] Na gradu so zmajevali z glavami, zdelo se jim je to nemogoče. Obljubili so Štefanu, da če prenese ta kamen nazaj na svoj prostor, kjer je prvotno bil, je oproščen kazni kar jo še ima. Oče Štefan je vso zadevo še enkrat ponovil za ta trud je bil oproščen zapora. Poleg tega so še na gradu vklesali ime in priimek očeta Čuden Štefana, kakor tudi letnico dejanja. Kaj je sedaj s tem kamnom mi ni znano. (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar)

V Bevčevi pripovedi je bil Štefan podnevi in ponoči prikovan k težki skali, v Čučkovi pa privezan na obroč k velikemu kamnitemu kvadru, v Urhovich h *grozno* težkemu kamnu, v zapiskih pa je bil samo podnevi priklenjen k težkemu kamnu, ki je bil zasut v tleh. V vseh štirih primerih je težko skalo oziroma kamen prenesel v senco, v zadnji različici jo je moral celo izrjavati. V prvi so ga stražarji izzivali, naj jo premakne, v drugi je sam rekel proti kamnu, da midva ne bova dolgo tukaj, in ga odnesel v senco. V tretji je vprašal, ali ga lahko premakne, in v četrti mu je stražar na njegovo prošnjo v šali dovolil iti v senco, če lahko premakne kamen. V prvem primeru so *pristojnim javili čudež*, vojaški zdravniki pa so ga zato, ker je bil preveč sposoben, ocenili za nesposobnega za v vojsko in ga iz varnostnih razlogov spustili domov. Tudi v vseh drugih pripovedih so ga spustili domov, ker so se bali, da jim ne bi povzročil še kakšnih težav. V zadnji zgodbi je vsa Ljubljana izvedela za ta dogodek, in ker se jim je to zdelo nemogoče, je moral Štefan pred *sodniki in veljaki* ponoviti ta čudež.

Franc Čuden si je na gradu ogledal »ta« kamen, vendar ni omenil, da bi bila na njem vklesana ime in priimek junaka, ki ga je zmožeg z nečloveško močjo dvigniti. V kamen pa so menda vklesali tudi letnico dejanja.

Prvotno sem mislila, da smo na Slovenskem več kot sto let prej imeli še enega podobnega silaka, ki se je imenoval Gregor Galjot. Izpoda peresa Ivana Primožiča je izšla zgodba z naslovom »Gregorja Galjota težka skala« (Primožič 1932/33). Domnevala sem, da gre za fiktivnega literarnega junaka, in posumila, da je morda avtor nekoč slišal za

22 Pred lektoriranjem: *te dogodivščine so se kmalu zvedele...* – Lektorsko pero je ponekod prečrtalo prvotno besedilo, ki je zdaj mestoma nečitljivo, sicer bi veljalo upoštevati prvoten tekst.

Štefana Čudna. V Bohinj so predvsem zaradi njegovih naravnih lepote vseskozi zahajali najrazličnejši ljudje, ki so znali prisluhniti bohinjskim domačinom in lahko bi izvedeli tudi kaj o bohinjskem korenjaku. Zgodbo bi lahko pod psevdonimom napisal celo kak domačin in jo postavil v 17. stoletje. Informator s Koprivnika pa mi je pojasnil, da je bil avtor zgodbe med obema vojnama učitelj²³ na Koprivniku (TZ 2017, Z. Sodja).

Da so na Ljubljanskem gradu priklepali kaznjence na težke kamne, je bila prav gotovo v določenem obdobju običajna praksa. A da se je našel še kak silak, ki bi jo premaknil v senco, se je zdelo skoraj neverjetno. Še posebno ne v 17. stoletju, kajti na gradu je bila kaznilnica šele od začetka 19. stoletja.

IVAN PRIMOŽIČ:

GREGORJA GALJOTA TEŽKA SKALA

Ilustriral T. Kos

Gregor Galjot! Trepet in šiba Lipančje vasi in njenih bahaških pojancev! Gregor Galjot! Lipanjskih otrok — groza in strah? Nak! Lipanske dece veselje in radost!

Prav sredi Lipančje vasi se je košatila njegova hiša. Velika je bila, ne-rodna, z debelimi zidovi, iz nje je dišalo po svežem kruhu in po vinskih sodih. Gregor Galjot je bil krčmar in pek. Pošten krčmar in dobre vage pek. Bogat pa ni bil, bogat.

Bil pa je Gregor močan, silno, silno močan. Saj je bil lahko: Roke kot lopate, plecta — huj, cela skala; z glavo se je moral vedno globoko prikloniti, če je hotel stopiti skozi vežna vrata. In vežna vrata niso bila nizka, nikakor ne! Kadar so roke zgrabile poln sod, je zdrsil v klet kot brezrežno peresce. Testo je mislil in povajal kot za igračo. Fravajo: če je testo dobro zvaljano, je kruh rahel kot meglica in sladek kot poica.

Pa je nekoga dne sedel za gostilniško mizo vinski bratce Trnjučkar. Bili so v prazno čašo pa gruntal in gruntal, kje bi iztekli še kak groš. Kot bi mu sam hujš Bog poslal pomoč, je prav tisti hip prikoračeval v izbo drobenček dete. V rokah je držalo rutico, na rutico je bil zavezan vozeti, v vozlu je bil skrit groš, star, srebrn groš za kos toplo dišečega Galjotovega kruha.

Trnjučkar je opazil pogled v vozeli... Dete je zajokalo... Groša ni bilo več...

Tedaj je v veži zacokljalo, nekaj tedega je padlo na ključko, vrata so se odprla. Ogromna Galjotova roka je dvignila dete v naročje.

»Kaj se cmeriš, mali?« je skušal biti Grega čimboj nežen.

»Mož vzeli groš!« je še bolj zavekali in pokazal na Trnjučkarja, ki se je nuročno obrnil za mizo.

»Te-te-te!« je zagodrnjal Galjot in spustil otroka na tla, da se je komaj ujel na drobnih nožičah.

Trnjučkar je lezli izza mize in ponizno molil otroka groš.

»Le poigrati sem se hotel z njim, le poigrati! Nič drugega, Galjot! Verjemi!«

»Na-na-na!« je grdo pogledal Galjot, potem pa se je obrnil k malemu: »Kaj boš za groš?«

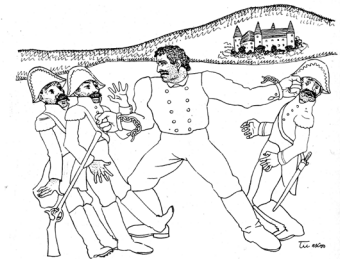
»Kruh!« je dahnilo dete in ponujalo groš. Galjot je vzeli groš in ga zavezal nazaj v rutico, nato je segel na polico in tež mirno je dete kobacalo v hibson in grošem proti domu...

»Zdaj pa se midva opraviva, grduva!« je zamrmel na Trnjučkarja in tisti hip ga je s smisliva silna roka za vrat ter potisnil iz sobe naravnost pred korto na dvorčiču.

»Gonil je ukazal Galjot. Pijanček je prijel za vitec in vrtil in vrtil in malval. Kortilo se je do vrha napolnilo.

»De boš v prihodnje puškal otrok na min!« je nato povemil poniznega Trnjučca po dolgem v korto, da se v trenutku zaštrpalo voda na vse strani.

Pek in krčmar je stopil po svojih opravkih, pijanček je copotal skozi vas.

»Čak, čak, ti testo zagovedno,« mu je obetal in še požugal bi mu bil, če bi ne bil tako predljudsko moder.

Trnjučkar je bil slabih kogi. Vedel je, da Galjota sam ne bo mogel ničesar naplesti. Da bi mu pa tisto mikrotro odpuštil — tega pa ne. Pozabil je dobrotno Galjotovo roko, ki mu je že tolikrat števila zastonj na mizo; videl je le ono drugo, ki ga je tako neumisljeno zgrabila za vrat.

Hi nelega lepega dne so se obisnosto nakorčarili pred Galjotom trije policaji. Dva sta ženketala s svetlima sabljama, eden pa je nosil na rami svoj pihalnik, ki se mu je že takrat reklo puška. Vsi trije so grozeče vilihi šestdeset brike in sršenasto pogledali Gregorja Galjota.

»Z nami odrišne, da se boš opral še sam, kakor znaš prati poštene svoje goste!« Pličili so manj, mu zahrgnili trde verige okoli rok in ga odgnali iz pretepe Lipančje vasi, da bi mu se tisti dan izpral štiri vse strogi sodnik. Pot je bila dolga, sonce kakor pet, biričem je postalo dolgočasno. Da bi jim krajši čas, so začeli zbadati uklenjenega.

»Se kaj puzna, da si pek, ne strah! Kruh!« je dregnil prvi — Galjot je mirko pogledal.

»Tudi pretepač se rad, kakor je krčmarska navada,« je dodal oni ob levi.

— Galjot je getrel ustnico.

»He, nad tako revle, kakor je Trnjučkar, si že upa, kako pa!« se je posmehnil desni — Galjot je zakrkljal z zobmi.

»Ko pa je nas zagledal, je kakor ovčica. Seveda mi, hm, hm,« se je postavil prvi in zaropotal s sabljo, da bi z njo poudaril svojo moč.

»Hrrrrrrrr! Cam!« Galjot je napek mišice, veriga je odletela, kakor nitka; roki sta samili na desno in levo; policaji so zleteli na vse strani in obseleli na kamenji poti.

Gregorja Galjota težka skala (Primožič 1932/33).

Gregor je bil doma iz Lipančje vasi, ki je ni najti na slovenskem zemljevidu, močno pa spominja na Lipanco, planino nad poključskimi gozdovi, kamor je Kofčarjev Štefan prav gotovo zahajal. Imel je gostilno kakor pozneje tudi Štefan. Prav tako kakor je Gregor potisnil pijančka pred duri, tako je Štefan nosil pretepače iz gostilne. Pijanček je otroku, ki je prišel po kruh, ukradel groš, zato ga je Gregor namočil v koritu. Ta pa ga je prijavi, ker sam ne bi mogel obračunati z njim. In

23 Ivan Primožič je bil od 12. 9. 1928 do 21. 11. 1929 začasni učitelj na Gorjuškah, 22. 11. 1929 pa je postal začasni upravitelj na koprivniški šoli, kjer je ostal do 19. 1. 1933 (AS – Personalne zadeve učiteljstva, št. 1665 in 1666; teh. enota 72, Uslužbeni list).

nekega dne so ga prišli iskat trije policaji, dva sta imela sablji, tretji pa puško. Okoli rok so mu zadržali verige in ga odgnali do sodnika. Med potjo so ga zbadali, Galjot pa je napel mišice in veriga se je pretrgala kakor »nitka, roki sta sunili na desno in levo; policaji so zleteli na vse strani in obsedeli na kamniti poti«. Grega jim je prelomil »puško in sablji, ostanke naložil v naročje, pustil policaje, ki so klaverno odšvedrali za njim« (Primožič 1932/33:168, 169). Sam je odšel pred sodnika in povedal, kako sta se biriča obnašala. Sodnik je bil pravičen, a mu je dejal, da je *hud paragraf za to*, ker jim je polomil orožje. Odpeljali so ga v ječo in ga priklenili. Pred jetnišnico je bil priklenjen na štirioglasto skalo, zakopano v pesek. Na železen obroč v njej so s ključavnico priklenili verigo, v katero so vklenili Gregorja. Ker se je pritoževal zaradi vročine na žgočem soncu, mu je paznik odvrnil, naj se prestavi v senco. Galjot je izruval skalo in jo postavil v senco. »Pritekli so vsi stražniki in pisarji, sluge in policaji ter se na vsa usta čudili silnemu brdavsav« (nav. delo: 169). Pritekel je tudi sodnik in brž izpustil Galjota domov in še roko mu je podal v slovo. Na skalo pa je dal vklesati napis: *To skalo je 26. junija 1631 prenesel s sonca v senco z lastnimi rokami krčmar in pek iz Lipančje vasi silnih in močnih rok Grega Galjot! Ves personal kaznilnice s sodnikom vred spominja na služabnike dunajskega dvora, ki so skupaj s cesarjem tekali za Krpanom.*

Ta zgodba spominja tudi na pripoved Andreja Urha, ki pravi, da so Štefana odgnali žandarji zaradi nekega pretepa. Štefana so torej iz strahu spustili domov iz ljubljanske jetnišnice. Vrnil se je na Gorjuše in se z veseljem lotil svojega dela. Povsod so bili veseli njegove pridnosti in izredne moči. Pravijo, da so mu za rudarjenje plačali na uro po eno krono več kot drugim delavcem. Verjetno bi mu krono²⁴ več lahko primaknili k dnevnu zasluzku, da pa bi dobil vsak dan toliko kron več, je kar neverjetno. V območju folklornega pa lahko verjamemo, da je bilo tako, čeprav je Štefan rudo prevažal s sanmi in so mu plačevali od količine, ki jo je privlekel na njih. Po Čufarjevih zapiskih je največ zaslužil s *prevzemanjem goljcarije* v gozdovih okrog Rudnega polja, ki so bili v lasti Kranjske industrijske družbe. KID je bila ustanovljena leta 1869, tako da za nakup hiše še ni mogel zaslužiti pri tem podjetju. Les so potrebovali za kuhanje oglja, za drva in še za druge potrebe železarske industrije. Res pa je moral Štefan dosti zaslužiti, da si je kupil hišo in zemljo, kljub temu da iz zapiskov izvemo, da je zašel tudi v slabo družbo in da je hodil v Gorje kvartat v gostilno pri Mačku. Kvartopirci so ga tudi opijanili in ga posadili pod ogledalo, da so videli, katere

24 Za eno krono so takrat dobili približno 5,5 litra mleka.

karte ima. Na ta način je večkrat izgubil in zapravlil kar lepo vsoto denarja. Morda prav zato ljudski spomin »verjame« tudi, da Štefan ni kupil hiše, ampak se je priženil na Koprivnik, kar izvemo iz dveh v narečju zapisanih povedk: »To j biv z Garjuš Četanjakov, potle se j pa na Koprivnjek prženov« (Cvetek 1993: 232). Čučk pa je prepričan, da je bil tudi Parnjek že prej pri hiši: »K se j k Kofčarjo prženov, ja biv tam v Parnjeko svet zarašen pa zbrega [strm] j pa zboljšov« (nav. delo: 234).

V ohranjeni rokopisni kupoprodajni pogodbi (*Kaufvertrag*) v nemščini se vidi, da je 18. julija 1862 od Ignaca Korošca kupil hišo na Koprivniku št. 47. Klobučar Ignac Korošec pa je po ljudskem izročilu odšel tako daleč, *kakor je od Koprivnika do Dunaja in še enkrat tako daleč kakor je od Koprivnika do Dunaja*, in tam nadaljeval s svojo obrtjo (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar). Od Kofčarjove klobučarne je v kuhinji ostala šterna za namakanje klobukov globoka 3 klaftre. Ljudsko izročilo je tudi Štefanu pripisalo izdelovanje klobukov, in sicer, da je delal *ta štmane* (Pikon 2013) klobuke. Klobuki so bili *za ta bolj*, zakmašni ali *prazankovā*; štmān²⁵ so bili pa le tisti, ki so jih nosili.

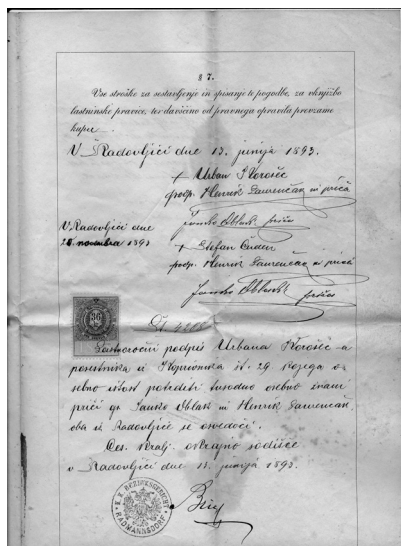
Kofčarjova domačija na Koprivniku (družinski arhiv V. Polanca).

Štefan je začel popravljati hišo in naslednje leto (1863) se je v 33. letu starosti oženil z deset let mlajšo Marijo Korošec (roj. 1840), po domače Jurjovčovo Mino s Koprivnika. Mina je bila pravnukinja znamenitega Luka Korošca, kmeta in rudarja, ki je izmed štirih srčnih mož leta 1778 prvi stopil na vrh Triglava. Že istega leta se je Kofčarjovima rodil sin Martin in čez štiri leta še hči Ivana. V Bevčevi zgodbi

25 1. lepo oblečeni; 2. ponosni, da so lepo oblečeni.

pa naj bi imela več otrok. Za sina Martina so pravili, da je bil čisto tak kot drugi in ni kazal posebne moči tako kot njegov oče Štefan (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar). Drugje izvemo, da je bolehal na srcu. Sorodnik Franc Čuden, ki je prav tako mislil, da je imel več sinov, je v pripovedi Martina takole označil:

An sin njagov ja biv tud močšn, za kakššn ravs pa prov zanəč; delovšn pa zlo. Jest sām ga dobro poznov, k sām mo vozove devov, pa še anmo Carkovanščmo Jožo, k sta imeva krasne konje. Tako lepo žvav, da b jo člok kar občudvov! (Cvetek 1993: 234)

Kupoprodajna pogodba (družinski arhiv V. Polanca).

Zraven hiše je Štefan sam zgradil še hlev in dokupil toliko zemlje, da je pri Kofčarju nastala kar lepa kmetija. A nobena druga parcela mu ni bila tako pri srcu kot Parnjek,²⁶ kamnit svet v strmini s prepadnimi stenami, zaraščen z drevjem, grmovjem in trnjem. Na tej divji parceli, ki jo je kupil od Zdarja iz Češnjice, je izkrčil kar nekaj lepih ovaz,²⁷ tudi tam si je zgradil hlev, da je v času paše živina ostajala kar v Parnjeku. Po cele dneve je bil tam, užival je pri delu v naravi in si sam naredil tudi prevozni sredstvi za prevažanje težkega kamenja in drugega materiala:

- 26** Etimologija tega ledinskega imena naj bi izhajala od glagola *pariti*, ker se vanjo upre sonce (TZ, Z. Sodja).
- 27** *Ovaza*, laz, izkrčen svet v gozdu ali ob njem, travnata parcela z njivo. Nad Nomenjem se tak laz imenuje Trnova ovaza.

Jə imov pa tak voz, da j imov samo dva kolesa, pa štir metre dogo štango [drog], tak žljafvc [tanjši drog]; tako koreto s jə naredov, po domače povedano. V Parnjeko so bli takə kamnə, da j imov ker tud kubik, pa j vse zvozov pa ograjo naredov. K greš tle gərvən [gor, navzgor] na ta zadnjə ovink, k prideš na Koprivnjek, na desno not je v Parnjeko. (Cvetek 1993: 234)

V drugi pripovedi spet izvemo, kako je krčil svet v Parnjeku:

Von je v Parnjeko vse prəkopov; travnək pa njive; vse na rőče [na roke], z opato pa s krampam. So reklə, da j imov takò šajtrgo, da j koj tnaljco [tnalo] imov za kovó, zato da mo ni šva v tva, k jə tkuj navožov. Əlsen voz jə imov pa kolesa tud tokle šəroče, jə kar riglje [čoke] nažagov, k jə kar sam vozov samotež, da j prəvažov tist kamnje. (Cvetek 1993: 231)

V zgodbi Fedorja Bevca pa smo izvedeli, da je samotež »vozil kamenje z vozom na štiri kolesa«.

Štefan je vse vlačil samotež, peš, brez vprežne živine. V teh pripovedih je nenavadno, da ni vlekel s konjem ali volom, saj si je zgradil nov hlev za živino. Bil je je navajen že od doma, pri Čətənjaku so imeli veliko živine, tako da je sorodnik Čučk menil, da bi se moralo reči le pri Čradnjako. A najbrž bi nobena vprežna žival ne mogla vleči tako težkih tovorov, kakor jih je Štefan nalagal sebi. Tako je že marsikdo razmišljal o njegovem samotežnem prevažanju. Je pa tudi res, da bi po hudi strmini težko vozil z vprežno živino.

V ljudskih pripovedih o Štefanu je bil Parnjek, že preden ga je kupil, njegovo zatočišče, pravzaprav je bil tudi pribežališče drugih »grešnikov«; tam so se skrivali pred orožniki, ki so jih lovili za v vojso in tudi zaradi divjega lova. To je bila Štefanova ljubljena *ovaza* miru in svobode. Po cele dneve je bil tam in izboljševal je svet nad skalnimi previsi:

Kofčarjev Štefan, bohinjki Martin Krpan je daleč v preteklosti urejal in skrbel za travnike ob potoku nad hudourniškim breznom. Ljudsko izročilo je ohranilo ime velikega kamnitega kotla, ki mu domačini še danes pravijo Kofčarjev čevdr, po Štefanovi domačiji. Neobičajni Kofčarjev čevdr, kot bohinjki Martin Krpan, ki je na predelu izdeloval opeko... (Pikon 2013)

Še danes se temu predelu reče *Cegovənca*, kjer poleg kamnitega obzidja najdemo tudi sledove Štefanovega opekarstva.

Zato ne preseneča, da so Štefana našli doma samo zjutraj in zvečer. Tudi jedel je samo enkrat na dan, in to zvečer, ko se je vrnil z dela. Menil je: »Čə člok ni tkuj, da b se ankrèt na najedov na dan, ni nč

vredən. Zjutrej ni nač jedov, jə le vstov pa šov v Parnjek. Pa j devov cev dan, zvačer, k jə pršov, se j pa najedov« (Cvetek 1993: 231). Žena mu je spekla kruh in na vrhu kruha so se zanj spekli tudi štrukeljci. Ko se je vrnil, mu je vse skupaj postavila na mizo. Potem pa je dejal: »Mov kruha m prnes.« Mina pa je rekla, da mu ga je že dala na mizo. Pa ji je odvrnil: »Te skorajce sem jest ža pomlov« (prav tam). Kljub temu da je bila porcija velika, je bila še prepičla za takega orjaka.

Štefan je v svoji hiši odprl gostilno, ki so ji rekli kar opalta, ker so prodajali tudi tobak.²⁸ Štefan je bil torej cele dneve v Parnjeku, doma pa je žena stregla gostom. Posebno štirje so bili stalni; bili so pijančki in so tudi njo zvito pripravili do tega, da je začela popivati z njimi. Tako ni vedela, »kdo pije in kdo plača«, zato je gostilna prišla na kant. Štefan jo je bil prisiljen zapreti. Vojko Polanc mi je takole komentiral prapradedovo ravnanje: *Praveč jə biv v tmo kamnjò! Nemest b doma ženo spravljov v red* (TZ, V. Polanc). Štiri stalne goste pa je v svojih beležkah popisal pravnik: *Prvi se je pisal Zima in je znal igrati na klarinet. Pravili so, da je znal tudi štrikati [plesti]. Drugi je bil krojač in se je pisal Pirc, tretji je bil Matija, ta je pletel koše za prenašanje oglja, Anže Senekar pa je opravljval različna dela* (Arhiv rodovine Čuden, rkp. M. Čufar). Iz zapisov in ustnih virov Štefanovih sorodnikov izvemo, kako prav je prišla Štefanova moč, kadar so se stepli v gostilni. Prijel je kar po dva možakarja pod vsako pazduho in jih odnesel na »hladno« pred hišo. Prizor spominja na Krpanovo obračunavanje z mejači. Kar se pa tiče pretepanja, popisovalci Štefanovega značaja menijo, da svoje moči ni meril v raznih vaških fantovskih pretepih. So ga pa fantje hodili iskat, da bi jih branil, če so se kje topli. Vendar je pretepače samo zgrabil in jih metal po njivi (TZ, V. Polanc).

Štefan torej ni bil nasilen človek in svoje moči ni izrabljjal, če ni bilo nujno: »Se ni biv hudobən ta Štefan, čəprov jə biv močən. Čə mo j kdo kej votov, mo j s sojo močjo vrnov. A mo j zmetov narozən al pa mo j vzev z rok al pa mo j zlomov, pa še gunga j bəcnóv v ta zadnjo.« Morda si je tako ravnanje po svoje predstavljal Franc Čuden, ki bi najbrž sam tako ravnal, če bi mu kdo kaj *votov* [hotel]. In še: »Štefan ni bil hudobnež, pridən jə biv pa delovən. Čə ga j kdo nadražov, jə pa vsak hud« (Cvetek 1993:234). Torej, če kdo koga ujezi, je pa vsak hud. Krpan je cesarju, ki ga je ujezil, odvrnil z besedami *ranjkega* Jernejka na Golem: »Ali ga bom s pogačo pital, kadar se s kom kregam! Kar ga bolj ujezi, to mu zabelim« (Levstik 2009: 23)

28 Opálte so nekoč imenovali prodajalne monopolnega blaga, kamor je spadal tobak.

Da je bil Štefan zares miroljuben, da misliti že to, da si ga je sosed upal tožiti, češ da mu je *prasekòv* [presekel, prekosil]²⁹ travnik. Z njim ni fizično³⁰ obračunal, čeprav je bil prepričan, da mu sosed dela krivico. In za povrh iz Odloka (odločbe) Cesarsko kraljevega okrajnega sodišča z dne 26. 9. 1895 vidimo, da gre za parcelo v njegovem priljubljenem Parnjeku. Sodišče je ugotovilo, da »prepirni svet« spada »v obseg tožnikove parcele«. Štefanov zagovor pa se glasi:

S svojim posestnim prednikom Janezom Zidarjem sem 30 in tudi 40 let od tožbe nazaj računjeno mirno javno, nepretrgoma in izključno posedoval in vžival prepirni svet na ta način, da so oni drevesa sekali, kosili, vgrajo popravljali, kamenje iz tal trgali, listje grabili, listje drugim prodajali, svet ondi poravnali in sploh vsa posestna djanja opravljali, ki odgovarjajo takemu svetu. (Odlok Cesarsko kraljevega okrajnega sodišča 1895)

Štefan je imel za pričo prejšnjega lastnika, ki mu je pokazal mejnike parcele. Sorodniki nimajo dokončne odločbe, vendar pravijo, da je sodišče odločilo v prid tožnika.

Kofčarjev Štefan je pridno delal do zadnjega dne svojega življenja; umrl je 7. julija 1901. leta v 71. letu starosti. V zgodbi Fedorja Bevca sicer izvemo, da ga je »pljučnica odnesla na oni svet«, a sorodniki vedo, da je skoraj ves zadnji dan svojega življenja iskal izgubljenega telička po Parnjeku. In ko se je vrnil domov, *se je samo usedov na tnaljco pa umarov* (TZ, V. Polanc). Nekoč je bil pogosto v rabi pregovor, *da junak umre na bojnem polju*, kar pa ni imelo samo dobesednega pomena.³¹ Tako bi se lahko reklo tudi za Štefana, ki je požrtvovalno in z ljubeznijo preživel svoj zadnji dan na svojem najljubšem koščku sveta.

Vojku Polancu je Sodarjev Joža povedal, da so tudi Štefanovo znamenito *koreto* našli otroci v Parnjeku. *Jožu ja prpovædvov en drug, k ja takrèt pasov*. Na koprivniškem pokopališču pa so nekoč prekopavali in našli *prov valike kosti* (TZ, V. Polanc); to so bili Štefanovi posmrtni ostanki.

Štefanova žena Mina je umrla le nekaj mesecev za njim, čeprav iz zapiskov sorodnika Vincenca Čudna in ustnega izročila izvemo, da je umrla že leta 1895. Štefan ni naredil oporoke, oba otroka pa je dobro preskrbel. Hčeri je kupil hišo na Koprivniku, a sta jo z možem prodala

29 S košnjo prekoračil mejnik.

30 Vojko Polanc meni, da pravzaprav v resnici ne vemo, ali je kdaj koga premlatil ali pa ga tudi ni.

31 Spomnim se, da je prijatelj Staneta Severja, Tone Kopčavar, ki je bil tudi njegov sošolec na učiteljski, tako rekel zanj, saj je igralec umrl na gledališkem odru.

in vse zapravila. Sin Martin je imel hude težave s sestro, ker je še enkrat zahtevala doto. Oženil se je leto dni po smrti staršev in žena mu je pomagala rešiti vsaj nekaj imetja. A kljub temu je bil prisiljen *sprazniti* hlev in prodati lep kos domače grude.

Že za časa življenja so Štefanovi biografiji pritaknili, kakor bi dejal Boris Paternu (1978), marsikaj mitično pretiranega, v ljudskem izročilu splošno znanega za silake in junake njegovega kova. V več kot stoletju po njegovi smrti pa so njegova junaštva še v večji meri presegla meje resničnega in se v lokalnem okolju uvrstila ob bok podobnim slovenskim folklornim in literarnim junakom (Lah in Inkret 2002). Vsaj pol ducata je takšnih, ki bi se lahko pomerili z njim.

Za že omenjenim Gregorjem Galjotom sta prva na vrsti Levstikov Martin Krpan z Vrha, s katerim vseskozi primerjajo Štefana, in pa še »silen človek« Löl Kotlič, rezijanski Krpan.³² Vsi trije so silaki; Martin je notranjski kmet, Štefan gorenjski, medtem ko ima Löl samo majhno hišico, ki si jo je sam zgradil v Malem Kolku, kamor je zbežal pred vojsko. Od vseh treh je samo Štefan resnična zgodovinska oseba.

Vsi trije so velike postave, njihova moč pa je tolikšna, da zlahka zdrobijo orožje ali ga polomijo ali vsaj deformirajo. Martin v cesarskem arzenalu na Dunaju drobi sablje, meče in jeklene čelade; Löl žandarjem polomi puške, da jih morajo pod pazduho odnesti izpred njegove kočice, v ječi pa s tečajev vrže vsa železna vrata in jih zmeče na kup. Štefan v nekaterih pripovedih raztrga verige, v drugih lisice, v katere so ga vklenili žandarji, in jim *strga* orožje: polomi sablje ali bajonet ter skrivi ali polomi puške.

Medtem ko sta Martin in Löl oba ješča, Štefanu zadostuje, da je samo enkrat na dan. Dela se loti zarana na tešče in se naje šele zvečer, ko se vrne z dela. Krpanu na cesarskem dvoru postrežejo, preden gre izbirat orožje; vse dni, ki jih preživi na Dunaju, pa je obilno preskrbljen z jedačo in pijačo. Rezijana pa morajo tudi žandarji čakati, da se naje. Martinu se je »vele malo zdelo«, ko so mu prvič prinesli polič vina, kruha in sira, cesar pa je takoj uvidel, »da se morajo takemu truplu večji deleži odmeriti«. Tudi Štefan je omalovažujoče rekel za celo štruco ali hleb kruha s štrukeljci, da so zanj to le *skorijce*. Kotlič pa je dobil celo ime po kotlu; v njem si je sam kuhal velike količine polente, zraven pa je v veliki ponvi pekel ribe, ki si jih je nalovil v potoku.

Löl je vaščanom pomagal nesti brv, a je za plačilo zahteval dva škafa mleka in celo goro polente. Najbrž so tudi Štefanu plačali, če jim je pomagal delati škarpe, vendar iz pripovedi ne izvemo ničesar o

32 Pripoved rezijanske pravljíčarke Evgenije Siega je zapisal Milko Matičetov (1963).

morebitnem plačilu. Ljudje vedo povedati le, da je s svojo močjo marsikdaj in marsikomu rad priskočil na pomoč. Martinu *ni bilo dela mar*, raje je »vandral« in se ukvarjal s kontrabantom, doma pa je namesto njega gospodarila sestra in skrbela za hromege brata. Löl je rekel cesarju: »Jaz ne delam.« Za nagrado ni hotel vzeti zemlje, da bi jo obdeloval. Hotel je imeti konja, voz in dva soda, saj je tudi njega veselil kontrabant. Oba z Martinom sta si želela, da bi ju pri tem ne ovirali mejači. Löla so hočeš nočeš morali preživljati mlinarji; neprestano je hodil po mlinih in zahteval cele vreče moke. Prav zaradi tega so ga preganjali žandarji.

V primerjavi z obema korenjakoma je bil Štefan pravi garač; garal je od zore do mraka in si sam prislužil hišo, hlev in zemljo. Krčil je svet, redil živino, bil je tudi rudar, sekač, izdeloval je škarpe in kamnite ograde. Obvladal pa je še druge tradicionalne obrti, predvsem se je ukvarjal z oglarstvom in opekarstvom. Odprl je tudi gostilno in trafiko. Skratka, bil je dober gospodar in vsestranski človek. Tudi Martin je bil spreten rokodelec, kar se je spodobilo za podeželskega gospodarja, saj si je skoval mesarico in si naredil kij in s tem orožjem je Dunaj rešil pred sovražnikom. Navsezadnje si je tudi Kotlič sam postavil bajtico, v kateri je prebival. Za orožje v dvoboju z nemškim sovražnikom – kot Rezijan se je boril na italijanski strani –, je izpulil lipo in malo oklestil korenine. Konj, ki so mu ga ponudili, pa je bil premajhen zanj. Kotlič in Krpan sta nasprotnikoma tako stisnila roki, da jima je kri prikukala izza nohtov. Oba sta se dobro odrezala, čeprav nista bila nikoli vojaka; Kotlič se je skrival pred vojaščino, Krpanu pa ni bilo treba v vojsko, ker je bil kmečki gospodar. Ne vemo sicer, kdaj je živel, a očitno je takrat lahko ostal doma in zagospodaril na kmetiji. Tudi Štefan ni bil nikoli vojak, a streljati je dobro znal, saj je bil divji lovec. Za cesarja se mu je zdelo neumno boriti, v silobranu pa je žandarju odsekal uho, drugič pa je spet drugega vklenil in ga gnal po cesti v narobe obrnjeni uniformi. Pripovedovalci pa upajo, da je kakšnega tudi premlatil.

Štefanov »kontrabant« je bilo pravzaprav ravbšicanje, temu se ni nikoli odpovedal; tako kakor Löla niso mogli ustaviti *ne žandarji, ne mejači in ne kralji*, da ne bi hodil po moko v mline. Odnehal je šele, ko je na Dunaju premagal *nemškega* in se je z nagrado, ki si jo je sam izbral, lahko začel tudi sam preživljati. Tako kakor Martin je zahteval, da naj ga *pustijo prostega*, ko bo tihotapil.³³ Prav tako Löl ni maral drugega

33 Mnogi raziskovalci so se ukvarjali z Martinovo nagrado, z dovoljenjem za tovorjenje angleške soli in z mošnjo cekinov. Nekaterim se je zdelo, da ni vredna njegovega boja in da se v tem, da je »z malim zadovoljen«, kaže njegov slovenski podrejeni položaj. Glej, na primer, Hladnik 2002; Baskar 2008.

kot konja, voz, dva soda in mir pri tihotapljenju. Zahtevala sta tisto, kar ju je veselilo, kar bi jima prinašalo srečo in dovolj posla za skromno preživetje. Krpan je znal ceniti svojo zmago, ki je Dunajčanom prinesla rešitev: »Moje otepanje z Brdavsom vem, da je imena vredno.« Štefan pa si je s svojo močjo in samozavestjo za »nagrado« prislužil prostost, svobodo in mir. Tudi od divjega lova ga ni mogel nihče odvrniti, ker si je to pravico vzel sam.

Štefana bi lahko primerjali še z drugimi slovenskimi folklornimi junaki. Eden takih je teharski junak Mlinarjev Janez, ki ga je po pripovedki iz 15. stoletja predstavil Ferdo Kočvar (1892). Bil je močan, da je meč zlomil »na kosce« in hrabro se je boril, da mu ni bil nihče kos. Marsikaterega »ogrskega mogotca« ali nemškega viteza »dvignil je krepko s svojo jelševu sulico iz sedla in ga posadil na pesek.« Bil je tudi večji od drugih mladeničev: »Najmanj za pol glave je bil višji memo drugih, rasti je bil čvrste in visoke, kakor mlad hrast v dobravi.« Imel je svojo kmetijo in ničesar ni hotel za nagrado, ker bi ga le »napuhnila«. Zanašal se je na svoje pridne, zdrave roke, ki so rade krepko poprijele za plug in brano.

Kofčarja bi lahko primerjali še z enim resničnim gorenjskim korenjakom, Štempiharjem iz Olševka nad Kranjem, ki je bil tudi životen mož in je prav tako dvignil težko skalo, kamenje, voz s sodom vina vred, v ječi je uničil železna vrata in se metal celo z medvedom na Dunaju. Prav tako je bil kmet, »za dopolnilno dejavnost« pa je imel tihotapljenje tobaka. Pri tem se je moral otepati mejačev; nekoč je enemu vzel puško in vseh šest je našeškal z njo, da je bilo joj.

Še mnogo bolj pa je bil Kofčar podoben bohinjskemu sosedu, »silno močnemu« Tineju Grčanu, glavnemu junaku iz povesti *Tinej*: »Bil je tako zelo močan, da mu ni bilo para po vsej Vojvodini Kranjski [...] Svojo majhno gorsko kmetijo je imel pod Pokljuko...« (Škrinjar 2004: 7). V pripovedi o njem ga je uvodničar Jože Dežman posadil k omizju znanih literarnih orjakov: »Med našimi bi Tinej znal Krpanu pognati kri po žilah, saj Brdavs bi tudi Tinej ugnal ...« (nav. delo: 5). Avtor povesti je sicer zapisal: »Dogodki in imena so izmišljeni, vsaka podobnost je naključna.« A kdor je že kdaj slišal za Anžica z Zatrnika, vsak pritrjuje, da je glavni junak te povesti prav on. Pisateljeva vdova Marija Škrinjar je potrdila, da gre v resnici za Simona Urevca, po domače Anžica z Zatrnika. *Ko sem bil še majhen, so v Gorjah³⁴ pravili, da je en močen na Zatrniku. Pa da je bil v žlabti s Štefanam* (TZ 2017, V. Polanc).

34 V. Polanc je živel v Gorjah.

Lovrenc Beznik, Boljtarjov z Gorjuš, ga je poznal:

Jest sam ga poznov, to j biv Anžic z Zatrnika, z gostilne j biv dama. Ni biv tukaj zlo velak, biv ja pa šarok, tokleee [na široko pokaže z obema rokama]. Pa zmeram ja jmov par srajc zavihane rokave, pozim an polet. Voz ja kar tokle zagrabov, pa ga j obrnov. K ga j adan tokle skoz dalvan prasekov s ščiro [sekiro], so mislal, da bo ža le konc vzev, ja pa druj dan ža drva prpeljov. (TZ 2017, L. Beznik)

Tudi v povesti ga je Maks tako razmesaril s sekiro, a čez dva dneva se je že z vozom pripeljal v dolino. Prav tako je v sami srajci hodil nakrog v vseh letnih časih. »Ubadal se je s kmetijo«, kot se je Kofčarjov Štefan; bil je dober gospodar, *goljcar* in tudi *ravbšic*, a je lovil predvsem iz potrebe, saj je moral preživeti 12 otrok. Prestavljal je težka bremena; dvignil je težak mlinski kamen, iz jarka je potegnil avto in ga postavil na cesto. A ker je lastnik godrnjal in mu ni hotel dati obljubljenega plačila, je avto porinil nazaj pod cesto. Na ramah je nesel požagano smreko, zabijal težak pilot z ovnom,³⁵ okoli 100 kilogramov težkim kladivom, ki ga je sicer dvigovalo po šest delavcev. Ni bil maščevalen, a je iz jeze drobil podkve in jih metal po tleh. Prav tako je Štefan gasil svojo jezo s tem, da se je znesel nad volkom. Medtem ko je bil Štefan bolj samotarski in zamišljen v celodnevno delo, pa je Tinej ves čas, tudi ob delu, igral na orglice. Oba s Štefanom sta znala marsikaj narediti in popraviti vsako orodje, »od zoba na grabljah do ojnice pri vozu«. Rad je pomagal ljudem, a je tudi silno rad razkazoval svojo moč. Z marsikom je stavil, da lahko dvigne ali prestavi to ali ono težko breme. Tako kot Štefan je imel tudi Tinej zelo rad živino, celo pogovarjal se je z njo. Tudi on bi bil rad kupil parcelo v gozdu, pa se je zapletlo zaradi nejasnosti z mejniki. In tudi on se je pravdal s sosedom in izgubil. Med drugo svetovno vojno je bila Tinejeva družina izseljena in v izgnanstvu je še kako prišla prav njegova moč. O Štefanu pripovedujejo, kako so ga v Gorjah nekajkrat opijanili, da so ga lahko ogoljufali pri kartah. Štefan sicer ni pil, dovolj je bilo, da se je zapila njegova žena. Tinej pa je rad večkrat pogledal v kozarec.³⁶

Avtor povesti o zatrniškem silaku je bil direktor Šport hotela na Pokljuki, zato je prav gotovo veliko slišal o Kofčarjevem Štefanu. Povest razkriva več Štefanovih lastnosti in prepričana sem, da niso naključne. Za Tineja pa tudi radi verjamemo, da je bil Štefanov sorodnik.

35 Ime od tod, ker so v tem okroglem kladivu luknje za ročaje, ki naj bi bili videti kot ovnovi rogovi. Za ročaje je poprijelo več delavcev, da so lahko dvignili kladivo.

36 V resnici je bil Simon Urevc zmeren v pijači.

Vojko Polanc me je spraševal, kaj menim o njegovem prapradedu Štefanu. Ali je bil junak ali morda samo posebnež ali čudak?! Lahko bi rekli, da je bil vse troje. Prav gotovo je bil posebnež, če je z lahkoto opravljal dela, ki jih drugi niso zmogli. Že po svoji ogromni postavi se je razlikoval od drugih, bil je sila pogumen in tudi o kočljivih rečeh si je upal misliti s svojo glavo. V *SSKJ* (1998: 929) izvemo, da je *posebnež* »poseben, nenavaden človek«. Poseben človek pa je tisti, ki ima lastnosti, značilnosti, po katerih se razlikuje od drugih ljudi. Seveda gre tu tudi za sposobnosti, ki jih drugi nimajo. Etimološko pridevnik poseben izhaja iz *posebni*, kar je prvotno pomenilo: »ki je (sam) za sebe, ločen (od drugih)« (Snoj 1997: 474). Od posebneža do čudaka pa ni velike razdalje; slovar razlaga, da je čudak »čudaški človek, ki se po nazorih, navadah loči od drugih ljudi in je navadno zaprt vase« (SSKJ 1998: 109). Etimologija čudaka pa izhaja iz istega korena kot čudo (rod. čudesa); praslovansko čudo je nastalo iz indoevropskega *keuHdes*, kar je prvotno pomenilo, »kar se opazi, o čemer se sliši« (Snoj 1997: 77). Zgled za geslo *posebnež* v *SSKJ* (1998: 929): »posebneži in čudaki«, nam pritrjuje, da ljudi takih lastnosti uvršča v bližino. Tudi *junak* je človek, ki ima posebne lastnosti; prvotno je pomenil mladeniča, izraz pa izvira iz praslovanščine: *junakb* (Snoj 1997: 205), izpeljan je iz *junb*, kar pomeni »mlad«. V *SSJK* je junak v enem izmed ekspresivnih pomenov »človek, ki opravlja stvari, za katere je potreben velik napor«. Prav gotovo velike napore laže premaguje mlad človek. V bohinjškem govoru je znana *prgliša* (primera) za majhnega otroka, ki je močan in je hitro zrasel, da je *že cev jōnak*. Velja tudi za pogumnega otroka: »jest pa prov koražno za njo, kət b rekov, kogá səm za n jōnak« (Cvetek 1993: 90). Prav tako velja za starčka, ki je še pri močeh: *se [saj] ste šā cev jōnak*. Za močnega človeka pa rečejo tudi, da je *močm kət junc*;³⁷ izraz prav tako izhaja iz praslovanskega korena *junb* (mlad).

Kofčarjev Štefan ustreza vsem pomenom junaka kot »dejanški« človek in kot »glavna oseba« v literarnih in bohinjških folklornih pripovedih o njem. Kadar teče beseda o glavnem junaku kakega literarnega dela, preprost človek tudi hoče vedeti, zakaj se glavna oseba imenuje junak, saj so nekatere osebe vse kaj drugega kot pa junaki. Matjaž Kmecl (1996: 209) pojasnjuje, da izraz izvira iz klasicizma, ko je bil glavni literarni lik še junak v pravem pomenu besede. V prvem

37 *Junc* v bohinjških govorih pomeni samo bika, ne pa mladega vola.

novoveškem evropskem romanu, Cervantesovem *Don Kihotu*, pa gre že za tako imenovanega klavnega junaka.

Kofčarjov Štefan je bil pravi junak zaradi svoje nadnaravne moči, zaradi ogromne postave in izredne pridnosti, ki se je kazala še posebej pri težakem delu, pri katerem je nesebično pomagal tudi drugim. Predvsem pa je Kofčar užival junaški ugled zaradi neverjetne korajže in svobodomiselnosti, saj si je upal zoperstaviti strogim zastopnikom oblasti. Še več, za povrh jih je še osmešil in jim uničil orožje. Morda bi kdo razmišljal, da bi bilo bolj junaško obleči vojaško suknjo in se boriti na bojnem polju. A prav to, da ni kazal zvestobe dunajskemu cesarju, da bi mu služil v nesmiselnih vojnah in s tem zapravljal svojo mladost in morda tudi življenje, to pa so mu šteli za najbolj junaško držo. Kajti kazni za take upornike so bile zelo hude in izogibanje vojski so lahko plačali tudi z življenjem. Kljub napihnjenim geslom o zvestobi do domovine Štefan ni čutil nobene državljske dolžnosti. Zavezan je bil svoji zemlji in ožji bohinjski »domovini«. Tako ali tako v tistem času »[n]arodna zavest pa še ni bila postala splošna lastnina kmetskega prebivalstva« (Krošl 1941: 27). Tudi to, da si je Štefan sam vzel pravico do divjega lova, je bilo silno pogumno in nevarno dejanje. Lovrenc Beznik je pripomnil: *Ta glavno je pa to, da s jo vupov žandarjam pokončat orožje, pa da j tkuj težk kamän uzignov, da so se ga vsä ustrašlā* (TZ, L. Beznik). Zdravko Sodja ima Štefana za človeka *izven normale* (TZ, Z. Sodja), kar naj bi pomenilo, da takega posebneža ni med običajnimi ljudmi.

Iz folklornih povedk spoznamo, da je Štefan veljal za redkobesednega in preudarnega možakarja, ki ni maral nespametnega in praznega govorjenja. A kar je rekel, je imelo svojo težo tudi v humornem smislu. Takšni so vsi »dobesedni« navedki njegovega govora. Njegov humor spominja na Krpanovega, vendar je bil Martin precej zgovornejši. Ko je Štefan žandarju skrivil puško, mu je dejal, da bo še boljje neslo okrog vogla. V drugi varianti je vrnil žandarju skrivljeno puško in mu rekel, da se bo vrnil domov, on pa naj gre, kamor hoče. In spet je v tretji varianti žandarju obrnil vso uniformo narobe in ga gnal naprej ter ukazal, *da bova šla zdej pa drgač napre*. Težko skalo je v žgočem soncu na Ljubljanskem gradu kar poosebil: *Midva pa nava* [ne bova] *dog tle*. V Čučkovi povedki je ohranjen še njegov dvogovor z ženo, ko ji je dejal, da naj mu prinese malo kruha, potem ko je že pojedel celo štruco s štrukeljci vred. In ko je pripomnila, da mu ga je že postavila na mizo, je odvrnil, da je te skorjice že pomlel. Povedal pa je tudi, da kdor se ne naje dovolj enkrat na dan, ni *näč vredän*. Iz zgodb izvemo še, da je puško pustil pri Debeli skali in žandarju ukazal, da ne sme takoj za njim. Na gradu je še vprašal, ali lahko premakne kamen. Ko ga je sosed

tožil, so v sodno odločbo zapisali njegovo obrambo na zatožni klopi. In to je vse, kar se je ohranilo v do zdaj znanih pripovedih o njegovem govornem položaju. Pripovedovalci njegovih zgodb poudarjajo, da se je o njem vedelo še marsikaj, a da je to *žã tkuj deleč nazaj, da se j žã práce pozabivo* (TZ, L. Beznik).

Prva objavljena zgodba o lokalnem junaku Štefanu je že med obema vojnama zastavila korak zunaj domače doline. Postal je tako rekoč tudi literarni junak z imenom Gregor Galjot (Primožič 1932/33); zgodbo je ilustriral akademski kipar in slikar Tine Kos, literariziral pa tudi Fedor Bevc (1987). Leta 1993 pa sta izšli narečni pripovedi o Štefanu (Cvetek 1993: 231–2, 233–4): prvo, »Kofčarjev Štefan«, je v koprivniškem govoru povedal Andrej Urh (1909–1997),³⁸ drugo pa je v bitenjskem govoru prispeval Štefanov sorodnik Franc Čuden (1905–1994)³⁹ in ga imenoval še z domačim imenom rojstne hiše: »Čætñjakov Štefan«. Prva zgodba je izšla v *Bohinjskih pravljicah* v narečni in knjižni obliki (Cvetek 1999: 13–7) z ilustracijo akademskega slikarja Rudija Skočirja. Zbirka je leto pozneje izšla tudi v angleškem in nemškem prevodu (Cvetek 2000) z naslovoma "Štefan Kofčar" in „Der Kofčar-Štefan“.⁴⁰ Povedka o bohinjskem silaku je bila objavljena še v zbirki pripovedi o slovenskih junakih in zgodovinskih osebnostih *Moč ti je dana* (Šmitek 2005: 46); urednik jo je pod naslovom »Kofčarjev Štefan« nekoliko priredil in ponovno prevedel v knjižni jezik. V »spomin in slovo« bohinjskemu rojaku Fedorju Bevcu je na spletnem portalu *Gore-ljudje* dostopna tudi njegova literarizirana zgodba o Štefanu, ki je po uvodnem zapisu domači kmetiji za vedno »zapusstil« svoj »pečat« (Pikon 2009).

ZAKLJUČNI RAZMISLEK

Bohinjski folklorni junak Kofčarjev Štefan nam kot resnična zgodovinska oseba nudi imenitna izhodišča tudi za razmislek o fiktivnih folklornih junakih. Njegovi verodostojni dokumenti izpričujejo vsaj resnične biografske podatke o njem in omogočajo primerjave s tistimi, ki so se v različnih folklornih pripovedih o njem spremenili v skoraj sto osemnajstih letih po njegovi smrti. S primerjavo odkrijemo vzorec domišljjskih prepletov z resničnim ozadjem. Res je, da odpade kar

38 P. d. Andrečov Andrec, Koprivnik 1991.

39 P. d. Čučk, Bitnje v Bohinju 1991.

40 Prevod v angleščino Marta Pirnat Greenberg, v nemščino Doris Debenjak.

nekaj poetičnega leska, če razlagamo »poezijo mita kot življenjepis, zgodovino ali znanost« (Campbell 2007 [1949]: 281). A se povsem ne strinjam s tem, da »jo ubijemo« (prav tam). S to zadrego se srečamo tudi pri zapisu narečnih besedil in njihovem prevodu v knjižni jezik. Če želimo predstaviti duhovno kulturno dediščino širšemu krogu ljudi in jo ohraniti za prihodnje rodove, moramo žrtvovati tudi nekaj pristnega. Vendar je v vsakem »iskalcu« mita toliko izvirne in poetične ustvarjalne moči, da zmore nanovo oživiti podobe iz daljnega časa in njihove vzorce, ki »služijo kot vpliven slikovni jezik za prenašanje tradicionalne modrosti« (nav. delo: 288). Te ne navdihujejo samo umetnikov in filozofov, temveč poživljajo smisel tudi najbolj preprostemu človeškemu življenju.

Z resničnimi junaki, kakršen je (bil) Kofčarjev Štefan, pa se ljudje raje identificirajo, čeprav vedo, da *vse pa le ni res*, saj se že vsakdanje novice hitro spremenijo od ust do ust in se pomešajo z neresničnimi podatki. Pozabljene podrobnosti iz davnega življenja izjemnih posameznikov pa se zapolnijo tudi z mitičnimi elementi, ki povezujejo »nezavedno s polji praktičnega delovanja, ne iracionalno, marveč tako, da omogočajo [...] praktično razumevanje dejanskega sveta« (Campbell 2007: 288, 289).

»Izmišljeni« dogodki pa znajo biti celo bolj prepričljivo predstavljeni kot resnično zgodovinski. Slednji so v folklornih pripovedih mnogokrat postavljeni v druga zgodovinska obdobja, kar smo ugotovili tudi v tem prispevku.

Ko se je Kofčarjova zgodba širila, ponavljala in spreminjala, je nastalo več variant. Arhetipske usedline, ki so se prepletle z resničnimi dogodki, so ustvarile svojevrsten Kofčarjev mit, ki ga njegovi potomci varujejo kot verodostojnega. Že v literarizirani pripovedi Fedorja Bevca izvemo, da so Štefanu sojenice ob rojstvu napovedale usodo; začela se je uresničevati takrat, ko bi bil moral služiti cesarju. Rado pa se mu je pritaknilo tudi sorodstvo z velikani ali ajdi, od katerih naj bi morda podedoval nadnaravno moč. Ker je bil zaradi svoje silne moči, neutrudnega in težaškega dela odmaknjen od sovaščanov, je že za časa življenja vzbujal posebno pozornost, ki se je spogledovala z nadnaravnim svetom. Težki kamniti skladi pa so tudi že sami po sebi vzbujali misel na nekdanje velikane, o čemer priča bohinjsko folklorno izročilo. Štefanova afiniteta do kamnitih gmot, ki jih je neprestano obdeloval, je to samo še potrjevala. Zanj so bile te gmote živa snov z arhetipskimi koreninami davnih simbolnih komunikacij. Z njimi je meril svojo moč, saj se z njo ni mogel pred nikomer enakovredno postavljati. Ljudje so razmišljali, da je Štefan v svoji koži najbrž drugače doživljal svet in ljudi okoli sebe in seveda tudi samega sebe.

Štefanu so torej že za časa življenja pripisali kaj neverjetnega; marsikatero njegovo resnično junaštvo pa je zbledelo v več kot stoletju po njegovi smrti. A je še v večji meri preseгло meje resničnega ter se v lokalnem okolju uvrstilo ob bok slovenskim folklornim in literarnim junakom. V pričujočem prispevku se je »pomeril« kar s šestimi silaki svojega kova. Prva dva sta Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici in rezijanski Löl Kotlič, tretji je teharski junak Mlinarjev Janez, potem pa še gorenjski korenjak Štempihar iz Olševka nad Kranjem. Še najbolj pa je Štefan podoben svojemu bohinj-skemu sosedu Tineju Grčanu z Zatrnika. Za upodobitev Gašperja Galjota iz Lipančje vasi pa je avtorju tako ali tako služila Štefanova zgodba.

Kofčarjev mit pooseblja tisti segment bohinjske identitete, ki predstavlja vrednote trdega dela, zavezanost domači zemlji in domačemu kraju, izjemen pogum, avtonomnost, suverenost, pomoč sočloveku in boj za osebne pravice in svoboščine.

REFERENCE

Arhivski viri

Arhiv rodovine Čuden, zasebna last (Vojko Polanc); v tem arhivu so tudi rokopisni zapiski Vincenca Čudna (1932–2017) in Mirka Čufarja (1931–2011).

Arhiv Republike Slovenije – AS (Personalne zadeve učiteljstva, št. 1665 in 1666; teh. enota 72, Uslužbeni list).

Literatura

Baskar, Bojan 2008 'Martin Krpan ali habsburški mit.' *Etnolog* 18: 75–93.

Baš, Angelos, ur. 2004 *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bently, Peter, ur. 1996 (1995) *The Hutchinson Dictionary of World Myth*. London: Hutchinson.

Berk, Ari 2009 (2008) *Velikani ali Codex giganticum: Zgodbe o skrivnostih*. Radovljica: Didakta.

Bevc, Fedor 1987 'Kofčarjev (Klobučarjev) Štefan (Bohinjski Martin Krpan)'. V: *Bohinjski zbornik*. Jože Dežman, ur. Radovljica: Skupščina občine Radovljica. Str. 166.

Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočeriš obrazov*. Nova Gorica: Eno.

Chevalier, Jean in Alain Gheerbrant 1995 (1969) *Slovar simbolov: Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Cotterell, Arthur 1998 (1996) *Miti in legende: Ilustrirana enciklopedija*. Ljubljana: DZS.

- Cvetek, Marija 1993 *Naš voča so včas zapodval: Bohinjske pravljajce*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 5).
- 1996 'Janez Mencinger in bohinjsko ljudsko pripovedništvo.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 36(1): 14–9.
- 1999 *Bohinjske pravljice*. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov (Zbirka Umetniška slikanica).
- 2000 *The Tales from Bohinj - Märchen aus Bohinj*. Ljubljana: ZDSL(U) (Zbirka Umetniška slikanica).
- 2005 'Bajeslovno izročilo v bohinjskem folklornem pripovedništvu.' *Traditiones* 34(2): 179–216.
- Dapit, Roberto in Monika Kropelj, ur. 1999 *Visoko v gorah, globoko v vodah: Velikani, vile, povodni možje*. Radovljica: Didakta. (Zakladnica slovenskih pripovedi).
- Goljevšček, Alenka 1988 *Med bogovi in demoni: Liki iz slovenske mitologije*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Sledi).
- Hladnik, Miran 2002 'Pa začnimo pri Krpanu.' *Sodobnost* 66(2): 227–30.
- Kmecl, Matjaž 1996 *Mala literarna teorija*. 4., popr. in dop. izd. Ljubljana: Mihelač in Nešović.
- Knez, Franček 2009 *Ožarjeni kamen*. Ljubljana: Sanje.
- Kočevar, Ferdo 1892 *Mlinarjev Janez slovenski junak ali vplemenitba Teharjanov*. 2., popr. in pred. natis. Celje: D. Hribar. Dostopno na <<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-CP7SO12G>>.
- Kravji bal 1985 *Kravji bal v Bohinju: 30 let: 1954-1985*. Bohinj: Turistično društvo Bohinj - Jezero.
- Kropelj, Monika 1995 *Pravljica in stvarnost: Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZRC; 5).
- Krošl, Anton 1941 *Zemljiška odveza na bivšem Kranjskem (organizacija in delo zemljiškoodveznih organov 1849-1853)*. Doktorska disertacija. Dostopno na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SLUHYLSD>>.
- Lah, Klemen in Andreja Inkret 2002 *Slovenski literarni junaki*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Mali leksikon).
- Levstik, Fran 2009 *Martin Krpan z Vrha: I. in II. del*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Matičev, Milko 1956 'Ljudska proza.' V: *Zgodovina slovenskega slovstva I.: Do začetkov romantike*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 119–38.
- 1963 'LöL Kotlič – Krpan iz Rezije.' *Sodobnost* 11(1): 250–4.
- Mencinger, Janez 1961–66 *Zbrano delo I–VI*. Ljubljana: DZS.
- Paternu, Boris 1978 'Levstikov Martin Krpan med mitom in resničnostjo.' *Slavistična revija* 26(3): 233–52.
- Pikon, Janez 2009 'Sladka gora.' Spletni vir: <<https://www.gore-ljudje.net/novosti/49192>>, 7. 9. 2017.

2013 'Kofčarjev čevdr.' Spletni vir: <<http://www.gore-ljudje.net/novosti/99264/>>, 3. 9. 2017.

Primožič, Ivan 1932/33 'Gregorja Galjota težka skala.' *Naš rod* 4(6): 167–9.

Rozman, Valentin 1916 *Vojak: Njegove dolžnosti in pravice. Vzroki in namen vojn*. Dunaj.

SSKJ 1998 *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: DZS (Slovarji DZS).

Snoj, Marko 1997 *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Cicero).

Stanonik, Marija 2001 *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2004 *Slovstvena folkloristika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Stecher, Reinhold 1993 (1986) *Sporočilo gora*. Ljubljana: Župnijski urad Dravljec.

Sveto pismo 2001 *Sveto pismo Stare in Nove zaveze: Slovenski standardni prevod*. 2., pregl. izd. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

Škrinjnar, Peter Pavel 2004 *Tinej: Pripovedi*. Zgornje Gorje: [Samozaložba].

Šmitek, Zmago 1998 *Kristalna gora: Mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana: Forma 7.

2004 *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.

2005 *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi).

2007 *Videnja pokrajine: Naravni in namišljeni prostori v slovenskem ljudskem izročilu*. Radovljica: Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi).

2012 *Poetika in logika slovenskih mitov: Ključi kraljestva*. Ljubljana: Študentska založba (Koda).

Veber, Ivan 1986 *Gozdovi bohinjskih fužinarjev*. Bled: Gozdno gospodarstvo Bled.

Ustni viri

Terenski zapiski (TZ) 1992–2017 (po pripovedih informatorjev):

Beznik, Lovrenc (1935), Boljtarjev, Zg. Gorjuše.

Cvetek, Ivana (1914–2009), Zg. Švicova, Srednja vas.

Kunaver, Jurij (1933), prof. dr., Ljubljana.

Polanc, Vojko (1968), Ribčev Laz.

Smukavec, Marija (1932–2017), Gregorčkova Minka, Podjelje.

Sodja, Zdravko (1936), Korošičov, Koprivnik.

Štepec, Marko, mag., muzejski svetnik, Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana.

Manifestacije moči pri slovenskih folklornih junakih

SAŠA BABIČ

Koncept junaka je pogosto vezan na mit (Malinowski 1954 [1926]), na junakovo potovanje čez nevarne preskušnje in nato na njegovo vrnitev, obogateno z novim znanjem in zrelejším pogledom na svet (Campbell 2007 [1949]). Na splošno gre pri junaštvih »za motive zmage reda in razuma nad sicer fizično silnejšim, kaotičnim telesom narave, ki se zlasti pogosto pojavljajo kot miti razvijajočih se družb, [...] za mite prehoda ciklizma v linearizem« (Lunaček 2008: 238). Vendar pa splošen koncept junaštva ne zajema vedno junakovega boja z velikani in ogenj bruhajočimi zmaji, temveč tudi ravnanje običajnih ljudi, ki se postavijo na stran množice z družbeno presežnim dosežkom. V tem primeru koncept junaka sestavljata nekdo, ki napravi junaško dejanje, in nekdo, ki mu podeli oznako junaštva. Junak je junak šele po junaškem dejanju in po priznanju. Pred dejanjem je lahko »kdor koli«, v dejanju skuša ohraniti dostojanstvo človeškega bitja, po dejanju lahko

postane junak – junak nečesa za nekoga (Huzjan 2016: 202). Tako postane junak zaščitnik družbe, ki ga časti in verjame, da bo tako ohranila »svoj biološki, kulturni in politični obstoj skoz prostor in čas« (Takovski in Muhić 2017: 59). Socialne strukture in delovanje se izražajo v čaščenju, povzdigovanju junakov tako v verbalnem kot neverbalnem jeziku, čaščenje tako lahko razberemo tudi iz mitov¹ in zgodb.

V nasprotju z mitološkimi junaki folklorni junaki niso polbogovi; lahko so resnične zgodovinske osebe ali pa skupek več oseb, združenih v en lik, ali pa zgolj skupek v zgodbah ubesedenih značilnosti, ki jih določena družba pripisuje junaškemu liku. Gre za like, ki so bližje povprečnim ljudem kakor mitološki junaki: v zgodbah so opisani kot običajni posamezniki s posebno močjo, živijo v skupnosti in imajo z njo vsakdanje stike. Junak iz folklornih pripovedi se sicer od »običajnih« ljudi razlikuje po posebnih telesnih znamenjih in sposobnostih, za katere so značilne antiteze, na primer dobro – slabo, pozitivno – negativno; zato junak ne more obstajati brez nasprotnika (Šmitek 2005: 5, 6). Kakor koli, junaki v zgodbah niso naključni izbranci; so posamezniki, ki postanejo »junaki nečesa za nekoga« po tako imenovanem etičnem dejanju: torej, kadar delujejo etično, naredijo, kar morajo narediti, ker je to treba narediti, in ne iz svoje dobrote (Huzjan 2016: 202). Gre za dejanje iz dolžnosti, ki jo v folklornih zgodbah velikokrat narekuje okolje. V folklornih zgodbah je sicer hotenje junaka lahko enako temu, kar je tudi treba storiti, vendar ne nujno. Folklorni junak celo pogosto le pasivno sprejme dejstvo, da je nekaj treba narediti – le izvrši naročilo, ki ga dobi iz okolice, in potrebe po dejanju ne spozna samostojno.

Junaštvo je v folklornih zgodbah vedno povezano tudi z močjo – fizično in/ali psihično; ta je lahko realna, lahko pa, s strani opazovalcev, tudi namišljena. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* opredeli moč kot »človekovo² telesno sposobnost za opravljanje fizičnega dela ali kot sposobnost za prenašanje duševnih ali telesnih naporov oz. kar omogoča komu, da uveljavlja svojo voljo, oz. kar omogoča komu, da »vpliva, učinkuje na koga/kaj« (SSKJ). V vseh pomenih je moč vezana na *veliko sposobnost*: na prvotni pomenski ravni je to fizična vzdržljivost, to je dobra razvitost in sposobnost mišic (tj., nekdo je fizično sposoben premikati ali nositi težke stvari), sekundarna pomenska raven pa se nanaša na psihično sposobnost, tj. na duševne napore, oziroma na

1 Po Malinowskem je mit orodje za potrditev in podporo družnim institucijam (Malinowski 1954: 176).

2 Moč je sicer tudi značilnost določenih živali in je lahko ljudem tudi vzor in merilo, kar je, na primer, izraženo v frazemu »imeti medvedjo/volvsko moč«.

vpliv, ki ga ima posameznik (tj., kdo je tako močan, da lahko premika tudi abstraktno težke stvari).³

Vsekakor moč prinaša prevlado, fizično ali simbolno, ta pa je lahko individualna ali skupinska (Barnard in Spencer 1996: 445). Da posameznik pridobi takšno prevlado, mora nekaj narediti oziroma imeti tolikšen vpliv, da mu omogoči prevlado.

Junak mora imeti tako fizično kot psihično moč, ta je opisana v posamičnih (fizičnih ali psihičnih) lastnostih ali ravnanjih junaka. Ker je moč tako pomembna lastnost junaka, je v zgodbah celo tako poudarjena, da so junaki širše poznani predvsem po svoji moči ter z njo povezanimi premetenostjo, odločnostjo in predanostjo. Junak brez moči je nezamisljiv, junak brez moči ne obstaja – pa naj bo ta fizična ali psihična. Iz slovstvene folklore se zdi, da mora moški junak posedovati prav posebno, izjemno moč, da lahko opravi delo. Pri moških junakih je moč pogosto fizična in psihična, medtem ko je pri ženskih likih poudarjena psihična vzdržljivost, to je moč v drugotnem pomenu.⁴ Fizična moč junake v zgodbah povzdigne bliže bogovom: njihova dejanja so »nadnaravna, neverjetna, čudežna in herojska« (Huzjan 2016: 202).

Trije po moči najbolj poznani junaki v slovenskem pripovednem izročilu in folklori so Peter Klepec, Martin Krpan in Kralj Matjaž. Gre za povsem različne vrste junakov, saj so moči, zaradi katerih so (bili) razumljeni kot junaki, uveljavljali na različne načine in v različnih kontekstih. Hkrati pa imajo liki, ki smo jih izbrali za tukajšnjo obravnavo, tudi poudarjene različne atribute: pri Petru Klepcu in Martinu Krpanu je poudarjena fizična moč, medtem ko so pri Kralju Matjažu v ospredju modrost, duševna moč in moč vladarja.

PETER KLEPEC

Pripovednega junaka Petra Klepca poznajo predvsem na področju Osilniške doline, to je na slovensko-hrvaškem obmejnem območju (Moric 2015: 206), na širšem slovenskem območju pa je poznana predvsem ena varianta zgodbe, tista iz osnovnošolskega berila – »Peter

3 Danes je pogosto slišati, da lažje prenašamo duševne napore in stres, če smo v dobri telesni kondiciji. Fizična in psihična moč sta torej povezani, pri čemer se zdi, da je fizična moč podlaga za psihično.

4 Ženski liki, ki so interpretirani kot junaški, imajo izredno psihično moč ali pa pogljobljeno znanje; tako je npr. junaštvo Miklove Zale ali Lepe Vide utemeljeno na izjemni vzdržljivosti in pokončnosti v hrepenenju.

Klepec in vile«. Drugače so zgodbe o Petru Klepcu raznотere, v vseh pa je upodobljena na čudežen način pridobljena moč in/ali zmaga nad »turškim korenjakom«, za katero je uporabil pridobljeno fizično moč (Pogačnik 1999: 266). Gre za pripovedni lik, ki poseduje izredno fizično moč in nastopa tako v junaških pravljicah, pri čemer pa so poudarjeni realistični elementi, npr. imena krajev in oseb, osebnostne lastnosti junaka, opisi zgodovinske realnosti (pastirstvo, turški vpadi), navade in šege, kot tudi v čudežnih pravljicah (čudežni pomočniki, čudežna moč junaka, boj med dobrim in zlim) (Moric 2015: 208).

Širše najbolj poznane so zgodbe o tem, kako je Peter Klepec dobil moč, to so zgodbe o času, ko še ni bil junak. Peter Klepec je bil slaboten, reven nezakonski deček, ki je z dobrim dejanjem vilo (ali več njih) je zaščitil pred soncem.

Pastirček Peter Klepec, ki je bil šibak, je nekoč pasel živino na Sveti Gori in videl nekaj dekličev, ki so spali na soncu in se tako mučili. Petru so se smilili in je nalomil veje ter jim naredil senco. (Primc idr. 1997: 268)

Nagrajen je bil s fizično močjo, s katero je nato lahko premagal sovrstnike.

Vprašale so ga, kaj si najbolj želi. Odgovoril je, da bi bil rad močan, saj ga zdaj vsi tepejo. [...] Od takrat je bil močan. (Primc idr. 1997: 268)

V odrasli dobi pa je premagal celo Turke oz. velikana, ki je metonimija Turkov.

Peter Klepec se je odlikoval v bojih s Turki [...] S seboj so imeli velikana, ki je premagal vsakega.[...] Vojak – velikan se je za boj dobro pripravljaj. [...] Takrat pa ga je Peter zaskočil, ga dvignil in udaril z njim na tla, da je bil takoj mrtev. (Primc idr. 1997: 272)

Peter Klepec je v zgodbah, ki govorijo o tem, kako je pridobil moč, pravljичna predstavitev prvotnega, oslabiljenega stanja jaza, ko začenja svoj spopad z notranjim svetom nagonov in s težavami, ki jih ustvarja zunanji svet. Po Bettelheimu (1999 [1976]: 107) gre za poznani pravljичni motiv otroka, s katerim starejši bratje in sestre (v Klepečevem primeru gre za vrstnike, pastirje) grdo ravnaajo in ga zavračajo. Takšne zgodbe se začnejo v trenutku, ko »tepkovo« enolično življenje prekine kakšna zahteva, kakor pri Klepcu, ko mora po vodo v oddaljeni studenec (nav. delo: 149).

Druga različica zgodbe o Klepcu je iz njegovega odraslega obdobja, ko je svoje moči uporabil za pomoč sokrajanom in premagal

Turke ali velikana. Njegova moč in junaštvo sta slovela vse do Dunaja, kjer se je Klepec boril z najmočnejšim turškim vojakom, velikanom, ga premagal in s tem rešil Avstro-Ogrsko.⁵ V zahvalo je dobil pravico do svobodnega lova in oprostitev od plačevanja davkov, v nekaterih zgodbah pa je celo dobil plemiški naziv (Ravnikar - Poženčan 1874: 84). Peter Klepec je kot junak opredeljen predvsem v povezavi z zgodbami o boju s Turki (Moric 2015: 207–8). V njih sta poudarjeni fizična moč in velikost, duševna moč in modrost umanjkata, vendar nekatere zgodbe opišejo tudi nekaj Klepčeve premetenosti, npr. ko zavaja velikana, da bi prikrikl, da sam ni tako močan.

Klepec je s pridobljeno močjo najprej popravil krivico, ki se mu je dogajala (pretep z drugimi pastirji), s čimer je dokazal svojo nepremagljivost, nato pa je, večinoma na prošnjo ali po naročilu, pomagal drugim v vsakdanjih tegobah (pomagal je na njivi, nosil težke stvari, npr. lesene hlode) in s tem opravil etično dejanje po lastnem vzgibu (zgodbe o pomoči vilam) ali pa naročeno nalogo (boj s Turki). Junaštvo Petra Klepca se tako veže le na njegovo fizično moč in pripravljenost, da pomaga protagonistom zgodbe, dejanja pa so tako imenovana etična dejanja in so zato lahko interpretirana tudi kot junaška (Huzjan 2016).

MARTIN KRPAN

Martin Krpan je literarizirana avtorska različica zgodb o močnih moških. Napisal jo je Fran Levstik pod naslovom *Martin Krpan z Vrha* in je bila prvič objavljena 1858. Zgodba o Martinu Krpanu ima veliko podobnosti s folklornimi zgodbami o Štempiharju ali tudi Lölu Kotliču, poznanima na severnem Primorskem. Kakor je ugotovil že Milko Matičetov (1963), so podobnosti tako v okoliščinah in epizodah kot tudi v opisu telesnih in duševnih lastnosti; s tem je utemeljeno argumentiral, da ta zgodba ni bila le varianta dolenjsko-notranjske zgodbe⁶ o Krpanu z Vrha (nav. delo: 255). Zgodba je folklorizirana in splošno poznana.

Podobnost s Štempiharjem se npr. pokaže v naslednjem opisu:

Po celi Gorenjski in tudi po vsej Kranjski deželi je znan ljudski rek:
»Močan je kot Štempihar«. [...] Silno je bil močan, da mu ni bilo

⁵ Anja Moric (2015: 209) ugotavlja, da te različice zgodbe o Petru Klepcu, tako kakor zgodbe o Martinu Krpanu, lahko uvrstimo v tako imenovani habsburški mit (Baskar 2008), saj se Peter Klepec pojavlja kot rešitelj cesarstva.

⁶ Dolenjsko-notranjski del Slovenije si namreč Martina Krpana prisvaja kot svojega junaka (Baskar 2008: 80).

enakega. Njemu za malico ni bilo težko popiti štiri bokale vina in pojesti za dva reparja kruha in dve libri mesa. Imel je zelo širok nos [...] Pride mimo Štempihar, vzame kritino, ki je bila že narejena in jo nese sam na streho [...] se malo ponorčuje, dvigne in naloži sam skalo ter gre naprej [...] toda Štempihar, ki ga je rodila kmetica in ne meščanka [...] kmet – je bil modrejši in bolj prebrisan. (Šmitek 2005: 39–42)

Martina Krpana – kakor tudi druge sorodne folklorne like – odlikujeta izredna fizična moč in zdravi razum ali t. i. kmečka pamet. Zanj nikakor ne bi mogli trditi, da je pameten, moder mož, vsekakor pa je ena od njegovih značilnosti premetenost, s katero doseže železo ali se izkoplje iz težav. Je mlad samski moški, ki živi na družbenem robu: preživlja se s tihotapljenjem soli. Ima tudi svojega konja oziroma kobilico, ki jo z neizmerno močjo lahko tudi zlahka prenaša:

V tej vasi je živel v starih časih Krpan, močan in silen človek. Bil je tolik, da ga kmalu ni takega. Dela mu ni bilo mar; ampak nosil je od morja na svoji kobilici angleško sol, kar je bilo že tistikrat ostro prepovedano [...] temuč prime brž kobilico in tovor ž njo, pa jo prenese v stran, da bi je voz ne podrl. (Levstik 1917: 3)

Za ta lik in posebej njegove folklorne različice je značilno, da pomaga drugim, vendar ne naivno, kljub vsemu pa popustljivo in dobrohotno.

Moč Martina Krpana je najprej opisana kot fizična moč, ki jo je uporabil za prenašanje soli, kobilice, žene; naposled je z njo premagal Brdavsca. Iznajdljivost in bistrost sta mu pomagali pri pripravah na boj z Brdavsom kot tudi pri dialogu s cesarjem, ko si je priboril dovoljenje za tovorjenje soli. Hkrati lahko v vidimo v boju z Brdavsom in pogajanju s cesarjem simbol upora, ki pa ni zgodovinsko dejstvo (Takovski in Muhić 2017: 65).

Martin Krpan po naročilu premaga grožnjo cesarstvu, Brdavsca, nato pa se upre avtoriteti in s tem pokaže svojo avtonomnost in notranjo moč. Boj z Brdavsom, nekakšnim generičnim orientalskim likom grožnje, je etično dejanje, ki ga mora junak narediti, da bi si pridobil spoštovanje in potrdil svoje junaštvo, nato pa pokaže še moč svoje presoje in volje.

V teh zgodbah je izrazit črno-bel vidik: kmečki svet je dober in naraven, gosposki slaboten in pokvarjen; domače je varno, toplo, tujina je trda in sovražna (Pogačnik 1999: 267). Nad tujino je razočaran: razočaran je nad tujo gospodo, katera ob dejanju, s katerim jo je Krpan rešil zanesljivega propada, ne zmore držati dane častne besede (nav. delo: 268). S tem se gospoda izkaže za šibko, medtem ko je Martin Krpan kot predstavnik kmečkega sveta sposoben držati

besedo in biti toliko močan, da izrazi svoje mnenje in se gospodu postavi po robu. Junak zgodbe ima moč, ki jo posoja za tuje koristi, zase pa si izgovori drobne pravice. Tako je Krpan podoba nezavedne moči, ki še nima volje, da bi prosto razpolagala sama s seboj (nav. delo: 264). Na tej ravni pride v ospredje moč v dialogu, ki se kaže kot psihološka moč, premetenost. V zgodbi je poudarjeno merjenje moči Martina Krpana z dvorom: s cesarjem, s cesarico in ministrom Gregorjem, v pogajanju o nagradi za zmago nad Brdavsom, pa tudi merjenje moči na samem dvoru: med cesarjem in cesarico ter cesarjem in ministrom Gregorjem, ko so odločali in se pogajali o nagradi za Martina Krpana, ker je rešil cesarstvo.

Z vidikov presojanja psihične moči in uporabe fizične moči za dejavnost, ki je oblast ne dovoljuje, je mogoče, po Hobsbawmu, Martina Krpana uvrstiti med t. i. socialne razbojnike, dobre razbojnike. »Če je razbojnik hotel začeti svojo pot kot žrtev, je moral čutiti potrebo po tem, da bi popravil vsaj eno krivico: tisto, ki se je primerila njemu« (Hobsbawm 2015: 63). Kmečki razbojniki so v očeh oblasti veljali za zločince, medtem ko so bili med ljudmi deležni ugleda junakov (nav. delo: 32), hkrati pa je bilo razbojništvo svoboda, ki je bila v kmečki družbi le redka (nav. delo: 47). Kakršna koli je že bila dejanska praksa, nobenega dvoma ni, da je razbojnik veljal za zastopnika pravice, za pravičnika, ki ponovno vzpostavlja moralo tako, da kljubuje (nav. delo: 64), hkrati pa se po opustitvi izobčenstva v svojo skupnost vrne kot spoštovan član (nav. delo: 68).

Martin Krpan je bil nedvomno človek, ki se ni hotel ukloniti, kar ga uvršča med najpreprostejše oblike družbenega upornika (Hobsbawm 2015: 61–75). Sol tihotapi iz ekonomsko-socialnih razlogov – je v eksistencialni stiski, ki ga sili, da skuša trenutne okoliščine nadvladati in urediti svoj življenjski položaj.

KRALJ MATJAŽ

Kralj Matjaž je junak, ki je zastopan tako v slovenskem folklornem pripovednem in pesniškem ciklu. Zgodbe o njem lahko razdelimo na več segmentov: 1. veliki kralj in vojščak, 2. speči vladar, 3. kaznovani grešnik (ker se je uprl Bogu), 4. modri državnik, 5. zaščitnik podložnikov, 6. politični in dinastični simbol, 7. odrešenjski mit (Šmitek 2009: 128), ti segmenti pa so večkrat združeni v eni zgodbi; tako je npr. Kralj Matjaž zaščitnik podložnikov, kaznovani grešnik in speči vladar:

Tedaj je pri nas vladal kralj, ki so ga imenovali Kralj Matjaž. Bil je zelo dober kralj. Kmetom ni bilo treba plačevati davkov [...] Kralj Matjaž jih vpraša: »Zakaj pa ne posekate tega drevja?« Oni so mu rekli: »Na tej gori so vile in gorje tistemu, ki poseka tu eno samo drevo.« [...] Ob njem je rasla tanka lepa jelša. Kralj Matjaž zamahne s sekiro po njej. Sekiro hoče izdreti, da bi še drugič zamahnil, a je ni mogel. Z gore pa se je zasllišalo strašno grmenje in nekdo je zakričal: »Joj tebi, Kralj Matjaž! V tem hipu je Sveta gora zagrnila Kralja Matjaža in vse njegove vojake [...] in v njej zdaj vsi spijo, Kralj Matjaž in njegova vojska (Šmitek 2005: 17–19).

Kralj Matjaž se uvršča med junake predvsem kot mitološki lik, kateremu lahko najdemo vzporednice tudi v drugih mitologijah (gl. Grafenauer 1951; Šmitek 2009). V slovenski folklori je opisan dvojno: je prevzetnež, predrznež, svoje sreče pijan, izzivac, ki bi rad razširil svojo oblast celo na oni svet, saj hoče biti kralj nebes ali premagati pekel, je tisti, ki strelja ali ukaže streljati proti nebu, v zrak – boga (Matičeto 1958: 35):

Vipavci pripovedujejo, da je postal Kralj Matjaž v svoji mogočnosti tako prevzetan, da je napovedal vojno celo Bogu (Šmitek 2005: 20).

Spet v drugih pripovedih je Kralj Matjaž poudarjen kot utelešenje dobrega vladarja, od katerega ljudstvo pričakuje odrešenje, svobodo (Pogačnik 1999: 266), pravični sistem vladanja in boljše življenje. Širše poznana je druga podoba Kralja Matjaža: dobri kralj in modri, potrpežljivi, ostareli starec; ta različica zgodbe o Kralju Matjažu je v osnovnošolskih berilih:

Kralj Matjaž je bil dober kralj. Dal je samo zlate kovati. Drugega denarja sploh niso poznali. Zato so bili res zlati časi [...] Ker pa je bil dober pravičen kralj, ni bil ubit, ampak ko ga je na begu sovražnik že mislil zajeti, se je odprla skala v Rečicah, do katerih je pobegnil, in ga skrila pred sovražnikom. Tam sedaj počiva s svojimi junaki, in kadar mi bo brada zrasla devetkrat okoli mize, ga bo gora dala nazaj, da bo srečno vladal slovenskemu narodu. (Berilo 2011: 58–9)

Junaštvo Kralja Matjaža je vezano na predstave, da je izreden borec: ima odlično sposobnost bojevanja in poveljevanja vojski, kar izvedemo le posredno iz pripovedovanja (»mogočen vladar«, »mogočen in srčen, da je napovedal vojsko celemu svetu«, »premagal je vse kralje na svetu« itn.). V opisih Kralja Matjaža kot izjemnega borca telesna moč ni poudarjena; v zgodbah npr. ni sposobnosti dvigovanja težkih predmetov. V ospredju je psihična moč, konkretizirana predvsem kot vzdržljivost v bojih, pa tudi pretkanost (beg pred Turki), modrost pa je

lastnost Kralja Matjaža šele v starosti, ko je prikazan kot starec z dolgo sivo oz. belo brado in sivimi oz. belimi lasmi; torej v značilni podobi modrega, potrpežljivega starca, kralja, ki bo poveljeval zadnji vojski.

Poleg merjenja in izkazovanja moči v bojih z drugimi kralji, vojskami in Turki je Kralj Matjaž meril svojo moč tudi z bogom – ker je bil na Zemlji nepremagljiv, je želel svojo premoč dokazati tudi v nebesih, torej nad najvišjo avtoriteto. To je skušal dokazati z večino bojevanja in nepremagljivo vojsko. Bog mu je dokazal zmoto in šibkost, v nekaterih zgodbah ga je premagal s strelami, v drugih pa ga je z božjim posredovanjem oziroma kot takojšnja božja kazen pod seboj pokopala zemlja, hrib ali dve gori. Po drugi različici so ga gore zaščitile na prošnjo, ko je sprevidel, da se je spopadel z nepremagljivimi nebesnimi silami. Še druge pripovedujejo, da je šel s svojo vojsko prostovoljno ali za pokoro v podzemsko jamo. Votlina mu je bila zatočišče ali ječa (Šmitek 2009: 134).

Lik Kralja Matjaža v različnih zgodbah združuje cel niz človekovih lastnosti in prikazuje razvoj moči pri posamezniku v odrasli dobi: vse od iznajdljivosti prek prevzetnosti pa do modrosti, ki je v slovenski folklori mogoča le v starosti. Zgodbe pa ne povedo, kakšno je bilo njegovo otroštvo ali kako si je pridobil znanje o bojevanju.

PRIMERJAVA MANIFESTACIJ MOČI PRI TREH SLOVENSКИH FOLKLORNIH JUNAKIH

Peter Klepec, Martin Krpan in Kralj Matjaž so najbolj znani slovenski folklorni junaki različnih starosti in iz različnih kontekstov. Zgodbe imajo marsikatero skupno točko: od drobnih pa do bolj pomenljivih motivov. Tako se motiv soli pojavlja v Martinu Krpanu (tihotapljenje soli) kot Kralju Matjažu (Kralj Matjaž in bog se spopadeta za sol – *bog je ima za cel hrib*) (Matičev 1958), v Petru Klepcu in Martinu Krpanu se pojavlja motiv drevesa (češnja, hoja, bukev in lipa) kot surovine za obrambno orožje, s katerim premagata, izženeta velikana. Lipa se pojavlja v vseh treh zgodbah in postane narodnostni simbol.

Ne glede na skupne motive in različne kontekste, ki junake pokažejo v povsem različnih lučeh, pa lahko ob njihovi sopostavitvi razberemo tudi vidik razvoja junaštva in moči v življenjskem ciklu: Peter Klepec kot šibak otrok dobi moč od bajnih bitij. Moč mu je podarjena, ker se je dokazal z dobrim delom in da bo lahko dobra dela opravljal še naprej (pomoč materi in sokrajanom). Moč sprva uporabi, da pridobi in utrdi svoj položaj v družbi, nato pa izpolni etično

dolžnost: postane sokrajanom dober in uslužen pomočnik. Kot mlad moški preмага tudi velikana, ki grozi njegovim krajem, in s tem zagotovi mir v deželi.

Od tod sledi zgodba o folklornih različicah pripovedi o Martinu Krpanu, na podlagi katerih je nastala Levstikova zgodba: fizično izredno močan lik, pri čemer v primerjavi s Petrom Klepcem, ni jasno, od kod mu moč, za svoje preživetje tihotapi prepovedan tovor, drugače pa živi mirno in okolici neškodljivo. Velja za samskega čudaka, vendar priskoči na pomoč, kadar je potrebno. Njegov sloves o izredni moči seže do dunajskega dvora, od koder pošljejo ponj, da bi premagal generični lik Orientalca ter tako rešil kraljestvo. Dvor, ki sicer velja za avtoriteto in moč *par excellence*, se izkaže za šibkega, in Martin Krpan zavzame svoje stališče ter postavi mejo med nespoštljivim odnosom in svojimi pričakovanji. S tem pokaže psihično moč in zrelost, s katerima si pridobi spoštovanje in položaj v svetu odločujočih.

Lik Kralja Matjaža sicer uteleša širše mitološke koncepte, vendar gledano ožje, ponazarja razvoj podobe junaka, ki se bori za kraljestvo, v tem boju je izredno uspešen in se tega tudi zaveda. Njegova samozavest je tolikšna, da izzove najvišjo avtoriteto, to je boga, vendar pa pri tem doživi prvi poraz: bog ga s porazom postavi nazaj na »zemeljski položaj« in s to izkušnjo Kralj Matjaž doseže zrelost in modrost, po katerih slovi.

Če zgodbe obravnavamo posamič, so vsi trije liki vsekakor »vsak kdo«: žrtvovali so del življenja, da bi rešili tuja, in s tem naredili dejanje, ki ga je okolica priznala za junaško – in postali junaki (Huzjan 2016: 202). Za junaško dejanje pa so uporabili tako psihično kot tudi fizično moč, da so premagali težave. Fizično moč so uporabili predvsem v boju s tujcem ali »drugim«, medtem ko je pri vseh treh likih psihična moč uporabljena v boju z avtoriteto. V zaporedju Peter Klepec – Martin Krpan – Kralj Matjaž je viden razvoj značilnosti moči: od umsko pasivnega (ali celo nemočnega) in fizično šibkega dečka, ki pridobi fizično moč, prek fizično močnega in pretkanega moškega pa vse do spretnega bojevnika in modrega kralja, ki bo odrešil narod. Vsi trije junaki uporabijo moč za boj proti avtoriteti: Peter Klepec se upre avtoriteti ožje okolice, Martin Krpan tujcu in oblasti, Kralj Matjaž pa tujcem in bogu – z višjo starostjo in zrelostjo so boji zahtevnejši in težavnejši. Junaki v vseh zemeljskih spopadih zmagajo, le bog ostane nepremagan.

Pri obravnavanih junakih psihološka moč raste s starostjo oziroma zrelostjo junaka. Pri Petru Klepcu težko razberemo bistrost, poudarjeni sta le njegova dobrota in nato fizična moč. Pa vendar razvoj lika nakazuje nekakšno bistrost kot intelekt, ki ni odvisen

od značaja, temveč je naravni dar (Bettelheim 1999: 159). Bistrost je izrazitejša pri Martinu Krpanu, v njegovem literariziranem dialogu z dvorom, v folklornih različicah te zgodbe pa predvsem kot iznajdljivost v različnih okoliščinah. Pri Kralju Matjaž pa sta že v zgodnejših bojih razvidni izredna bistrost in iznajdljivost, v starosti pa velja za modrega, po vseh pomembnih izkušnjah je pridobil modrost in s tem postal »dobro integriran lik« (prav tam): dober, preudaren in potrpežljiv.

SKLEP

Junak brez moči – bodisi fizične ali psihične – je nezamisljiv. Junak mora imeti moči in sposobnosti, da lahko sprejme izziv, se upre grožnji (osebni ali družbeni) ter tako dokaže svoj pogum in položaj. V slovenski slovstveni folklori je za moške junake značilna predvsem izredna fizična moč, ta pa je podprta z odločnostjo nekaj narediti, pa naj bo to naročeno od zunaj ali po lastnem vzgibu. Ta odločnost se kaže kot psihična moč. Modrost je možna šele s starostjo. S posedovano fizično in psihično močjo dobijo prevlado, fizično ali simbolno, in s tem povečajo svoj vpliv v okolici in svojem življenju. Močan vpliv na lastno življenje in okolico ter družbeno priznanje pa sta bila ena od večjih želja, zato so (bile) tudi tovrstne zgodbe zelo zaželeni in hitro so se zasidrale v pripovedovalskem repertoarju družbe.

Kljub vsemu pa je treba poudariti, da so bile vse tri zgodbe (pre)oblikovane in uporabljene tudi v namene oblikovanja narodove samopodobe, zato Simoniti (2003: 76) te junake uvršča med »neprave junake« – tiste, katerih sloves junaštva so povečali z načrtno premišljenimi akcijami v turističnih promocijah (glej Baskar 2008; Kropelj 2014; Moric 2015) ali pa s povzemanjem simboličnosti zgodb v namen oblikovanja nacionalnih ikon za krepitev narodnostne samopodobe (Baskar 2008; Moric 2015). Vsi trije junaki so bili izrabljeni za trženje in oglaševanje tako posameznih dežel ali krajev (Peter Klepec za Osilniško dolino, Martin Krpan za Notranjsko, Kralj Matjaž za Peco in Koroško) kot tudi za oglaševanje Slovenije zunaj nacionalnih meja (npr. Slovenija kot Krpanova dežela). Ne glede na to pa zgodbe ohranjajo svoj razvoj in potek dogodkov, pri čemer pa se očitno potrjuje, da junak v vsakem primeru mora imeti moč, ki jo uporabi za junaško dejanje, tisto, ki ga v izročilu naredi nesmrtnega.

REFERENCE

- Barnard, Alan in Jonathan Spencer, ur. 1996 *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge.
- Baskar, Bojan 2008 'Martin Krpan ali habsburški mit kot slovenski sodobni mit.' *Etnolog* 18: 75–93.
- Berilo 2011 *Berilo 3: Kdo bo šel v gozdček z nami*. Vida Medved Udovič, Tinka Jamnik in Jožica Gruden Ciber, ur. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bettelheim, Bruno 1999 (1976) *Rabe čudežnega: O pomenu pravljic*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočerih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Grafenauer, Ivan 1951 'Slovenske ljudske pesmi o Kralju Matjažu.' *Slovenski etnograf* 3–4: 189–240.
- Huzjan, Vanja 2016 'Junak in vodja.' *Traditiones* 45(1): 201–14.
- Hobsbawm, Eric J. 2015 (1969) *Razbojniki*. Ljubljana: Založba *cf.
- Kropelj, Monika 2014 'Narrative Tradition about King Matthaia in the Process of Transformation.' *Slovenský národopis* 62(2): 244–57.
- Levstik, Fran 1917 (1858) *Martin Krpan z Vrha*. Ljubljana: Katoliška Tiskarna.
- Lunaček, Izar 2008 'K filozofiji ciklizma: Heroji in pošasti.' *Phainomena* 17(64–65): 237–51.
- Malinowski, Bronislaw 1954 (1926) 'Myth in Primitive Psychology.' V: Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City, NY: Doubleday & Co., Inc. Str. 100–26.
- Matičev, Milko 1963 'Löl Kotlič – Krpan iz Rezije.' *Sodobnost* 11(3): 249–56.
- 1958 'Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskavanj.' *Razprave II/4*. Ljubljana: SAZU. Str. 101–56.
- Moric, Anja 2015 'Peter Klepec: Od (lokalnega) junaka do (nacionalne) prisposobe šibkosti.' *Ars & Humanitas* 9(1): 204–26.
- Pogačnik, Jože 1999 'Med Lepo Vido in Martinom Krpanom (Slovenski kulturnozgodovinski fenotip).' *Sodobnost* 47(3–4): 262–9.
- Primc Jože idr., ur. 1997 *Okamneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline (od Babnega Polja in Prezida, prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare do Dola in Predgrada)*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 15).
- Ravnikar - Poženčan, Matevž 1847 'Še ena povest od Petra Klepca.' *Kmetijske in rokodelske novice* 5(21), 26. 5., str. 84.
- Simoniti, Vasko 2003 *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SSKJ. Slovar slovenskega knjižnega jezika. Spletni vir: <<http://www.fran.si/>>, 19. 6. 2017.

Šmitek, Zmago 2005 'Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih.' V: Zmago Šmitek, *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi). Str. 5–11.

2009 'Kralj Matjaž: Mavrični sij ljudskega junaka.' *Acta Histriae* 17(1/2): 127–40.

Takovski, Aleksandar in Maja Muhić 2017 'When the Old meets the New: Heroization, Vilification, New Media, and Modern Day Politics.' V: *Etnické komunity: Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu* [Ethnic Communities: Heroes, Tricksters and Antagonists of the Balkans]. Dana Bittnerová in Mirjan Moravcová, ur. Praga: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií. Str. 59–111.

Junaki in junakinje na poslikanih panjskih končnicah

BOJANA ROGELJ ŠKAFAR

UVOD

Poslikane panjske končnice tvorijo skupino predmetov v ljudski likovni umetnosti, ki jo razumemo in obravnavamo kot umetnost večinskega agrarnega prebivalstva. Z vidika časovne opredelitve njihovega ustvarjanja in uporabe velja, da sodi v čas od sredine 18. stoletja z vrhuncem v obdobju od 20. do 80. let 19. stoletja, zaton pa je doživela do začetka prve svetovne vojne (Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 23–4). Glede zemljepisne razprostranjenosti je bilo ugotovljeno, da so bili panji s poslikanimi končnicami poznani na južnem Koroškem, v severozahodni slovenski Štajerski, osrednji in severni Kranjski ter v delu Goriške (nav. delo: 26), in torej ne na vsem slovenskem etničnem ozemlju.

DRUŽBENE VLOGE IN POMENI POSLIKANIH PANJSKIH KONČNIC

Kljub temu, da so bile poslikane končnice razširjene le na omenjenih območjih slovenskega etničnega ozemlja, so na prelomu iz 19. v 20. stoletje v imaginariju narodno zavednega slovenskega meščanstva dobile svoje mesto poleg praznične kmečke noše, ki so jo imenovali narodna, in ustno ustvarjenih in širjenih pesmi v kmečkem in preprostem podeželskem okolju, ki so dobile ime narodne pesmi. Poslikane panjske končnice so se v funkciji dokaza stare in pomembne narodne tradicije in sredstva povezovanja in utrjevanja narodne zavesti in identitete uvrstile v »narodno blago«, ki naj bi izražalo starodavno narodovo dušo. Zato so jih imenovali »naše« panjske končnice, kakor na primer v člankih čebelarja in publicista Avgusta Bukovca v reviji *Slovenski čebelar* med letoma 1934 in 1943, in »slovenske« panjske končnice. Vendarle pa gre tudi v tem primeru za namišljeno tradicijo, odziv na industrijsko modernizacijo družbe, ki je povzročila razkroj kmečkega jedra naroda, ki naj bi živel v skladu z izročilno posredovanimi in stanovitnimi kulturnimi oblikami in vrednotami. Ob tem velja poudariti dejstvo, da so na evropski ravni slikarije na končnicah najštevilnejša zbirka slikanih figuralnih upodobitev v kmečki kulturi.

Ko razmišljamo o izbiri motivov in njihovih pomenih za porabnike, se je potrebno zavedati dejstva, da so motive po predlogah ali po lastnih zamislih ustvarjali slikarji, pri čemer so na njihovo izbiro odločilno vplivali naročniki oziroma kupci, slikarji pa so se jim prilagajali. Likovni okus in vrednostne usmeritve kupcev so vplivali na to, kateri motivi se bodo pojavili na njihovih čebelnjakih; tako so ti imeli pomembno vlogo pri oblikovanju likovnega obzorja pretežno nepismenih kmetov kot večine prebivalstva v 19. stoletju. Bili so nekakšne galerije na prostem, ki so se z za slehernika pomembnimi podobami zavetnikov, svetopisemskih prizorov in prizorov iz vsakdanjega življenja dotaknili vsakogar. Prav doživljanje, sprejemanje in vrednotenje porabnikov so osnova za premislek o tistih motivih na panjskih končnicah, na katerih lahko prepoznavamo folklorne junakinje in junake.

Tudi za opredelitev motivov z vidika obravnavanja folklornih junakinj in junakov je pomembno razumevanje vzrokov za nastanek slikarstva na končnicah. Njihovo namestitev na čebelnjaku je omogočala oblika iz desk izdelanih lesenih panjev. Za razvoj slikovitega poslikavanja lesenih deščic je bilo potrebno poznavanje slikarske tehnike in priprave barv. Sodelovanje med slikarji in naročniki poslikanih končnic se ne bi moglo razviti brez že uveljavljenega poslikovanja uporabnih predmetov, ki so jih kupovali in uporabljali kmečki naročniki, in

navsezadnje bi te slikarije težko plačevali brez dohodkov, ki jih je prinašalo čebelarstvo (Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 49).

Sam fenomen panjskih končnic je bil posledica potreb po vraževnih znakih in nabožnih poslikavah. V 18. in 19. stoletju je bila močno razširjena vera v dobre in zle sile, saj si čebelarji niso znali pojasniti razlogov za slabe letine. Pripisovali so jih višjim močem in so se zato zatekali k svetniškim zavetnikom in k uporabi apotropijskih znamenj. Predpogoj za sprejemanje te oblike slikarij je bil tedanji splošni odnos do slik in njihovo mesto v zavesti kmečkega in drugega podeželskega prebivalstva. Spricho visoke nepismenosti je bila slika pomemben medij za neverbalno sporočanje, odnos do likovne kulture v širšem smislu pa se je oblikoval ob obiskovanju cerkva, kjer je bilo sporočanje nabožnih vsebin in predstav s sliko samoumevno. Predstavljanje, sporočanje in pripoved s sliko so bile tako veljaven in splošno razumljiv jezik. Za odnos nosilcev kmečke kulture do predmetov njihove kulture je bilo značilno, da so zanje ti predmeti poleg estetske imeli še druge funkcije in pomene. V tem kontekstu so bile poslikane končnice v enaki meri raznovrstno koristne, lepe in zanimive ter so kot take ustrezale kmečkim predstavam o večfunkcionalnosti slike. Samostojnih likovnih ali uporabnih del, pri katerih bi bil umetnostni izraz primaren, v kmečkem okolju ni bilo, verjetno pa tudi ne umetnostnih oblik ali vsebin, ki v tem okolju ne bi bile vsesplošno razumljive in sprejemljive (Makarovič 1991: 470).

Vse naštetu ni bilo značilno le za območje, kjer so končnice nastajale in bile v uporabi, temveč je bilo v večji ali manjši meri razširjeno tudi drugod po Evropi, še posebej v alpskem svetu. Posebne okoliščine, ki so omogočile razvoj poslikavanja končnic, pa so bili prevažanje in prenašanje čebel na dodatno pašo ter velika donosnost čebelarstva zlasti na Gorenjskem. Najverjetneje je takšen splet vzrokov in razmer omogočil ugoden duhovni prostor za nastanek in uveljavitev slikarstva na panjskih končnicah (Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 49).

O PRIČEVALNOSTI ZBIRK

Ob zavedanju, da so ohranjene poslikane panjske končnice v muzejskih in zasebnih zbirkah predmetni nosilci zgodovinskih pričevanj in likovni izrazi odnosa do sveta ter da v njih lahko znova in znova odkrivamo še neodkrita pomene, je potrebna poglobitev v njihovo motiviko, tudi z vidika pričevalnosti o folklornih junakinjah in junakih. Hkrati se je treba zavedati dveh dejstev: da so zbirke nastajale skladno z

zanimanjem in pogledi zbiralcev, za katere so bili posebej vznemirljivi nenavadni motivi, in da so te zbirke večinoma nastale v prvi polovici 20. stoletja, torej v času, ko je bila praksa poslikavanja končnic že v zatonu, če upoštevamo, kdaj so bile ustvarjene in kdaj so bile množično v rabi na panjih. Zaradi teh razlogov ohranjeni primerki ne morejo absolutno zanesljivo pričati o tem, kateri motivi so bili najbolj razširjeni, katere motive so slikarji največkrat ponavljali oziroma kateri motivi so bili med naročniki poslikav in kupci najbolj priljubljeni.

Vsekakor največ motivov zavzemajo upodobitve svetnikov in svetnic, kar je sicer značilnost tudi drugih zvrsti ljudskega figuralnega slikarstva (Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 30), na primer na slikah na steklu, na pročelnih zidnih slikarijah in na skrinjah. Sledijo motivi iz Svetega pisma Nove zaveze in v drugih zvrsteh redkejši motivi Svetega pisma Stare zaveze ter posvetni motivi, ki se v ljudski likovni umetnosti množično pojavljajo le v slikarstvu na panjskih končnicah. V javnih in zasebnih zbirkah naštejemo prek 600 različnih motivov, pri čemer se ponuja zanimiva primerjava z reprezentativno zbirko slik na steklu v Slovenskem etnografskem muzeju z le nekaj več kot 100 motivi. Izjemna motivna pestrost slikarij na panjskih končnicah priča o posebnosti te skupine predmetov v ljudski likovni umetnosti.

MOTIVI FOLKLORNIH JUNAKINJ IN JUNAKOV NA POSLIKAVNIH PANJSKIH KONČNICAH

Kljub dejstvu, da ne razpolagamo z absolutnim številom poslikanih panjskih končnic in številom istovrstnih motivov na njih, imamo za raziskovanje dovolj reprezentativen vzorec, ki kaže, da se v skoraj vseh zbirkah pojavljajo štiri najštevilčnejše skupine motivov: Marija v številnih ikonografskih različicah (božjepotne Marije, Marija Brezmadežna, Marija Pomagaj, Marija Rožnovenska, Marija Škapulir, Marijin monogram, Marijina poroka, Marijino kronanje in Marijino vnebovzetje) kot vsesplošna zavetnica, ki je hkrati najpogostejši motiv v kmečkem slikarstvu, Sv. Florijan, priprošnjik zoper ogenj, sušo, povodenj in vojsko, Job v različnih ikonografskih različicah, v osnovi kot oseba iz Svetega pisma Stare zaveze, ki pa se je vsaj konec 18. stoletja uveljavil kot zavetnik čebelarjev, in Dvoboj med Pegamom in Lambergarjem, slednji kot priljubljen motiv ljudskih pesmi v številnih zapisih in različicah. Prav zaradi tega si v tem primeru lahko dovolimo domnevo, da navzočnost tega motiva na poslikanih panjskih končnicah ni posledica zgolj zanimanja zbiralcev končnic.

Božjepotna Marija, 2. polovica 19. stoletja. Selska delavnica (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

Sv. Florijan, 1842 ali 1862 ali 1882. Obrtniška tradicija delavnice Leopolda Layerja, Kranj (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

Job, 1859. Štajerska delavnica (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

Pegam in Lambergar, 2. polovica 19. stoletja. Obrtniška tradicija delavnice Leopolda Layerja, Kranj (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

V večjem številu se pojavljajo motivi naslednjih svetnikov: Sv. Anton Padovanski, zelo priljubljen priprošnjik za ženine, može, uboge in tiste, ki so kaj izgubili, Sv. Anton Puščavnik, izjemno pomemben zaščitnik živine, Sv. Barbara, zavetnica rudarjev, zidarjev in vojakov ter priprošnjica za srečno zadnjo uro, Sv. Jurij, zavetnik konjerejcev, Sv. Martin, priprošnjik vojakov, pastirjev, revežev, suknarjev in vinogradnikov, Sv. Mihael, zmagovalec nad satanom in spremljevalec duš v onostranstvo, Sv. Pavel in Peter, čaščena svetnika apostola in ustanovitelja krščanske Cerkve, Sv. Trije kralji, obdarovalci novorojenega Jezusa (v različicah Pohoda, Prihoda in Poklona sv. Treh kraljev), in Sv. Valentin, priprošnjik zoper kače in božjast ter zavetnik čebelarjev, mladostnikov, novoporočencev in romarjev.

Da bi v najpogostejše upodobljenih svetnikih lahko spoznali tudi folklorne junakinje in junake, se velja vprašati, katere lastnosti jih kot take legitimirajo. Najprej zanje velja, da so imeli izjemno mesto v simbolnem imaginariju večinskega prebivalstva. Bili so simbol mišljenja kmečkega človeka, prepričanega v pomen religioznega sveta, ki prežema posvetno življenje, in v moč svetnikov, ki pomagajo pri reševanju vsakdanjih tegob, najbolj med njimi pa zagotovo božja mati Marija. Bili so dejavno navzoči v življenju vsakogar, ki jih je potreboval in ki so ga navdihovale njihove v legendah opisane in na cerkvenih zidovih upodobljene težke življenjske preskušnje, ki pa so vodile naravnost v svetost. Kot takšni so bili vzor, v katerem je lahko posameznik našel uteho za svoje tegobe, in so mu hkrati zbuiali upanje v odrešitev od njih. Zanje torej velja, da so bili tisti zgledi in motivatorji, h katerim

teži in po katerih se lahko zgleduje velika večina ljudi, bili so neka-
kšni orientirji in podeljevalci smisla življenju in posamezniku (Fikfak
2014: 10). Z množičnim upodabljanjem določenih svetnic in svetni-
kov je njihovo čaščenje potekalo kot posledica skupnostnega spreje-
manja (Slavec Gradišnik 2017: 3) in priznanja njihovega učinkovitega
delovanja ter vere v njihovo moč.

V motivnem svetu slikarij na panjskih končnicah se posvetni in
nabožni motivi pojavljajo približno v razmerju 1 : 2. Med posvetnimi
motivi se v večjem številu pojavljajo skupine motivov, kot so upodobi-
tve poklicev in dela, živali, eksotični prizori, upodobitve nenavadnih
dogodkov, vojaški motivi, prizori, ki kažejo razmerja med spoloma,
lovski motivi, živali v človeških vlogah in prizori, ki smešijo ženske la-
stnosti (Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 28–9). Med njimi je v zbirki
Slovenskega etnografskega muzeja tudi skupina različnih zgodovin-
skih motivov. Poleg že omenjenega in večkrat upodobljenega motiva
dvoboja med Pegamom in Lambergarjem zasledimo posamične mo-
tive Friderika III. Pruskega s prestolonaslednikoma, Hudiča, ki vza-
me Napoleona, Jana Kapistrana, ki vodi osvoboditelje Beograda leta
1456, Kralja Matjaža, Pogodbenike Svete alianse, neznani vladarski
par, Martina Luthra z ženo Katarino von Bora ter najverjetneje prizora
Arhimedove smrti in prizora vojskovodje Filopemena, opisanih v Plu-
tarhovich Vzporednih življenjepisih.

Vprašanje je, zakaj so svoje mesto med slikarijami dobile prav
te zgodovinske osebnosti in kakšna je njihova sporočilnost. Lahko bi
premišljali o popularnosti ali pa osovraženiosti vladarskih osebnosti,
ki so jih podaniki bodisi častili ali sovražili ter se nanje odzivali tudi
s podobami na panjskih končnicah, in o popularnosti junaških voja-
ških osebnosti zaradi njihovih izjemnih vojaških uspehov. Težko pa je
razumeti, kakšen pomen bi lahko imele antične osebnosti, na osnovi
katerih predlog so bile upodobljene in kaj so lahko pomenile naroč-
nikom slikarij. V primeru Martina Luthra in žene Katarine lahko go-
vorimo o antijunakah, saj gre za par duhovnika in nekdane nune, ki
sta se poročila in bila deležna obsodb zaradi nespoštovanja celibata, ki
ga je zapovedovala rimskokatoliška cerkev. Pri motivu Kralja Matjaža
pa gre nedvomno za junaško osebnost iz pripovednega izročila širšega
evropskega prostora, ki je na Slovenskem dobil ime po ogrskem kralju
Matiji Korvinu. Kralja Matjaža so imeli za vladarja, ki že dolgo spi v
votlini v gori in se mu je brada že ovila okrog mize. Njegovo ljudstvo
se lahko zanese, da bo ob najhujših stiskah dobri vladar prišel iz votli-
ne na pomoč. Prizor na končnici ga upodablja budnega in obdanega z
vojaki na prostem pod drevesi, torej kot že aktivnega junaškega kralja.
Priljubljenost motiva dvoboja med Pegamom in Lambergarjem gre

pripisati pojmovanju tega motiva kot simbolne podobe neustrašnega junaka Lambergarja, ki je v dvoboju premagal Pegama. Kot tak je lahko vzornik, po katerem se velja zgledovati v težkih preskušnjah.

Hudiča vozita Lutra in ženo Katrco v pekel, 1898. Štajerska delavnica (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

Kralj Matjaž, verjetno 1877. Obrtniška tradicija delavnice Leopolda Layerja, Kranj (Zbirka SEM, foto: Marko Habič).

JUNAKINJE IN JUNAKI NA POSLIKANIH PANJSKIH KONČNICAH DANES?

V zadnjih letih postaja čebelarstvo vse bolj priljubljena dejavnost zaradi mnogoterih vzrokov. Za gojenje čebel je treba imeti veliko specializiranega znanja, na drugi strani pa so vse bolj poudarjeni zdravilni učinki čebeljih produktov. In, navsezadnje, dejavne čebele, ki pridelajo veliko kakovostnega medu in drugih produktov, so dokaz zdravega življenjskega okolja. Za marsikaterega čebelarja je pomembno, da svojo

dejavnost navezuje na izročene vrednote ne le s spoštovanjem znanja o čebelarjenju, temveč tudi s postavitvijo čebelnjakov, okrašenih s slikarijami na panjih. Za novejše kranjske čebelnjake, postavljene v zadnjih 15 letih, je v glavnem značilno, da so to lesene stavbe, narejene iz brun. Imajo streho dvokapnico s slemenom, ki teče vzporedno s pročeljem panjev, in z daljšim zadnjim delom strehe. Nad panji, zloženimi v skladovnico, in pod napuščem se pne ločna konstrukcija. V čebelnjakih čebelarji hranijo vse orodje in naprave, ki jih potrebujejo za čebelarstvo dejavnost. Posamične panje čebelarji poslikujejo z živo pisanimi barvami (rumena, rdeča, živo modra, oranžna, zelena), posamezniki pa se odločijo za poslikane panjske končnice. Poslikavo naročijo ali pa se v poslikavanju preskusijo sami.

Kaj nam sporočajo poslikave na izbranih gorenjskih čebelnjakih, ki jih imajo čebelarji sami za vredne posebne pozornosti?⁷

Čebelnjak družine Kokl, Potoče 24b, Preddvor (foto: Miha Špiček, 2017).

7 Glej <<http://www.loski.cebelarji.si/index.php?module=strani&stranid=7&galleryID=4>>, 28. 7. 2017, in <<http://www.apiturizem.si/wp-content/uploads/2014/10/1529203c-de65-4177-9f79-5ec813c26e7b.jpg>>, 28. 7. 2017.

Čebelar Tomaž Kokl iz Potoč pri Preddvoru se ukvarja z apiturizmom. Poleg čebelarjenja kot osnovne dejavnosti je dejaven pri promociji čebelarstva in iz tega razloga organizira različne dejavnosti. Na njegovem čebelnjaku iz leta 2000, ki je skupaj z uto, kokošnjakom, vrtno z medovitimi rastlinami in z zelenjavnim vrtno postavljen na drugi strani ceste od hiše lastnika, je 30 končnic, katerih motivi so povzeti po starejših vzorih. Slog slikarij je enoten in je delo enega avtorja brez posebnega slikarskega znanja. Lastnik čebelnjaka je slikarije naročil pri podjetju B&S v Petišovcih pri Lendavi (<http://budija-sp.si/>). To podjetje se ukvarja s prodajo in izdelavo čebelarskega orodja, pa tudi s prodajo poslikanih končnic z več kot sto motivi. Naročnik je motive izbral sam izmed različnih primerov, dostopnih na svetovnem spletu. Odločil se je za naslednje nabožne motive: Sv. Florijan, Marijino oznanjenje, Krst v Jordanu (pojavi se dvakrat), Evangelista Sv. Luka in Sv. Marko, Poslednja sodba, Sv. Rok (pojavi se dvakrat), Sv. Genovefa, Svatba v Kani galilejski, Sv. Trojica, Sv. Jurij in Sv. Marko, Štirje evangelisti. Posvetni motivi pa so: Pek daje hlebec kruha v peč, Konjenik prebada moškega s sulico, Prizor pred mlinom, Ženske kuhajo moške hlače, Bik zvrne čebelarja z lestve, Babji mlin, Kralj Matjaž, Ptici, Ura, Otepanje snopov s cepci, Čebelnjak, Hudič babi brusi jezik, Prizor z lovcem in zvrnjenim vozom, Kmetje ženejo bika, Konjska vprega z družino, Prizor iz gostilne ter Pegam in Lambergar.

Seznam motivov izraža pisan zbir poznanih motivov z nekoliko večjim številom nabožnih motivov, to je izbranih svetnikov in prizorov iz Svetega pisma Stare in Nove zaveze. Med njimi ni nobenega, ki bi bil povezan s sodobnostjo. Z vidika raziskovanja junakinj in junakov lahko ugotovimo, da iz tega motivnega kroga na njegovem čebelnjaku ostajajo Sv. Florijan, Kralj Matjaž ter Pegam in Lambergar.

Sveti Florijan. Čebelnjak družine Kokl, Potoče 24b, Preddvor (foto: Miha Špiček, 2017).

Kralj Matjaž. Čebelnjak družine Kokl, Potoče 24b, Preddvor (foto: Miha Špiček, 2017).

Pegam in Lambergar. Čebelnjak družine Kokl, Potoče 24b, Preddvor (foto: Miha Špiček, 2017).

Gašper Mrak iz Virmaš pri Škofji Loki je čebelnjak postavil leta 2002 na samotni gozdni jasi ob cesti, ki vodi iz Sv. Duha v Škofjo Loko. Krasi ga 24 z motivi poslikanih končnic in 11 končnic z izpisanimi modrostmi v verzih, dopolnjene so z naslikanimi stiliziranimi naglji in grozdom. Lastnik čebelnjaka je slikarije postopoma naročal različnim amaterskim slikarjem: portreta Petra Pavla Glavarja s cerkvijo v Lanšprežu v ozadju in Antona Janše s čebelnjakom v ozadju ter sedem domačih živali je naslikal Martin Goričanec, avtorica podob petih ptic je Marija Šmid, *gobčno* žensko in gamsa je naslikal Franc Petrič iz Cerkelj, kozolec, vas s cerkvijo, Škofjo Loko in čoln na bregu je naslikal čebelarjev sin Andrej Mrak, Sv. Florjana, Sv. Jurija in Sv. Martina je naslikal neki slikar iz Šentvida pri Ljubljani, ki ga je poznala njegova sestra, sam pa je naslikal grba Republike Slovenije in Škofje Loke. Prvi je dobil svoje mesto nad motivom kozolca, pod njim pa sta grb Škofje Loke in podoba mesta. Takšno postavitvev je čebelar poudaril kot posebej pomembno.

Čebelnjak Gašperja Mraka. Sv. Duh pri Škofji Loki (foto: Miha Špiček, 2017).

Trdimo lahko, da gre za osrednjo vertikalo v domoljubje izražajočih poslikavah, ki so identitetno povedne: domače živali, ptice in podoba planin govorijo o slovenski naravi s poudarkom na alpskem svetu, državni grb in kozolec o nacionalni pripadnosti, mestni grb in podoba Škofje Loke o lokalni pripadnosti, podobi zgodovinskih osebnosti Petra Pavla Glavarja (1721–1848) in Antona Janše (1734–1773) o pripadnosti čebelarstevu. V Glavarju in Janši namreč lahko vidimo junaka, ki sta s svojim znanjem postavljala temelje slovenskemu čebelarstvu in sta navdih njunim sodobnikom. Gospod Mrak je za njuna portreta prvotno zaprosil Franca Petriča iz Cerkelj, ki pa se dela ni lotil z razlogom, da bi bila poslikava predraga. Namesto tega je čebelar vzel pri njem že naslikano *gobčno* žensko, ki izrazito odstopa od drugih motivov po izrazito negativnem odnosu do žensk; sporočata ga ključavnica, s katero ima ženska zaprta usta, in kaznovalna maska na glavi. Sicer pa jo skupaj z motivoma Sv. Florijana ter Sv. Jurija in Sv. Martina lahko razumemo kot poklon tradiciji slovenskega načina poslikovanja panjev: prvo kot sodoben primer smešenja žensk, ki je podkrepljeno z nadnapisom »Vsa dekleta so čudovita! Od kod, za vraga, se jemlje toliko nemogočih sprog?«, ter drugih dveh s priljubljenimi svetniškimi junaki.

Simbolne pomene motivov zaokrožajo na končnicah dodana besedila. Pri podobi Petra Pavla Glavarja je nad njo zapisano »V medu dobimo prav vse, kar za zdravje potrebno nam je.«, pod njo pa »Tu naj zgleduje se lenuh, ob delu teh marljivih muh.« Na čebelarstvo se naša še rek »Ne piči vsaka čebela, ki okrog glave šum dela.« in mnenje »Kadar skrb me tare, žalost me prešine, pri čebelah razvedrim se, skrb pozabim, žalost mine.« Antonu Janši so namenjeni verzi »Na Kranjskem se je kisal, je muhe redil. Na Dunaju je pisal, gospodo učil.«

Življenjske modrosti sporočajo napisi: »Srce in kostanj je treba malo zarezati, da postaneta dobra.«, »Hrana mora biti zdravilo, a zdravilo hrana (Hipokrat).«, »Veljaš, kolikor velja tvoja beseda.« in »Ko sreča vzhaja, skromnost zahaja.«. Ob državnem grbu je dobilo svoje mesto opozorilo »Nikar ne tratimo svojih dni z nekoristnim sovraštvom.«, ki nagovarja Slovence k spravnemu sožitju. Svetnikom junakom Sv. Florijanu, Sv. Martinu in Sv. Juriju se na čebelnjaku Gašperja Mraka pridružujeta Peter Pavel Glavar in Anton Janša, junaka čebelarjev in osebnosti, po katerih se velja zgledovati.

Portret Petra Pavla Glavarja. Čebelnjak Gašperja Mraka. Sv. Duh pri Škofji Loki (foto: Miha Špiček, 2017).

Portret Antona Janše. Čebelnjak Gašperja Mraka. Sv. Duh pri Škofji Loki (foto: Miha Špiček, 2017).

Lastnik tretjega izbranega čebelnjaka je Janez Košir. Čebelnjak z vsemi značilnostmi kranjskega čebelnjaka sta s sinom postavila ob stano­vanjski hiši v vasi Zakobiljek v Poljanski dolini na nadmorski višini 580 m (p. d. par Varbànc), za protiuslugo ga je leta 2007 poslikal amaterski slikar Alojz Igljčar (umrl leta 2015) iz Reteč pri Škofji Loki. Slikar, ki je po besedah lastnika sam izbral motive, ni bil visoko kvalificiran, pa ven­darle s solidnim slikarskim znanjem in izviren tako v predelavi starejših motivnih vzorov kakor tudi v uvajanju novih motivov. Izmed 47 motivov jih je samo šest nabožne narave (Sv. Jurij v gorenjski noši prebada zmaja, Angela s hostijo, Sv. Martin deli oblačilo z beračem, Prihod Sv. Treh kra­ljev, Božjepotna Marija, Samson se bori z levom). Med posvetnimi od­krijemo številne izvirne detajle: babji mlin je nadomeščen z vetrnikom, pijani mož se ljubkuje s pujsom, Agata Schwarzkobler leti na pujsu nad Škofjo Loko, hudič je vpregel kolesarja, trije koranti, ki spominjajo na upodobitve slikarja Franceta Miheliča, tihožitje s šunko na deski, hleb­cem kruha, steklenico, cvetličnim loncem in parom nožev. Ob prizorih iz vsakdanjega življenja kmetstva in obrtništva, dvoboja vitezov na konjih, motivih smešenja moških in žensk ter motivih živali v človeških vlogah so tudi motivi čebelarjev in Martin Krpan, ki pobija Brdavsa.

Čebelnjak Janeza Koširja. Zakobiljek 12, Poljane v Poljanski dolini (foto: Miha Špiček, 2017).

Slikar Alojz Igljčar je torej uporabil številne znane motive, ki pa jih je izvirno preoblikoval, tudi tako, da pričajo o regionalni pripa­dnosti loškemu območju. Med figurami, med katerimi so takšni, ki so ljudem v njihovem življenjskem kontekstu 19. in začetka 20. stoletja lahko predstavljali junake, so tudi v tem primeru »zvezde stalnice«: Sv. Jurij, Sv. Martin, Božjepotna Marija in Boj Martina Krpana z Brda­vsom, tri pa so upodobitve umnega čebelarja, enkrat z rojem čebel na roki, drugič sedečega v družbi s psom in tretjega, ki zre proti čebelnja­ku. Takšni so lahko za vzor vsakemu čebelarju.

Sveti Jurij. Čebelnjak Janeza Koširja. Zakobiljek 12, Poljane v Poljanski dolini (foto: Miha Špiček, 2017).

Sveti Martin, Božjepotna Marija in Boj Martina Krpana z Brdavsom. Čebelnjak Janeza Koširja. Zakobiljek 12, Poljane v Poljanski dolini (foto: Miha Špiček, 2017).

Božjepotna Marija. Čebelnjak Janeza Koširja. Zakobiljek 12, Poljane v Poljanski dolini (foto: Miha Špiček, 2017).

Boj Martina Krpana z Brdavsom. Čebelnjak Janeza Koširja. Zakobiljek 12, Poljane v Poljanski dolini (foto: Miha Špiček, 2017).

SKLEP

Poslikane panjske končnice so imele vsaj od konca 18. pa do začetka 20. stoletja pomembno vlogo v duhovnem obzorju večinskega agrarnega prebivalstva. Bile so odsev razumevanja sveta naročnikov, ki so ga slikarji skušali upoštevati. V poglavitnem so se na njih pojavljali motivi iz Svetega pisma Stare in Nove zaveze, ob njih pa še posebej množica svetih oseb, katerim so se panji izročali v simbolično varstvo; še posebej pa izbranim, kot so Božja mati Marija, Job, Sv. Florijan, Sv. Martin in Sv. Jurij. Na drugi strani so bile te slikarije enkratni vizualizirani odzivi na pojave v vsakdanjem življenju, bodisi na okoliščine pri delu, na medčloveške odnose ali na oblastnike. Določene osebe so imele še poseben pomen kot vzorniki, ki jim velja zaupati ali se nanje obračati s priprošnjo za pomoč. Mednje sodita Kralj Matjaž ter Pegam in Lambergar.

V luči identifikacije folklornih junakinj in junakov, ki se pojavljajo na čebelnjakih, postavljenih v zadnjih petnajstih letih, se na izbranih primerih pokaže, da se še vedno pojavljajo posamični svetniki, najti pa je junake, kakršen je na primer Martin Krpan, in pa zgodovinski osebnosti Petra Pavla Glavarja in Antona Janšo kot vzornika čebelarjev.

REFERENCE

- Fikfak, Jurij 2014 'Leaders and Heroes of the Nation = Junaki, vodje naroda.' *Traditiones* 43(1): 7–11.
- Makarovič, Gorazd 1991 'O vlogah in pomenih ljudske umetnosti v življenju agrarnega prebivalstva.' *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–90): 461–79.
- Makarovič, Gorazd in Bojana Rogelj Škafar 2000 *Poslikane panjske končnice: Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja = Painted beehive panels: The collection of the Slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- Slavec Gradišnik, Ingrid 2017 'O folklornih junakih: Za uvod.' V: *O folklornih junakih: Znanstveni simpozij: Spored in knjižica povzetkov, Ljubljana, 24. februar 2017*. Ingrid Slavec Gradišnik, ur. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje. Str. 3–5.

Novoletna jelka in dedek Mraz

JANEZ BOGATAJ

NAMESTO MIKLAVŽEVANJA NAJPREJ NOVO PRAZNOVANJE NOVOLETNE JELKE

Pred izumom lika dedka Mraza je oblast od leta 1945 postopoma uvajala novo, izumljeno praznovanje novoletne jelke. Po osvoboditvi so sicer kot javne prireditve še vedno organizirali miklavževanja, in sicer že leta 1945, najprej v Ljubljani s pravljичno gozdno scenerijo v športni dvorani na Taboru z nagačenimi živalmi, akrobati, glasbeniki, tudi s partizani in njihovim orožjem ter pripovedmi partizanskih borcev. Poslej je Novoletna jelka (takrat pogosto pisana z veliko začetnico, božič pa z malo) postajala vse pomembnejša in je postopoma izrinjala iz javnega življenja zlasti miklavževanje. Postopnost ukinitja miklavževanja in uvajanje novoletne jelke, sprva še brez tega

naziva, zelo dobro ponazarja zapis o Miklavževi obdaritvi otrok na ljubljanskem Brdu:

Da prelomimo s starim strašenjem in maličenjem našega miklavževanja, smo se odločili, da ne bomo svojim otrokom več kazali našemljernih hudob, pač pa jim bomo takoj nazorno pokazali, kdo so prijatelji in kdo sovražniki ljudstva. AFŽ^[1] je s sodelovanjem ZMS^[2] in vsega prebivalstva Brda zbrala denarna sredstva za obdaritev vseh otrok do 12 leta starosti. [...] Ob 7. uri je bila dvorana nabitó polna. Vse je nestrpno pričakovalo pričetka. Mladina je neprestano prepevala partizanske pesmi. Luči so ugasnile, pred zastor je stopil napovedovalec. V pravljični besedi je pojasnil današnje miklavževanje in povedal, zakaj se letos razlikuje ta običaj obdaritve od prejšnjih. Nič več razkošja, vse preprosto in naravno. Nato se zastor dvigne. Pred malčke stopi Miklavž z dolgo belo brado in belimi lasmi, pokrit s kučmo starega očanca, v rokah pa je držal listino dobrih del. Na njegovi desnici so stali pod velikim napisom: »Angeli – prijatelji ljudstva«, članice RK,^[3] partizan in mladinec, vsi v krojih. Obsevala jih je dnevna svetloba. Na levici Miklavža pa so stali pod napisom »Parkeljní – sovražniki ljudstva«, hinavski fašist, naduti, ošabni Nемеc, a poleg njiju njihov hlapec domobranec, v kotu pa se je stiskal črnoborzijanec. Te je obsevala rdeča svetloba. Miklavž je imel najprej v lepo izbranih besedah nagovor za malčke, na kar je začel razdeljevati darila. Nič ni bilo več onega starega grozenja in norenja. Za vsakega je imel Miklavž primereno vprašanje in je lepo poučeval mladino o dolžnostih posameznika do skupnosti. Po razdelitvi daril je Miklavž pozval vse k delu, obljubljaló jim, da bo le tako lahko drugo leto obdaril vse še z večjimi darovi. Hvaležni malčki so se navdušeno zahvaljevali Miklavžu ter so na koncu s starejšimi vred zapeli »Kovači smo«. Zavedamo se, da bomo lahko le s pravim naukom našo mladino vzgojili v narod, ki ne bo več poznal hlapčevstva, v katerega duhu so našo mladino do sedaj nameroma vzgajali škodljivci vsega delovnega ljudstva. (J. Č. 1946: 6)

Kakor je razvidno iz zapisa, so po koncu druge svetovne vojne tradicijo miklavževanja najprej skušali spremeniti z novo ideološko ikonografijo. Proces je bil postopen. Še na začetku 50. let 20. stoletja je bilo eno zadnjih javnih miklavževanj, npr. v veliki dvorani Tobačne tovarne v Ljubljani, ki se ga bežno spominjam iz svoje zgodnje mladosti. V spominu mi je ostala podoba odra, na katerem je bila z rdečim krep papirjem okrašena odprtina v pekel. Vanjo so parklji metali predvsem mladinke. Vrišč iz pododrja je dokazoval, kaj se je z njimi tam dogajalo.

-
- 1 Antifašistična fronta žensk, ustanovljena za Slovenijo leta 1943 v Dobrniču, leta 1953 preimenovana v Zvezo ženskih društev.
 - 2 Zveza mladine Slovenije.
 - 3 Rdeči križ.

Pismo Ljubljančanke Saše Kokol »tovarišu« Miklavžu, 1945 (zasebna zbirka Saše Kokol).

Praznovanje Novoletne jelke se je kot ime praznika in nova vsebina postopoma širilo po Sloveniji; to je bila tudi odločitev Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije leta 1946, ki je za uresničitev projekta praznika določil Izvršni odbor Ljudske prosvete Slovenije. Poudarjali so, da »novoletna jelka nima ničesar skupnega z nekdanjimi novoletnimi proslavami, temveč je to praznik, ki nalaga odraslim predvsem veliko nalogo, da najmlajše na najboljši način uvajajo v življenje našega socialističnega občestva« (J. Č. 1946: 6).

K temu so pripomogle tudi ideološko obarvane objave v časopisih, npr.: »S prireditvijo Novoletne jelke, ki so se je udeležili naši otroci v vsem okraju po mestnih in vaških šolah, je bil storjen prelom s klerikalnim miklavževanjem, ki je mistično varalo naše otroke in jih odtujevalo stvarnosti« (B. n. a. 1949a: 2).

Časopisne objave pomagajo določiti, kdaj je bilo izumljeno praznovanje Novoletne jelke. To je bilo leta 1947 v Ljubljani in še v nekaterih krajih, vendar na začetku predvsem za otroke in mladino:

Že tretjič pripravljamo ta otroški praznik, ki smo ga nazvali Novoletno jelko. Kako hitro in široko je prodirala zamisel tega slavlja med naše ljudi! Začetek je bil v Ljubljani, lansko leto se je razširil po vseh predelih Slovenije, letos pa bo prodril v sleherno tovarno, podjetje, vas, zaselek, šolo, ustanovo, prav povsod, kjer delajo naši ljudje in preživljajo detinstvo naši otroci. Novoletna jelka ne bo več »novotarija« ali nekaj »kar si je nekdo izmislil«. Tako globoka resnično človeškega dostojanstva vredna misel, ki nas vodi ob pripravljanju tega dne, ne more biti neka izmišljotina, pač pa je neposredni izraz

najvišje humanosti, ki jo vsebuje naša družbena ureditev in njeni veliki cilji. Zato bo ta praznik postal tudi eden izmed najlepših praznikov naše socialistične dežele [...] Že to, da je ta praznik praznik dežele s socialistično ureditvijo, otroški praznik, ki ga praznujejo ljudje naroda, ki ima bogato kulturno dediščino, polno svoje lepe narodne motivike, mora vzpodbuditi k razmišljanju o tem vse, ki se bavijo s stvarmi, katere lahko vplivajo na to, da Novoletna jelka dobi še bogatejšo vsebino in oblike, se še bolj približa našim delovnim ljudem in otrokom, da se ta praznik čisto udomači. Letos se že kažejo prvi poizkusi dela v tej smeri. Zadostiti otroškemu pričakovanju gotovo pomeni, da Novoletna jelka mora deci seči v dušo, zadovoljiti vso njeno igrivost, fantazijo, poetičnost in stremeljenja. (B. n. a. 1949b: 2)

Dogajanje ob novoletni jelki leta 1947 v Ljubljani je bilo na silvestrovo in potem še 1., 2., 3. in 4. januarja. Odprtje praznovanja je bilo ob 17. uri na Kongresnem trgu, kjer je potekala obdaritev pionirjev, Šentjakobsko gledališče je pripravilo predstavo »Petračkove poslednje sanje«, organizatorji so pripravili tudi »drsalno revijo tovarišice Palmetove« in drugih drsalcev. Na novega leta dan je bilo dogajanje v glavni, pravljlični, kino, partizanski in ugankarski dvorani na Taboru. Dopoldanski programi so se začeli ob 10., popoldanski pa ob 16. uri. V glavni dvorani so tako dopoldne nastopili mladinska godba in baletni solisti, igralci Šentjakobskega gledališča so uprizorili *Zimski praznik v gozdu*, operni pevec, basist Friderik Lupša, je zapel pesmi »Dedek Samonog« in »Komandant Sava«, nastopili so tudi čarovnik in balet *Prodana nevesta*. V pravljlični dvorani so nekateri avtorji brali svoja dela, nastopili so tudi operni pevci, npr. Bogdana Stritar in Ladko Korošec, in pionirski kvartet. Posebnost je bil nastop mlade pianistke Dubravke Tomšič. V kinodvorani so otroci gledali filme (npr. *Pesnica veselja*, *Božične sanje*) in lutkovno predstavo, ki jo je pripravila akad. slikarka Alenka Gerlovič. Posebne pozornosti je bila deležna partizanska dvorana, kjer sta obujala spomine na partizanska leta junaka Stanko Semič - Daki in France Kresce - Čoban. V ugankarski dvorani so otrokom postavili 100 ugank. Popoldanski spored v istih dvoranah se je seveda v celoti in podrobnostih razlikoval od dopoldanskega. V naslednjih dveh dnevih je bil najprej le popoldne in potem le dopoldne, zadnji dan, tj. 4. januarja, pa je bi spet dopoldanski in popoldanski, v vseh dnevih pretežno z novimi vsebinami, med katerimi so bili tudi telovadni nastopi, obisk Martina Krpana, nastopi igralcev Slovenskega narodnega gledališča in raznih glasbenikov (B. n. a. 1947: 2). Tisk je novo praznovanje podprl z vznesenimi prispevki, ki so bili skladni s takratno retoriko, ki ju ponazarjata naslednji poročili:

Tisoč lučk je zažarelo in deset tisoč otroških obrazov se je nasmejalo v nov svet. Otroci tistih, ki so dali vse v lanskem letu, da je domovina zmagala v letnem gospodarskem planu, so se ob »Peterčkovih poslednjih sanjah« in ob plesu drsalne umetnice Palmetove tako sladko nasmejali in tako dobro imeli, da sem moral povedati svoje mnenje gospej, ki je peljala svojega sinčka in mu rekla, ko je hotel k okrašenim smrečici: »Doma imaš lepšo!« Otroški svet je lep. Našega umetnika Jana otrok je rekel, ko se je vrtela Palmetova na vse strani, da se ji bo v glavi zavrtelo. Deset starih ljudi je bilo srečnih ob tej otroški izpovedi. »Staro umira!« sem nekje slišal. Res je! Staro umira, novo vstaja! [...] Tako je bilo na Kongresnem trgu v Ljubljani na večer Silvestrovega. »Dnevi novega leta so vaši dnevi, dragi moji pionirji!« - je rekel iz zaklada svojega govora očka Albreht! (Bon 1948: 3)

Novo leto 1948 je prineslo našim malim prijetna presenečenja. Na Silvestrov popoldan otroško slavje pod novoletnimi jelkami na pravljično okrašenem Kongresnem trgu z otroškimi igrami, predstavami, obdarovanjem, potem pa se je še Tabor kar na lepem izpremenil v prvi otroški paradiz, poln čarov in veselja. Velika dvorana na Taboru je spremenjena v gozdno jaso. Med smrečicami se igrajo nagačeni medvedi. Noge se ugrezajo v mahu in mehkem žaganju. Na jasi stoji oder, na katerem igrajo člani Narodnega gledališča igro »Mucin dom«. [...] Živ žav pa je tak, da skoraj ni slišati mačk, koze, petelina in prašiča ko nastopajo na odru [...] Balet Opernega gledališča je zaplesal ples iz »Prodane neveste«. [...] Ob smrtnih skokih, ki jih je izvajala skupina telovadcev, je malim gledalcem zastal dih. »Mama, jaz bom tudi telovadec!« je izjavil mali Aleš v splošni tišini [...] Plavalosa partizanka pripoveduje otrokom zgodbe iz partizanskih bojev [To je bila tudi splošna praksa, da so hodili po šolah pripovedovati zgodbe iz borb, npr. Stanko Semič - Daki]. Mali se stiskajo okrog nje in zavzeti poslušajo. Partizanka zna lepo pripovedovati. Pravi jim zgodbo o malem Jožku, ki je moral k teti v belogardistično vas, ko je odšel oče k partizanom in so jim požgali hišo. Toda na skrivaj je – edini v vasi – pomagal partizanom, kjer je le mogel in končno postal tudi sam partizan [...] Zunaj je že tema, treba je domov. Otroci se obirajo, ne bi radi iz otroškega paradiza. (B. n. a. 1948a: 5)

V drugih slovenskih krajih so praznovanje novoletne jelke razumeli kot priložnost za doseganje učnih in delovnih uspehov. V Petrovčah pri Celju so pionirji želeli za novoletno jelko

še olepšati svoj mali domek. Načelnica Jožica, ki zelo pazi na disciplino svojega odreda, je v zadnjih dneh še strožja kot je bila doslej. Vsi člani Zveze pionirjev v odredu se dobro zavedajo, da bodo le s pridnostjo dočakali novoletno jelko. V četrti četi odreda v Št. Juriju pri Celju pionirji pritajeno šepetajo med seboj. Šele na odredni konferenci smo izvedeli, zakaj je kup železja te čete največji, zakaj se učni uspehi izboljšujejo, od kod največ oljaric. Četrta četa je vsem napovedala tekmovanje v pripravah za novoletno jelko. Sedaj hoče biti vsaka četa prva, nabrati hoče čim več železja. Pionirji so sklenili, da ga bodo

dali v železarno Štore ter zato prejeli betonske plošče, ki jih bodo poklonili graditeljem zadružnega doma [...] Pionirski odred v Polzeli, ki ima že zlato značko za delo, je sklenil, da vzgoji svoje člane v dobre fizikurnike. Dvakrat tedensko se pridno zbirajo pri fizikurni in se pri tem pogovarjajo o stričku Mrazu ter želijo, da bi jim za njihov trud podaril žogo. (B. n. a. 1948b: 2)

V navedenem odlomku preseneča zgodnja omemba »strička Mraza«, kar je verjetno bolj naključje, saj je bil lik dedka Mraza izumljen šele pozneje. Novi kult novoletne jelke je potreboval tudi novo kultno drevo. Če je bila to za božič smreka oziroma »božično drevesce«, tudi »božični drevešček«, so za novoletno praznovanje določili jelko.

Sledila je obsežna propagandna akcija za utrditev novega praznovanja, ki se ni uveljavljalo najuspešneje. Že leta 1948 so za njegov čim večji sprejem in uspeh vključili podjetja in tovarne, ki so kot nekakšni pokrovitelji vabili posamične pionirske odrede na praznovanje novoletne jelke, seveda z obdarovanji, kar je bil glavni magnet za mlade. V dnevnem časopisju so bili objavljeni sezname, katere pionirske odrede bodo povabili posamični delovni kolektivi, Mestni odbor Osvobodilne fronte pa je pripravil le silvestrsko popoldansko prireditev novoletne jelke na Kongresnem trgu (B. n. a. 1948c: 5). O tem govori tudi skoraj literarizirana pripoved o Majdini novoletni jelki:

- Poglej! -, je rekla in ponudila materi vabilo delovne družine Litostroja, ki vabi tudi pionirko Majdo na proslavo Novoletne jelke. Majdkina mama je držala v roki vabilo in se zamislila v preteklost [...] Majdka – z materino roko objeta okrog vratu – je sledila besedam, ki so odkrivale materino mladost. [...] Razen sosedovega Naceta, ki je bil otrok bogatih ljudi, ni imela žive duše, ki bi se z njim porazgovorila. On je imel za njo dobro besedo in ji večkrat prinesel tudi košček belega kruha, peciva. Pripovedoval ji je o Miklavžu, ki mu je prinesel kup igrač in sladkarij, o Božičku, ki ga je oblekel od nog do glave z novo obleko, nogavicami, kučmo. [...] Dekletce – povabljenka delavcev Litostroja – je spoznala grenko materino mladost in jo prav zaradi tega še bolj vzljubila. Ko je drugi dan odhajala v Litostroj, se je na dvorišču zaustavila in pogledala na kuhinjsko okno. [...] Veselo je odskakljala k delavcem v Litostroj, njena mati pa je še bolj veselo gledala za hčerko, ki ima vse drugačno mladost, kot jo je imela ona in tako rožnato bodočnost. [...] in hitela je pripravljati Majdki presenečenje: tudi doma jo mora pričakati novoletna jelka. (B. n. a. 1948c: 7)

Tradicija miklavževanja in božičnega obdarovanja v Sloveniji je bila zelo razširjena, zato si je poveljna oblast na različne načine prizadevala, da novoletna jelka ne bo le prireditev z obdarovanjem, temveč so iskali tudi določen mitični lik, ki bi siceršnji pestrosti vsebin za praznik

novoletne jelke dodal še določeno obrednost. Tako so npr. z oglasom vabili na »rajanje okrog Novoletne jelke« na silvestrovo ob 18. uri v ljubljanskem Tivoliju, a pri tem še posebej opozorili: »Pionirji in starši pazite na gredice in nasade v parku!« (B. n. a. 1949č: 1) V želji po splošnem sprejetju novoletne jelke in postopnem opuščanju miklavževanja kot javne prireditve, so skušali novoletno jelko predstaviti tudi kot družinsko praznovanje. Zavzemanje za prenos praznovanja novoletne jelke v družinsko okolje ni imel le ideoloških motivov, ampak povsem praktične, finančne. Javna obdarovanja otrok so zahtevala vedno več finančnih sredstev, zato si je oblast prizadevala del tega bremena prenesti v družinske proračune. Vendar so bili le delno uspešni, saj je npr. leta 1952 izšel prispevek, ki se poudarjeno zavzema za novo družinsko praznovanje:

Letos [1952, op. J. B.] bomo prvič po osvoboditvi praznovali Novoletno jelko tudi v širokem krogu naših družin kot družinski praznik. S tem ne mislim reči, da uvajamo v naše družine nekaj novega, ker so številni starši tudi že v prejšnjih letih prenesli praznovanje tudi v družino, čeprav so se na terenih, v sindikatih in društvih vršila velika otroška praznovanja. Letos bomo praznovanju v družini dali samo poudarek, ker to želijo tisoči naših staršev in naši delovni kolektivi, ki so izrazili željo, da želijo praznovati skupaj z otroci in k temu nas sili tudi naša dolžnost, ki jo imamo kot vzgojitelji novega pokolenja [...] Praznovanje novoletne jelke v družini naj bo zato v resnici praznik naše družine. Naj bo praznik veselih in srečnih družin. Ob njem naj postane naša družina notranje močno povezana in trdna skupnost, srečna in zadovoljna osnovna celica naše velike socialistične skupnosti, iz katere nam rastejo srečni ljudje in dobri državljani. (B. n. a. 1952a: 5)

Sejem novoletne jelke pred Narodno galerijo v Ljubljani leta 1952 (foto: Vlastja Simončič, hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije (MNZS)).

Kljub vsem naporom oblasti praznovanje novoletne jelke ni preglasilo oziroma ukinilo niti miklavževanja niti božiča. Oba praznika z vso kostumografijo in vsebinami sta se praznovala v intimi družinskega kroga. Prepoved obeh v javnosti je pravzaprav pospešila njuno ohranjanje in razvoj v družinskem okolju, novoletna jelka (z dedkom Mrazom) pa se je močno utrdila v javnosti in tam, kjer so bili ljudje zaposleni. Ponekod, zlasti v bolj odmaknjenih vaseh, so Miklavža in božič praznovali tudi kot krajevna praznika, torej javno, čeprav so s tem tvegali morebitne prijave oblastem, ker so bila javna praznovanja prepovedana. Tako se ni uresničila ideološka napoved, da je bil »s prireditvijo Novoletne jelke, ki so se je udeležili naši otroci v vsem okraju po mestnih in vaških šolah, storjen prelom s klerikalnim miklavževanjem, ki je mistično varalo naše otroke in jih odtujevalo stvarnosti« (B. n. a. 1949a: 2).

IZUM DEDKA MRAZA IN NJEGOVO SPREJEMANJE

Iskanje obrednosti, povezane z osrednjim mitičnim likom, je privedlo do postopnega oblikovanja lika dedka Mraza. Šele od leta 1952 so začeli organizirati obsežne povorke (sprevede po vzoru vojaških parad) v Ljubljani, nekoliko skromnejše tudi v nekaterih drugih slovenskih krajih. Vrhunec sprevodov je bil prihod dedka Mraza. Ime za ta lik se je sicer pojavilo že leta 1950 v kratki časopisni zgodbi o nezakonskem otroku in pastirju iz okolice Tomaža pri Ormožu (B. n. a. 1952b: 4), vizualno podobo in javno nastopanje pa je dobil šele dve leti pozneje. Izumljeni lik dedka Mraza (enkrat pisano dedek z malo, drugič spet z veliko začetnico, podobno kakor pri uvajanju praznika N/novoletne jelke) so uvajali postopoma. Tudi dokončna vizualizacija dedka Mraza je prišla v javnost šele leta 1952. Pred tem je bil dedek Mraz deležen samo značilne opisne simbolike, poznejša upodobitev in pojavnost pa sta bili precej drugačni od prvih opisov:

V Ljubljani, ki je dala pobudo za novoletno jelko, obiskuje dedek Mraz vsako sindikalno podružnico, vse pionirske odrede in vse terene. Toda to ni več star, betežen možic, ki obdaruje pridne otroke, temveč predstavnik našega delovnega ljudstva, ki je po svojem velikem deležu v osvobodilni borbi vse svoje moči posvetil graditvi socializma. Zato se dedek Mraz pojavlja kot partizan, kot delavec – udarnik, kot železničar, mornar, pilot itd. ter povsod med prijetnim kramljanjem otrokom tudi marsikaj pove o vsem tem, kar je bistvo in cilj naše socialistične domovine. V Ljubljani so imeli naši najmlajši svoj raj snoči v Tivoliju in se bodo nanj še dolgo spominjali. (B. n. a. 1950: 2)

Boljševiški dedek Mraz (zasebna zbirka Božidarja Jezernika).

Ena od treh razglednic z upodobitvijo dedka Mraza (avtor: Maksim Gaspari, 1952, izvornik v zasebni lasti).

Sprejemanje te novosti med ljudmi je bilo v medijih označeno kot odlično, v realnosti pa z dokajšnjimi pomisleki in zadržanostjo, še posebej značilno za vaško prebivalstvo, pa tudi v mestih so sprejemali Novoletno jelko in dedka Mraza z zadržki, čeprav tega niso javno izražali oziroma niso smeli. V časopisih so se zlasti ob sporu Josipa Broza s Stalinom pojavljali pomisleki o uvoženem dedku Mrazu, ki je bil nekritični uvoz sovjetske šare in je navrgel še ruskega mužika, ki naj bi razveseljeval, vzgajal in nagrajeval naše otroke. Premišljali so celo o drugačnem imenu, ki ne bi bilo neposredna kopija in prevod imena sovjetskega deda Moroza, ampak bi se imenoval Sneženi mož, tudi oča Triglav. Predlagan je bil tudi ženski lik, in sicer babica Zima; ta predlog je bil razmeroma močan, saj se je v naslednjih letih pogosto pojavljala dvojica dedek Mraz in babica (starka) Zima, pri čemer je dedek Mraz nastopal kostumiran, babica Zima pa je bila le oznaka za letni čas, v katerem se je prikazal dedek Mraz. Izjemo je predstavljal eden od pravljičnih vozov na novoletni paradi v drugi polovici 50. let, na katerem se je vozila kostumirana starka Zima.

Ritual dedka Mraza je bil del vzgoje v šolah, tudi ulični spektakli so bili primerna paša za oči in vse to so otroci splošno sprejemali. Oblast je očitno prisluhnila pomislekom o prevzemu Moroza. Zato so ohranili le sovjetsko zamisel, dali pa so ji slovensko podobo in vsebino. Ni znano, ali so slikarju Maksimu Gaspariju podobo dedka Mraza naročili ali je bil to njegov samostojen predlog, oprt na njegov siceršnji

močno stereotipiziran motivni svet. Pripravil je tri upodobitve politično izumljenega dedka Mraza. Te so leta 1952 izšle kot razglednice v založbi Zveze prijateljev mladine. Izdaja razglednic je bila ena od marketinških akcij za uvedbo novega mitološkega lika, ki naj bi v novi družbeni ureditvi po drugi svetovni vojni postopno in predvsem v javnosti dokončno nadomestil Miklavža in božičnega Jezuščka. Dedek Mraz je bil značilen konstrukt ruskega telesa, slovenske preobleke in amerikanističnega paradnega nastopa. Gasparijeve upodobitve so postale pravilo, kakšna mora biti prava podoba dedka Mraza. Seveda se je pozneje pokazalo, da so bile v zvezi z njegovim kostumom pogoste težave, saj zlasti v manjših krajih niso zmogli stroškov za izdelavo ter so se bili prisiljeni zateči k raznim delnim rešitvam in približkom.

Leto 1952 pomeni torej začetek obredij dedka Mraza. Takrat je nastala njegova podoba in začeli so se bolj ali manj razkošni sprevedi oziroma parade. Na eni od treh Gasparijevih upodobitev ima v ustih gorjuško pipo, na drugi je celopostavna upodobitev s hrbtni strani, na tretji jemlje darila iz koša. Na upodobitvi s hrbtni strani dedek Mraz nosi čez ramo na palici značilni (domžalski ali mengeški) cekar, ki mu je slikar za ornament naslikal peterokrako zvezdo. To je edini ideološki simbol na vseh treh upodobitvah. Veliko ideološko neposrednejši pa je bil Gaspari pri upodobitvah značilnosti za posamične mesece na enem od koledarjev, kjer je za mesec december upodobil dedka Mraza, ki otrokom deli darila, med njimi tudi puško.

Dedek Mraz deli darila otrokom. Ilustracija za mesec januar v koledarju (avtor: Maksim Gaspari, izvornik v zasebni lasti).

Blišč velikih sprevodov dedka Mraza je postopoma začel usihati, zlasti zaradi gospodarske krize. Sprevidi so tako postajali vse skromnejši, kar je bilo posebej značilno za pozna 70. in 80. leta prejšnjega stoletja. Očitno so tudi v Društvu prijateljev mladine opazili vedno bolj svobodno preoblačenje dedka Mraza, zato so še pet let pred osamosvojitvijo Slovenije v svojem *Glasilu* ponatisnili navodilo, kakšen je pravi kostum dedka Mraza, in pri tem kljub vsemu dopuščali tudi svobodne interpretacije, kar je razvidno iz stavka: »Kostumi so lahko izdelani tudi iz preprostega materiala.« Sicer je bilo navodilo naslednje:

»O kostumu dedka Mraza
(po upodobitvi akad. slikarja M. Gasparija)«

Kožuh je narejen iz ovčje kožuhovine, bele ali rjave barve, z navznoter obrnjeno dlako. Sega nekoliko čez koleno in je predvsem na hrbtni strani vezen. Beli kožuhi so bili nekdanj okrašeni z vezeninami, manjši rjavi pa so imeli usnjene aplikacije. Vezenina je bila iz raznobarnve volne in bombaža, okraši so zajeti iz rastlinstva. Z volno ali bombažem so bili kožuhi vezeni na hrbtih, spredaj in spodaj na rokavih v beli, rdeči, zeleni in rumeni barvi. Aplikacije stiliziranih cvetnih listov so izrezane iz barvnega usnja ter obrobline z rdečo, črno ali drugo barvno debelo volneno nitjo. Ovratnik je zelo velik in spredaj polkrožno rezan. Kroj kožuha je nekako oblike H, spodnji del zvončasto krojen. Na glavi je polhovka, katere rob je precej visok. Štula gleda precej iznad roba. Za rob polhovke je vtaknjen (to samo pri dedku Mrazu, pri pravi noši tega ni bilo) šopek smrečja, brina, šipka ter trakovi v narodnih barvah. Brki naj bodo kratko pristriženi, brada prav tako. Ker je mraz, zato naj ima dedek Mraz na rokah usnjene ali volnene palčnike. Naši stari očanci teh niso nosili, marveč volnene zapestnike. V rokah drži dedek Mraz grčavo palico, na katero naj bo pripet enak šopek kot na polhovki. Torba, bisaga ali gorenjski cekar naj mu visi čez ramo ali na palici. Na nogah naj ima črne visoke škornje, zavihane čez kolena. Kostumi so lahko izdelani tudi iz preprostega materiala. Tak naj bi bil pravi slovenski dedek Mraz. (B. n. a. 1986: 27)

SPREVODI IN DRUGE POJAVNOSTI DEDKA MRAZA

Veliki sprevodi dedka Mraza so se začeli v **Ljubljani** leta 1952, v njih pa so sodelovala različna kostumirana pravljlična bitja in živali v skupinah in na fantazijsko okrašenih vozovih, za katere so narisali predloge nekateri slovenski umetniki (npr. Bine Rogelj, Božo Kos). Igrala je godba na pihala, kostumirana v francoske grenadirje. Tudi sam sem bil kot osnovnošolec med številnimi nastopajočimi v sprevodu dedka Mraza v šolskem letu 1957/58. Za otroke je bilo to posebno

doživetje, saj smo imeli kar nekaj dni prosto, da smo najprej v veliki šolski telovadnici (danes del uršulinskega samostana v Ljubljani), pozneje na šolskem dvorišču in potem še v večernih urah na nekdanji Titovi (današnji Slovenski) ulici vadili paradno korakanje. Posamični razredi so bili kostumirani v različne like in so sestavljali tematske skupine, ki so se imenovalle npr. četa snežakov, četa medvedov, četa snežink idr. Dodeljen sem bil v četo snežakov. Težava je bila, da so bili kostumi vse prej kot udobni, predvsem pa smo imeli v njih zelo zmanjšano vidno polje. Za nastope so nas pripravljali posamezniki, ki so nam dokaj strogo ponavljali, da moramo korakati kot pravi vojaki. A slaba vidljivost skoz kostum je povzročila, da se je sistem vrst v naši četi pogosto porušil, čeprav so nas učili, da moramo šteti korake in vsi začeti korakanje v sprevedu z isto nogo... Po končanih nastopih smo dobili hrenovke in sladkarije.

Za mitičnost sprevedov dedka Mraza so poskrbele tudi navedbe, da dedek Mraz prihaja iz Zlatorogovega kraljestva, kar je ustvarjalo osnovni pravljlični okvir. Posamični pravljlični prizori so bili na velikih vozovih, vmes pa so korakale čete snežakov, medvedov idr. Že po prvem velikem sprevedu leta 1952, ki je bil ponovljen štirikrat, je *Slovenski poročevalec* med drugim zapisal:

Težko je reči kdo je najbolj nestrpno pričakoval prihoda Dedka Mraza, ali otroci, za katere je pravzaprav Dedek Mraz namenjen, ali pa odrasli, ki so se prav po nepotrebnem prerivali v ospredje, posebno tisti, ki so bili brez otrok. Toda nestrpnosti je bilo kmalu zadoščeno. Trije beli konjeniki, predhodnica Dedka Mraza, so s fanfarami naznanili prihod tega velikega prijatelja naših malčkov. Dedek Mraz se je pripeljal na vozu. Kot star, spoštljiv slovenski očak, je s pipo v ustih, ponosno sedel na pečini pod Triglavom. Okrog njega so se poigravale snežinke – majhne baletke. Dedek Mraz je s seboj pripeljal živa darila, kot lutko, ki je plesala po zvokih harmonike in drugih glasbil. Tudi Rdeča kapica z belimi zajčki, medvedom, lisico in volkom je bila spremljevalka Dedka Mraza, in Sneguljčica, ki je pridno pospravljala palčkom kovačnico, v kateri so tako živo kovali, da so iskre švigale visoko v zrak. Za vozom s Sneguljčico in palčki je šla ciganka z medvedom (kar pa se nam je zdelo odveč, ker smo mnenja, da ni v slogu pravljlične povorke). In Kekec, prav tak kot je nastopil v filmu, je z Mojco in Kosobrinom krotil hudobnega Bedanca. Povorko je zaključila bela zima, ki je vabila otroke v sneg in zimsko veselje. Pred velikim nepremičnim snežnim možem je na vozu krotko sedel beli medved, s katerim so se igrali živi snežni možje. Vso pestrost te pravljlične predstave otroških zgodbic so olupšala kot diamant lesketajoča se drevesa, ki jih je zadnje dni pobelilo kristalno ivje. [...] Upamo, da ne bodo ob teh [...] obhodih Dedka Mraza odrasli pozabili, da so ti obhodi samo zaradi otrok, in za otroke! (B. n. a. 1952c: 4)

Voz z afriškimi živalmi v sprevodu dedka Mraza leta 1954 v Ljubljani (foto: Svetozar Busić, MNZS).

Sprevod v 50. letih 20. stoletja (foto: Vlastja Simončič, MNZS).

Poleg osrednjega velikega spreveda so v Ljubljani organizirali vrsto manjših in večjih obdarovanj otrok. Tako so npr. »člani Ljudske tehnike železniškega kolektiva strojne delavnice v Šiški izdelali lične in vzgojne igračke, s katerimi so obdarovali 200 otrok svojih članov. Obdaritev je bila združena tudi s pestrim kulturno – prosvetnim programom« (B. n. a. 1952e: 4). Zelo obiskane so bile prireditve na Gospodarskem razstavišču od leta 1954. Glavno dogajanje je bilo v hali A, kjer je otroke vedno najprej nagovoril dedek Mraz, potem pa so sledili razni nastopi. Leta 1957 je program režiral Frane Milčinski Ježek, vodil pa plesni mojster Adolf (Dolfe) Jenko. V programu so nastopili »vibrafonist Jure Robežnik, skupina Margo Bela iz Zagreba (ki se je

pravkar vrnila iz Sovjetske zveze), dva člana ljubljanskega baleta, žongler Perunčič, akrobatinja Margherita [...] Zlasti pa je presenetil program štirih Bagdadov iz Egipta, ki so dovršeno izvedli svoje točke. Program je trajal poldrugo uro« (B. n. a. 1957b: 6). Edina pomanjkljivost prazničnega programa je bila »slabo zakurjena hala«. V naslednjih dneh so to težavo odpravili in za ogrevanje hale uporabili veliko parno lokomotivo z bližnje železniške postaje. Dogajanje v hali A Gospodarskega razstavišča je imelo še eno posebno vsebino. To je bila miniaturna električna železnica, ki so jo izdelali bratje Peter, Stane in Pavle Pleško na Mirju v Ljubljani. Poleg obsežne napeljave železniške proge so postavili tudi velik železniški most, uredili jezero in pokrajino. To je bil izjemen izdelek, ki bi bil lahko še danes pričevanje o izjemni spretnosti in znanju njegovih izdelovalcev.⁴

Dedek Mraz z zajci v Ljubljani leta 1954 (foto: Svetozar Busić, MNZS).

Tudi leta 1957 je bil sprevod dedka Mraza vsebinsko zelo bogat. V časopisih so za razloček od prejšnjih let navajali, da ima dedek Mraz »domovanje tam nekje v zaledeneli triglavski steni« in ne v Zlatorogovem kraljestvu. Sprevod je krenil z Vegove ulice in se končal na Prešernovem trgu, kjer je dedek Mraz nagovoril vse zbrane. V sprevodu je bilo 13 pravljičnih voz.

⁴ Železnica z vsemi tiri, vagoni in lokomotivami je bila nekaj časa shranjena na podstrešju Festivalne dvorane, od tam pa se je njena sled izgubila.

Čisto spredaj na čelu so jezdili brhki jahači – glasni trobentači. Za njimi se je peljala velika ledena plošča, na kateri so se lenobno pozibavali medved in beli snežaki. Za godbo, ki je dvigala razpoloženje, se je peljala sama snežna kraljica, obdana od roja lahkotnih snežink, ki so plesale po zaledeneli ploščadi. Na najvišjem vozu je sedel dedek Mraz [...] Do pasu mu je segala bela brada in brki so mu viseli do brade. Oči so mu sijale toplo in blago... Mimo začudenih oči se je peljala prava eskimska kočica s pravimi pravcatimi Eskimi v njej. Brrr, kako jih je zeblo. V same kožuhe so bili odeti in so iskali zavetja v snežnih kočah. Za letos je dedek Mraz pripravil presenečenje za pionirje in cicibane. Kdo ve, kje v vesoljstvu, med svetlimi zvezdami, je ujel dva živa Marsovca z njuno vesoljsko ladjo vred in ju pripeljal s seboj na ogled [...] Na pravi pravcati gugalnici sta sedela dva bela medveda in se gugala. In da sta se še bolj veselo gugala, ju je spodbujala lajna, ki je godla poskočne pesmi za njima. (B. n. a. 1957a: 2)

Kaj pa v drugih krajih Slovenije? V primerjavi z Ljubljano so bili dogodki ob prihodu dedka Mraza manj veličastni. Prihod ni bil povsod povezan s sprevodi, temveč z obiski dvoran in (šolskih) telovadnic. Povsod so za kar najpestrejšo izvedbo programov skrbele t. i. množične organizacije s šolami. Iz razmeroma pogostih časopisnih objav o dogajanju v slovenskih krajih povzemamo nekatere vsebinske značilnosti.⁵

V **Polju pri Ljubljani** so šolsko telovadnico okrasili z »jelkami in otrokom predvajali zabavne filme. « Do novega leta je bilo več dogodkov, in sicer prvi dan za osnovno šolo, naslednji dan za »cicibane z mamicami« in tretji dan še za »gimnazijsko skupino odreda 'Borisa Trošta'«. Na vsaki od teh prireditev je »Dedek Mraz priredil čajanko, vmes pa je poskočna glasba zabavala mladino, da je lahko ob nastopu zime veselo rajala. « V nadaljevanju poročila navajajo, da bo »na terenu Polje precej razvedrila in veselja, starši pa bodo poskrbeli, da bo Dedek Mraz obdaroval otroke s primernimi darili v družinskem krogu. «

V **Mariboru** so za tridnevno praznovanje novoletne jelke ustanovili poseben štab agitpropa mestnega komiteja Komunistične partije. Vsak otrok je dobil kilogram sladkarij in igrače. Bolj praktična darila pa so podobno kot v nekaterih drugih večjih krajih prispevale tovarne, podjetja in tehniške šole (Ovsec 2000: 156).

Vlada FLRJ je stavila brezplačno na razpolago kekse in bonbone za obdaritev otrok z Novoletno jelko. Otroci kategorije D1 so prejeli 100 gr keksov in 50 gr bonbonov; kategorija D2 100 gr keksov in 80

⁵ Podrobneje v naslednjih prispevkih: B. n. a. 1952č, d, e, f, g, h, i, j; 1953a, b, c, č; 1957b, c, č, d; 1958.

gr bonbonov; kategorija D3 pa 100 gr keksov in 120 gr bonbonov, medtem ko so otroci samooskrbovancev dobili po 50 gr keksov in 70 gr bonbonov. Tako je dobri zanesljivi dedek Mraz, oseba, ki vsem daje enako, odpovedal že pet let po vojni. (Ovsec 2000: 158)

V **Apaški kotlini** na Štajerskem so otroke pogostili in obdarili »ločeno po vaseh. Po dosedanjih uspehih nabiralnih akcij pričakujejo, da bodo prireditve povsod bolje uspele kakor v prejšnjih letih.« Dvorano Narodnega doma v **Celju** so spremenili v »lepo zimsko pokrajino, na trgu pred magistratom« pa je imel dedek Mraz svojo vas, ki jo je obiskoval. V dvorani Narodnega doma je »po zaslugi mestne organizacije Zveze borcev obiskal in obdaril kar 131 partizanskih sirot. Pionirjem in mladincem – partizanskim sirotam je ustregel po njihovih željah. Večinoma so otroci prejeli oblačila in obutev. Dedek Mraz jim je pripravil tudi obilno malico. Za ostalo razvedrilo so poskrbeli tamburaši.« V **Vojniku** »so za obdaritev otrok zbrali 35.840 din, s katerimi so obdarili 700 otrok, socialno šibki so prejeli tudi perilo, obleko in čevlje. Za ta dan so mladinci nižje gimnazije sklenili, da bodo prišli v šolo stoodstotno, kar so tudi storili. Pionirji in mladinci gimnazije so imeli smučarske tekme.« Na širšem območju **Rogaške Slatine** so za otroke pripravili gledališke in lutkovne predstave, »za zaključek Novoletne jelke pa je Dedek Mraz obdaril predšolsko mladino.«

Poročilo za **Velenje** navaja, da je bil »po zaslugi učiteljstva in organizacije AFŽ otroški praznik izredno dobro pripravljen. Sedem bogato okrašenih sob je nudilo dovolj užitka željnim očem. V pravljlični sobi, kjer je stala vsa v lučeh in lampiončkih okrašena Novoletna jelka, je pozdravil otroke Dedek Mraz. V partizanski sobi pa so borci pripovedovali otrokom partizanska doživetja.« V **Slovenj Gradcu** »so zajele priprave za Novoletno jelko širok krog odraslih [...] Še posebej so mislili v Slovenj Gradcu na otroke v oddaljenih hribovskih vaseh, predvsem na predšolske, ki zaradi oddaljenosti šole« niso mogli na prireditve. Tudi vaška mladina je leta 1952 pripravila Novoletno jelko. »Skoraj v vsaki vasi« so imeli prireditve s čajanko, medsebojne obdaritve, vmes pa so se veselo zavrteli. V **Ravnah na Koroškem** so praznično dogajanje organizirali z velikim razumevanjem podjetij. Na trgu so pripravili »pravljlični gaj« s hišicami, v katerih so otrokom prodajali (!) novoletne dobrote po znižanih cenah.

Za dobrodelnost so v **Postojni** poskrbele žene. »Za Novoletno jelko so zbrale večji znesek, s katerim so obdarovale socialno šibke otroke. Pri tem njihovem prizadevanju jim je pomagalo mestno kinopodjetje, 'Kurivo' in kraške jame, medtem ko so druga podjetja pokazala do teh otroških praznikov kaj malo razumevanja.« Glavna

prireditve Novoletne jelke je bila v postojnskem gledališču, kjer so izvajali pester program iz »partizanskega in pravljičnega sveta«. Novoletno prireditve je pripravil tudi »šolski komite gimnazije«, vendar so novoletna darila prejeli samo revni dijaki, v Dijaškem domu pa so na večer obdaritve za dijake pripravili večerjo.

Na **Goriškem** se je dedek Mraz pojavljal tudi nepričakovano, da so imeli otroci »več veselja«. V časopisnem poročilu je navedeno, da je »tudi muhast. Tako je včeraj [29. 12. 1953] poslal v **Novo Gorico** od svojega spremstva rjavega medveda, ki je obdaroval otroke. V mestu so postavili otroški sejem ob mestni magistrali pred upravno zgradbo, kjer so že v soboto dopoldne postavili stojnice in lesene kočice sredi mladih smrek.« Naslednji dan se je dedek Mraz v večernem času s spremstvom pripeljal v Novo Gorico na dveh vozovih. Lovska zveza in Uprava za gozdarstvo sta uredili novoletno jelko in lovski kotiček. Lepo novoletno jelko so postavili tudi pri novogoriški železniški postaji. Prireditve in obdarovanja otrok, različne nastope in predvajanje otroških filmov so pripravili tudi v **Ajdovščini, Kanalu, Anhovem, Mirnu, Šempetru** in drugod. Veliko denarja so prispevali okraj, občine, glavna odbora Zveze vojnih invalidov in Zveze borcev ter razna podjetja. Tako je npr. Primorje export prispevalo 122 kg pomaranč. V **Tolminu** so »pripravili kolektivno obdarovanje otrok in čajanko v prostorih dijaškega doma, kjer je sodelovala tudi godba doma JLA.« Praznovanja so bila še v **Kobaridu, Bovcu, Idriji, Cerknem, Vipavi, Komnu** in drugod.

Veliko pozornosti so namenili praznovanju v **koprskem okraju**. Na začetkih uvajanja praznovanja je bilo »več nepravilnosti«, med katerimi so bile prireditve in pogostitve, ki so jih prirejala razna podjetja in množične organizacije. Tako so bili nekateri otroci obdarovani tudi po večkrat. Nekatera podjetja so v fond za prireditve in pogostitve prispevala tudi večje zneske, kar je vplivalo na plače delavcev, posebno v šibkejših podjetjih. Da bi se »ta gordijski voz v koprskem okraju presekal v zadovoljstvo kolektivov,« jim je bilo svetovano, da žrtvujejo nekaj ur dela v prid novoletne jelke.

Praznik Novoletne jelke in prihod dedka Mraza so marsikod začeli povezovati tudi s praznikom jugoslovanske armade (22. december), kar je omogočalo večdnevno praznično dogajanje. Tako so npr. v **Kočevju** »najboljši pionirji iz vseh bližnjih odredov v Ribnici ponesli čestitke naši Armadi in ji 'predali ribniški šopek'«, tj. šopek miniaturnih izdelkov t. i. ribniške suhe robe. V preostalih dneh do novega leta so otrokom predvajali filme in organizirali druge prireditve, ki so jih »pripravljala kulturno umetniška in druga društva ter organizacije.« Obisk dedka Mraza je bil na silvestrovo in dan prej, ko je prišel »iz

svojega pravljničnega gozdička v spremstvu škratov in raznih živali«. Osrednja prireditev je bila v pravljničnem gozdičku, kjer so »otroci gledali igrice, poslušali partizanske zgodbe, reševali razne uganke«. V **črnomaljski občini** je dedek Mraz obiskal številne kraje in podjetja. Vsako leto so kanižarski rudarji uredili v bližnjem parku pravljnično vas in poskrbeli, da je »Dedek Mraz primerno obdaril njihove malčke«.

V **Novem mestu** in drugod na Dolenjskem so praznovanje no-voletne jelke in dedka Mraza pripravljali prosvetni delavci v sodelovanju z občinskimi ljudskimi odbori in ženskimi društvi. Zelo dobro so se odzvala razna podjetja, npr. »novomeška industrija perila, tovarna lesnih izdelkov, lesno industrijsko podjetje in druga, razen splošnega gradbenega podjetja 'Pionir', kjer so žrtvovali sorazmerno majhen znesek.« Vse priprave v zvezi s prihodom dedka Mraza je vodilo Društvo prijateljev mladine. Za otroke so pripravili več gledaliških iger, po vsaki je prišel v dvorano dedek Mraz in »obdaril predšolsko mladino«. Na Dolenjskem so se v priprave zelo dobro vključile tudi nekatere kmetijske zadruga in podjetja.

Nasprotno pa v **Trebnjem**, kjer so sicer že pripravili bogat kulturni spored, podjetja za to niso pokazala toliko razumevanja, privatni gostilničarji pa baje niso prispevali ničesar, češ, da imajo previsoke davke [...] Zelo lep dar je za otroški praznik poslal novomeški mladini Svet zveze pionirjev Slovenije. Med darilom je zavoj mladinskih knjig, 15 šahov, 12 žog, 20 kolecnic in veliko šolskih potrebščin, vse v skupni vrednosti 125000 din.

Poročevalec iz **Stične** je sporočil, da je tudi

med dolenjskimi griči močno zaživel. Gimnazijska mladina je skupaj z osnovnošolsko mladino priredila Dan zimskega veselja. Internat je pripravil za cicibane in pionirje pester program, žene so obdarile otroke ob čajanki. Ob prihodu Dedka Mraza sta stiška mladina in kulturno umetniško društvo privedla otroke v pravljnični svet samih živali na griču ob telovadišču, kjer je stal ob svitu lampionov med snežnimi mostovi snežak orjak.

Pionirje z **Dolenjske**, iz **Hrastnika** in **Trbovelj** so celo pripeljali v Ljubljano na ogled prazničnega dogajanja, na silvestrovo in dan prej pa so imeli tudi svoja lokalna praznovanja. V Ljubljano je pripeljal »lepo okrašen vlak 1110 pionirjev« iz nekaterih dolenjskih krajev. Pot iz Novega mesta do Ljubljane jim je hitro minila,

saj jih je spremljal Dedek Mraz in borci, ki so jim pripovedovali o dogodkih v narodnoosvobodilni borbi in jim skozi okno vlaka pokazali tiste kraje, kjer so te dogodke doživeli [...] Vlak je pripeljal na Ljubljansko železniško postajo, kjer jim je zaigrala dobrodošlico godba

JLA [...] Pionirji z Dolenjskega so bili najprej pogoščeni, potem pa so si v skupinah ogledali razne prireditve, ob 17. uri pa so uživali ob prihodu Dedka Mraza in njegovem pozdravu.

V **Zagorju** so žene pripravile novoletno jelko, sicer pa so organizirale izlet otrok v Ljubljano. Po njihovem vzoru so delovale tudi žene v **Trbovljah**. Leta 1957 so Delavski dom v Trbovljah spremenili v »pravcati pravljичni grad«. Okrog njega so postavili smreke, paviljone in nagačene živali. Na strehi so postavili »dimno raketo, ki so jo sprožili dvakrat na dan«. Poleg tega so poskrbeli tudi za bengalični ogenj in namestili večbarvne reflektorje, ki so razsvetljevali smreke in paviljone. V gledališki dvorani so dvakrat dnevno pripravili pravljичni igri »Mogočni prstan« in »Car Trojan ima kozja ušesa«. Prihod dedka Mraza so popestrili z organizacijo raznih otroških iger tudi v **Radečah**, **Vrhovem** in **Jagnjenici**, v **Loki pri Zidanem mostu** pa so poleg gledališke in lutkovne igre »organizirali tudi pionirske tekme v smučanju, sankanju, tekanju in izdelavi sneženega moža«. Praznovanje dedka Mraza so v **Mozirju** organizirale žene. Poskrbele so, da je »dedek Mraz obiskal pionirje v osnovni šoli in gimnaziji ter jih seznanil s programom novoletnih proslav od 21. do 31.12.« Na pogostitvah so otroke postregli »s čajem, žemljicami in keksi, ki so jih pomagale peči mlade gospodinje iz gospodinjkega tečaja skupno s članicami AFŽ.« Nato so jim pripovedovale pravljice in reševale z njimi uganke. Kdor je najbolje rešil uganke, je prejel v »dar čokolado, bonbone ali kaj sličnega«.

Na Notranjskem je dedek Mraz poleg **Cerknice** obiskal še **Rakek**, **Unec** in **Ivanje selo**. Pripeljal se je z darili na tovornjakih. Obiske je sklenil v parku na Rakeku, kjer so uredili pravljичni vrt.

Dedek Mraz na Prešernovem trgu v Ljubljani v 50. letih 20. stoletja (foto: Vlastja Simončič, MNZS).

Kljub številnim oblikam praznovanja novoletne jelke in vsakoletnim prihodom dedka Mraza so si še vse do konca 50. let prizadevali ideološko obračunavati in nasprotovati Miklavžu in praznovanju božiča, tudi z opisi razmer v drugih delih sveta, npr. celo na Kitajskem v Pekingu. O tem govori zapis v *Slovenskem poročevalcu*:

Včasih pa srečamo v teh pisanih pekinških trgovinah v izložbah tudi dedka Mraza, toda ta priljubljeni novoletni rekvizit tu ne spominja več na klasičnega »Miklavža« ali blaženega »božička« temveč na tistega belobralega starca, ki so ga v življenje prinesli pretresi družbenih revolucij ter ga postavili v zameno krščanskih sobratov. Vendar imajo ti miklavži in božički s Kitajsko in Pekingom samo toliko zveze, kolikor jih predstavljajo samo še preostali spomini na misijonarske spletke in izsiljene privilegije za tujce na Kitajsko, ki je še od časa opijskih vojn bila prisiljena odpovedati se svojega ozemlja ter je morala oltarje svojih starih pradedovskih bogov odstopati vsemogočnemu krščanskemu bogu z zahoda. In tako še po nekateri božiček bojazljivo gleda iz kotov pekinških izložb, začuden, ker mu je trgovska iznajdljivost dodelila vlogo revolucionarnega Dedka Mraza. (Bogunovič 1957: 3)

Zapis ponuja zanimivo vzporednico z razmerami v nekdanji Jugoslaviji, kjer je bil dedek Mraz v Sloveniji najprej ves v belem, po stereotipni Gasparijevi upodobitvi je dobil lastnosti nekakšnega kmečkega posebneža, v Srbiji pa so »obdržali kar dedka Mraza v rdečih oblačilih, nekakšnega božička torej. Najbrž dedku ne bi pristajala črna šumadinška kučma« (Ovsec 2000: 160).

KOMERCIALIZACIJA DEDKA MRAZA, VRAČANJE MIKLAVŽA IN PREVZEM GLOBALNEGA BOŽIČKA

Dedek Mraz je postajal pogost motiv za dober zaslužek, še posebej v 70. in 80. letih 20. stoletja. V obdarovanjih dedka Mraza so bile tudi vedno bolj poudarjene družbene in ekonomske razlike. Številni posamezniki so se preoblačili v dedke Mraze in kot prireditveni servis za plačilo nastopali po podjetjih in ustanovah. Že na začetku nastopanja dedka Mraza in v njegovih sprevodih ter obdarovanjih so se vanj preoblačili tudi nekateri poklicni, večinoma pa ljubiteljski gledališki igralci. Podobe njihovih kostumov so bile izjemno pestre; od približkov Gasparijevim podobam do popolnoma svobodnih interpretacij z ženskimi kučmami, narobe obrnjenimi krznenimi ženskimi plašči, vojaškimi čevlji, bradami iz vate idr. V podjetjih in ustanovah je bila organizacija obdarovanj dedka Mraza v rokah sindikatov. Tako je bilo npr. tudi na Filozofski fakulteti v Ljubljani ob koncu sedemdesetih in na začetku osemdesetih let 20. stoletja, kjer

so se v dedka Mraza in člane njegovega spremstva kostumirali študentke in študentje Oddelka za etnologijo. Ker sem bil takrat podpredsednik sindikata fakultete, sem na seji predlagal skupino naših študentov in študentk, ki so otrokom zaposlenih pripravili spored na hodniku petega nadstropja fakultete, za to pa so dobili tudi skromen honorar. Ponudbo za organizacijo dedka Mraza so naslovili tudi na ustanove, v katerih so bili zaposleni etnologi. V prvi številki glasila študentov etnologije Žlampion, leta 1980, je bilo objavljeno tudi naslednje vabilo:

Pozor, pozor!!! V uredništvu Žlampiona hranimo naslov odličnega dedka Mraza, dobro maskiranega in uvežbanega. Včasih pripelje tudi malo spremstvo (dva), ki sta odlični pripomoček k otrokovemu življenju v svet pravljic in fantazije.

Spoštovani! Zdaj je ravno še dovolj časa za prijave uredništvu Žlampiona, da si lahko Dedek Mraz razporedi čas in si sami zagotovite najboljše termine.

Vabimo predvsem etnološke inštitucije, da omogočijo otrokom svojih uslužbencev nepozabno doživetje in hkrati tudi kulturno poglobljen večer. Le-ta bo izjemno zanimiv tudi za starejše, ki bodo tako imeli spet priliko obogatiti svoje terenske zapiske in tako primerjati gradivo poprejšnjih let. Pozivamo vas, da nam svoje ugotovitve sporočite. Vsa znanstvena dela, pa tudi posamezna zrna in tudi šaljivejše tekste bomo z veseljem objavili.

Darila za otroke si morate priskrbeti sami.

Zagotavljamo vam, da cena Dedka Mraza ni previsoka (po dogovoru), otroci pa se bodo imeli priložnost z Dedkom Mrazom tudi fotografirati. Aparate, prosimo, prinesite na kraj dogajanja.

Uredništvo Žlampiona zagotavlja vso resnost oglasa in se priporoča. (B. n. a. 1980: 4)

Dedek Mraz obiše in obdaruje prometne miličnike leta 1960 v Ljubljani (foto: Svetozar Busić, MNZS).

V 60. letih 20. stoletja je dedek Mraz obdaroval tudi prometne miličnike (danes policajce), ki so stali na posebnih, belo rdečih prireznanih stožcih in ročno usmerjali promet v vseh večjih križiščih v Ljubljani. Obiskal jih je v zadnjih dneh decembra in jim ob stožcih pustil darila. Tako so jih obdarovala tudi podjetja. Čez dan se je v središču križišč nabral cel kup daril, največ sladice, drugih živil in predvsem alkoholnih pijač. Ta darila so vsak dan pobirali in odvažali s policijskim kombijem.

Vsebinsko osiromašenje sprevoda dedka Mraza, ki se je pripeljal na vojaškem terenskem vozilu leta 1962 v Ljubljani (foto: Edi Šelhaus, MNZS).

Od konca 70. let 20. stoletja so bili osrednji sprevodi dedka Mraza v Ljubljani vse skromnejši, tako po številu nastopajočih kot po vsebini. Družbene spremembe v 80. letih so privedle do ponovnega javnega miklavževanja v Ljubljani, in sicer od leta 1989. Poleg sprevoda dedka Mraza smo torej dve leti pred osamosvojitvijo ponovno dobili Miklavžev sprevod. Režijska poudarka prireditve sta bila sprevod in pozdrav kostumiranega Miklavža. Za prireditve je skrbel mestni Odbor za prireditve, ki je deloval v okviru turizma. Ker sem bil njegov član, se spominjam različnih predlogov za scenografijo in režijo dogodka. Ena od zamisli je bila, da bi se Miklavž spustil po jeklenici, ki bi jo napeli z Gradu na Kongresni trg. Predlog ni bil sprejet, saj je bila poudarjena stalnost v ikonografiji Miklavževnega nastopanja, vključno z njegovim spremstvom angelov in hudičev. Ob skrbi za vsakoletni Miklavžev sprevod je bil stalno poudarjen tudi enakovreden pomen sprevoda dedka Mraza, ki že nekaj let prej ni več dosegal takega obsega in obrednosti kakor npr. v 50. letih.

Z osamosvojitvijo in spremenjenimi družbenimi razmerami se je dedek Mraz torej obdržal, na javni ravni sta se mu pridružila še

starejša obdarovalca, najprej Miklavž in za njim še Božiček, ki smo ga v celoti uvozili kot globalni lik. Oba imata še danes veliko število gledalcev, zlasti otrok in družin. Obdarovanjem dedka Mraza v podjetjih so se pridružila še obdarovanja Božička, miklavževanja kot obdarovanja pa ostajajo bolj ali manj v družinskem in krajevnem cerkvenem okolju. Leta 1992 smo najprej ponovno dobili še Miklavžev sejem, ki pa ni dosegel tolikšnega obsega, kakor ga je imel pred drugo svetovno vojno. Zato se je postopoma zlil z nakupovalno porabniško evforijo, ki se začne že konec novembra. V nekaterih vrtcih in šolah še vedno prihaja do občasnih dilem, kateri od treh mož je primeren za obiske in obdarovanja ali so to kar vsi trije? O tem so mnenja še vedno različna, čeprav je že pred leti tudi Ministrstvo za šolstvo posredovalo mnenje, da je za »šolska okolja najprimernejši dedek Mraz«.

Popolnoma je usahnilo poimenovanje praznika Novoletna jelka. Uveljavljati se so začela poimenovanja kot »novoletno praznovanje«, »praznovanje novega leta«, »novoletno srečanje«, »prihod dedka Mraza«, »dedek Mraz prihaja« idr. Izraz novoletna jelka je ostal le še oznaka za vrsto okrašene jelke ob koncu starega leta. Namesto adventa je bil vpeljan izraz »veseli december«, ki naj bi bil skupno poimenovanje za vse praznične prireditve in obiske obdarovalcev v mesecu decembru.

Nekaj let pred pojavom vseh treh obdarovalcev je skladatelj Janez Bitenc napisal in uglasbil pesem o dedku Mrazu (»Siva kučma, bela brada...«), ki je postala in ostala vse do danes nekakšna himna. Z osamosvojitvijo so se pojavila tudi različna javno izražena mnenja in vprašanja v časopisih in drugih medijih, ali bi npr. dedka Mraza administrativno ukinili. Pri tem gre za izrazito nestrokovne in bolj politične razloge, ki temeljijo na popolnem nepoznavanju razvoja fenomena in predvsem tudi preteklih spoznanj, iz katerih, se zdi, se nismo ničesar naučili. Prav prepovedi nekaterih obrednih dejanj s strani oblasti ali cerkve, v bolj ali manj oddaljenih preteklostih (npr. Miklavževi sejmi, nastopi Miklavža, pustovanja idr.) so pokazale, da so se ta še bolj utrdila med ljudmi in so jih sprejeli za svoje. Zato danes v Sloveniji vitalno živijo vsi trije junaki – decembrski obdarovalci. Kaj bo prinesla prihodnost, ne vemo? Bodo vsi trije ostali, bo kateri od njih le še predmet zgodovinskega spomina ali bomo morda dobili še četrtega? Glede na množični razvoj porabniške kulture je verjetno najbližja zadnja možnost!

REFERENCE

- B. n. a. 1947 'Spored pionirskih prireditev na Taboru.' *Slovenski poročevalec* 8(306), 31. 12., str. 2.
- 1948a 'V otroškem paradizu na Taboru.' *Slovenski poročevalec* 9(3), 4. 1., str. 5.
- 1948b 'Pionirji v okolici Celja bodo dobro pripravljene dočkali novoletno jelko.' *Slovenski poročevalec* 9(306), 25. 12., str. 2.
- 1948c 'Novoletna jelka v Ljubljani.' *Slovenski poročevalec* 9(310), 31. 12., str. 5.
- 1949a 'Novoletna jelka – veselje naših otrok.' *Gorenjski glas* 2(2), 13. 1., str. 2.
- 1949b 'Pred praznikom naših otrok.' *Slovenski poročevalec* 10(302), 27. 12., str. 2.
- 1949c 'Majdina novoletna jelka.' *Slovenski poročevalec* 10(1), 1. 1., str. 7.
- 1949č 'Pionirji in cicibani mesta Ljubljane!' *Slovenski poročevalec* 10(306), 31. 12., str. 1.
- 1950 'Naši pionirji in cicibani praznujejo novoletno jelko.' *Slovenski poročevalec* 11(1), 1. 1., str. 2.
- 1952a 'Novoletna jelka v naši družini.' *Slovenski poročevalec* 13(305), 27. 12., str. 5.
- 1952b 'Dedek Mraz, ne pozabi na malega Tinčka.' *Slovenski poročevalec* 13(308), 30. 12., str. 4.
- 1952c 'Prišel je Dedek Mraz iz Zlatorogovega kraljestva.' *Slovenski poročevalec* 13(304), 25. 12., str. 4.
- 1952č 'Novoletna jelka v Polju.' *Slovenski poročevalec* 13(304), 25. 12., str. 4.
- 1952d 'Novoletna jelka v Apaški kotlini.' *Slovenski poročevalec* 13(304), 25. 12., str. 4.
- 1952e 'Naši kraji svojim otrokom.' *Slovenski poročevalec* 13(308), 30. 12., str. 4.
- 1952f 'Kako bodo praznovali Novoletno jelko v Kočevju in drugih krajih.' *Slovenski poročevalec* 13(306), 28. 12., str. 4.
- 1952g 'Pozdravljeni, dolenski pionirji!' *Slovenski poročevalec* 13(306), 28. 12., str. 4.
- 1952h 'Novoletna jelka v Stični.' *Slovenski poročevalec* 13(306), 28. 12., str. 5.
- 1952i 'Hrastniški in trboveljski pionirji bodo obiskali Ljubljano.' *Slovenski poročevalec* 13(306), 28. 12., str. 4.
- 1952j 'Dedek Mraz za šolsko mladino v Mozirju.' *Slovenski poročevalec* 13(306), 28. 12., str. 4.
- 1953a 'Tudi v novomeškem okraju bo imel Dedek Mraz obilo posla.' *Slovenski poročevalec* 14(305), 27. 12., str. 10.

- 1953b 'Priprave na Novoletno jelko v koprskem okraju.' *Slovenski poročevalec* 14(303), 25. 12., str. 8.
- 1953c 'Dedek Mraz na Goriškem.' *Slovenski poročevalec* 14(308), 30.12., str. 6.
- 1953č 'Prvi nastop Dedka Mraza v Celju.' *Slovenski poročevalec* 14(308), 30. 12., str. 6.
- 1957a 'Prišel je dedek Mraz.' *Slovenski poročevalec* 18(303), 28. 12., str. 2.
- 1957b 'Lokomotiva greje dedka Mraza.' *Slovenski poročevalec* 18(304A), 28. 12., str. 6.
- 1957c 'Novoletno praznovanje v Zasavju.' *Slovenski poročevalec* 18(303), 27. 12., str. 4.
- 1957č 'Novoletna praznovanja po Sloveniji.' *Slovenski poročevalec* 18(304), 28. 12., str. 6.
- 1957d 'Prišel je dedek Mraz.' *Slovenski poročevalec* 1(304), 28. 12., str. 2.
- 1958 'Pohod Dedka Mraza po vsej Sloveniji.' *Slovenski poročevalec* 19(305), 30. 12., str. 2.
- 1980 'Pozor, pozor!!!' *Žlampaček: List študentov etnologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani* 1(1): 4.
- 1986 'O kostumu dedka Mraza (po upodobitvi akad. slikarja M. Gasparija).' *Glasilo Društva prijateljev mladine*, februar, str. 27.
- Bogataj, Janez 1998 *Smo kaj šegavi?: Leto šeg in navad na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 2000 *Maksim Gaspari: Bogastvo razglednic*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 2011 *Slovenija praznuje: Sodobne šege in navade na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bogunovič, Branko 1957 'Dedek Mraz v Pekingju.' *Slovenski poročevalec* 18(306), 29. 12., str. 3.
- Bon, Jože 1948 'Igrajte se in bodite veseli.' *Slovenski poročevalec* 9(2), 3. 1., str. 3.
- Gabrič, Aleš 1997 'Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije.' V: *Historični seminar II*. Oto Luthar in Vojslav Likar, ur. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC. Str. 109–21.
- J. Č. 1946 'Obdaritev otrok na Brdu.' *Slovenski poročevalec* 6(199), 11.12., str. 6.
- Ovsec, Damjan J. 2000 *Trije dobri možje: Resnična zgodovina svetega Miklavža, Božička in dedka Mraza*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Židov, Nena 2016 'Oris prvih let praznovanja novoletne jelke v Sloveniji: Od množičnega otroškega do družinskega praznika.' *Etnolog* 26 (77): 103–25.

Od bedaka do junaka: Alpinist*

JERNEJ HABJAN

ALPINIST, FOLKLORNI JUNAK *PAR EXCELLENCE*

Alpinist je popoln folklorni junak. Če je folklorni junak tisti, ki prestopi prepovedano mejo in zato ponarodi, je alpinist pač folklorni junak *par excellence*. V obeh primerih, tako pri folklornem junaku kakor pri alpinistu, je prestopanje prepovedanih meja konstitutivno. Ko Vladimir Propp našteje 31 mogočih dejanj čarobne pravljice, v resnici zgolj popiše junakovo prečkanje meje (Propp 2005: 39–76). Tovrstna konceptualna redukcija je implicirana že v slavni Lévi-Straussovi kritiki

* Razprava je nastala v Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU pri raziskovalnem projektu *Alpinistična literatura: Slovenija in okraj* (J6-1808, 2019–2022), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Proppa (Lévi-Strauss 2005: 221–55), eksplicitna pa je pri nekoliko manj slavni Lotmanovi opredelitvi sižeja kot takega; ker je ta opredelitev malo manj slavna, jo kaže tudi navesti:

[N]ujne sestavine vsake zgodbe [so]: 1) semantično polje, razdeljeno na dve podmnožici, ki se vzajemno dopolnjujeta; 2) meja med tema podmnožicama, ki je v normalnih razmerah neprepustna, v tem primeru (sižejski tekst zmeraj govori o *tem primeru*) pa postane prepustna za junaka delovalca; 3) junak delovalec.

[...]

V odnosu do meje sižejskega (semantičnega) polja je delovalec tisti, ki jo premaguje, meja pa je v odnosu do njega ovira. [...] Pri tem ni pomembno, ali so to »škodljivci« v čarobni pravljici, valovi, vetrovi in morski tokovi, ki so sovražni Odiseju, lažni prijatelji v pikaresknem romanu ali lažni dokazi v kriminalnem romanu: kar zadeva strukturo, imajo vsi enako funkcijo – prehod iz enega semantičnega polja v drugega [...] onemogočijo [...] za vse razen za delovalca v tem posameznem primeru (mogoča je tudi drugačna, posebna oblika sižeja: delovalec umre ali iz kakšnega drugega razloga »izstopi iz igre«, ne da bi premagal mejo). (Lotman 2010: 304)

Katera ovira je višja od Himalaje? In kje je možnost »izstopa iz igre« večja kakor v Himalaji? In res, po Reinholdu Messnerju (2006) so alpinisti preskuševalci meja nemogočega, po Lionelu Terrayju (1974) pa osvajalci nekoristnega sveta. Nič čudnega, torej, da je Terray leta 1965 dejansko »izpadel iz igre« na masivu Vercors in da se Messner najbolj sramuje tega, da ni nikoli izpadel. »Tako kot boj z zmajem simbolizira težave na poti do notranjega spoznanja, boj med dobrim in zlim – podobno sekularno osvajanje gora uteleša junaška dejanja premagovanja ovir« (Šaver 2005: 228). Se pravi, kakor folklorni junak alpinist prestopa prepovedano mejo, na cilju pa vstopi v folkloro.

ALPINISTIČNA LITERATURA, PONARODELOST BREZ KANONA

Toda kaj imam v mislih s folkloro? Naj navedem dve trditvi iz nedavne številke najstarejše slovenske še izhajajoče revije. Najprej zgodovinar knjige:

Pohodniška in alpinistična literatura imata pri nas bogato, celo častitljivo tradicijo. Še več; posamične domače knjige, kot je denimo Zaplotnikova *Pot*, so 35 let po izidu in po 40 tisoč prodanih izvodih prišle do takšnega statusa ponarodelosti, da jih niti ni potrebno več tiskati in izdajati v integralni, celotni različici, temveč so dovolj že izseki iz nje. (Rugelj 2017)

Nato pa še literarni zgodovinar:

Razvajeni z internetom gremo za definicijo planinskega leposlovja najprej gledat tja. Sicer pa kam drugam niti ne moremo. Z izjemo leksikona *Slovenska književnost*, ki vsebuje geslo *alpska poskočnica* za kitično obliko in geslo *planinska povest* (prispeval ga je pisec tegale prispevka), tiskani literarni leksikoni in enciklopedije namreč ne poznajo nič takega, kar bi se začinjalo na planinski, gorniški ali alpinistični, ne v slovenščini ne v drugih jezikih. Na spletu se med zadetki na vrhu znajdeto wikipedijski gesli *planinska literatura* in *planinska povest*, ki so ju tja postavile študentke na ljubljanski slovenistiki. Slovenska gesla so primerno izhodišče za razgledovanje po podobnih pojavih v drugih jezikih.

Začuda pa v drugih jezikih ni najti ustreznih tema dvema slovenskima pojmomoma. (Hladnik 2017: 4)

Tako Samo Rugelj govori o ponarodlosti slovenske alpinistične literature, Miran Hladnik pa o neraziskanosti te literature. Če trditvi povežemo, torej dobimo naslednji paradoks: alpinistična literatura je eden najbolj branih literarnih žanrov, a tudi eden najmanj raziskanih. Skratka, ponarodlost brez kanona. To bi lahko bila minimalna opredelitev folklornosti alpinistične literature: alpinistična literatura je folklorna v tem, da je ponarodela, ne da bi ji pri tem pomagal šolski aparat. Tako nekako, kakor so brez pomoči institucij ponarodeli predmeti s seznama »ABC predmetov« iz kataloga nedavne razstave o socialistični Sloveniji (Jurjavčič in Strlič 2016: 21–76), kjer črko š zaseda »šotor«, ki je leta 1979 dajal prvi jugoslovanski odpravi na Everest »platneni dom na najvišji gori« in ki je bil kot takšen podobno priljubljen kakor npr. »televizor 'Miniramá'«, »uniforme SMB«, »Vesna«, »Zvitorepec« in »žoga«, če omenim samo predmete, ki na seznamu sledijo »šotoru«.

Toda ta zveza ponarodlosti in nekanoničnosti ne govori le o folklornosti alpinistične literature; še pomembnejša je ta zveza zato, ker je protislovna, pojasnjevanje protislovij pa je naloga sleherne znanosti, ne le folkloristike. Od kod torej to protislovje med ponarodlostjo in nekanoničnostjo alpinistične literature? Kako je mogoče, da je alpinistična literatura eden najbolj branih žanrov, hkrati pa eden najmanj raziskanih?

ALPINIZEM, ŠPORT SMRTI IN LITERATURE

Še več, kako je mogoče, da je ponarodela alpinistična literatura akademsko tako marginalna, ko pa je alpinizem ne le najsmrtonosnejši šport, ampak tudi najbolj literaren; ne le najbolj fizičen, temveč tudi

najbolj metafizičen? Pojasnjevanje protislovja ponarodelosti brez kaničnosti torej začenjamo z novim protislovjem: šport, ki vzame največ življenj, da največ avtobiografij. Še več, alpinizem je edini šport, kjer avtobiografije ne sme napisati t. i. *ghost-writer*, ampak dejanski alpinist, hkrati pa je ta dejanski alpinist ob izidu knjige že sam pogosto *ghost*. O Šraufovi knjigi *Veliki dnevi* Pavle Kozjek na notranjem zavihku pravi: »Žal je ni dokončala njegova roka, tako kot se ni uresničila njegova velika želja splezati na vrh Dhaulagirija« (Belak - Šrauf 1997). A tudi Kozjekove knjige, *Življenje alpinista*, ni dokončala njegova roka: »Načrta, da bi o svojih vzponih napisal knjigo [...], ni nikoli uresničil; ko se je zanj le odločil, mu je namero in življenje prekinil varljivi snežni greben« (Žiberna 2009). Messner je osvojil 14 osemtisočakov in napisal več kot 80 knjig. Messnerjev občasni soavtor Viki Grošelj je osvojil deset osemtisočakov in napisal že skoraj 20 knjig. Nejc Zaplotnik, ki ga je Grošelj izkopal iz ledu, Messner pa počastil s prvim obiskom Grošlja in z omembo nesreče v predgovoru k tedaj novi izdaji knjige Hermanna Buhla (Messner 1984: 7), je osvojil tri osemtisočake in napisal desetkrat ponatisnjeno knjigo. Tomaž Humar je preplezal štiri stene osemtisočakov in napisal dvakrat ponatisnjeno knjigo, predgovor pa je prispeval Messner. H knjigi Pavleta Kozjeka, ki je osvojil pet osemtisočakov, pa je krajši zapis med drugimi prispeval Grošelj, ki mu Humar pravi »nesojeni slovenski Messner« (Humar 2001: 63).

ALPINISTIČNA LITERATURA, ŽANR JUNAKOV IN ŽIVLJENJA

A to je le ena stran zgodbe. Kajti medtem ko alpinizem jemlje življenja in daje avtobiografije, te avtobiografije same dajejo življenja. Knjige o alpinizmu porajajo ne le nove knjige o alpinizmu, pač pa tudi nove alpiniste. Se pravi, avtorji alpinističnih knjig ne porajajo le novih avtorjev, temveč tudi nove junake. Pojav je tako pogost, da lahko ostanemo pri že omenjeni nedavni številki *Planinskega vestnika*, pa najdemo primer; takole namreč začne svoj prispevek Igor Mezgec:

Pot v gore in stene so mi odprle knjige. [...] Kugy in Avčin sta osebno potrdila, da je v gorah še lepše kot v otroških sanjah. Kot najstnik sem tako prebral vse, kar sem našel na hribovski polici v mestni knjižnici. Heckmair in Buhl sta s strašljivimi prigodami v strmih stenah pripravila vrata tudi bolj junaškemu doživljanju tega sveta. (Mezgec 2017)

Onkraj nedavne številke *Planinskega vestnika* pa lahko rečemo takole: brez Bertonclove knjige ni Staneta Belaka - Šraufa (temveč

zgolj Stane Belak), brez Šraufa ni Humarja, brez Humarjeve knjige pa ni Messnerjevega predgovora k njeni prvi izdaji (Messner 2001) in pripisa k njeni posthumni izdaji (Messner 2010). A tudi Messnerja ni brez Buhlove knjige, prav tako ne Zaplotnika, brez Zaplotnikov knjige *Pot* pa ni Silva Kara, Marka Prezlja, že omenjenega Humarja in Grošljeve spremne besede k njeni spominski izdaji (Grošelj 2009b). A tudi Grošlja ni brez že omenjene Buhlove knjige, prav tako ne Kozjeka, brez Kozjekove knjige pa ni Grošljevega zapisa k njej (Grošelj 2009a). Navsezadnje brez Hedinovih knjig ni Heinricha Harrerja, brez Harrerjeve knjige ni Joa Simpsona in Messnerja, brez Messnerja pa ni kipca *Messners Felsenland* (Messnerjev skalnati svet), ki ga je iz knjig naredil Guy Laramée in je razstavljen v Messnerjevem muzeju Corones.

Kipec *Messners Felsenland* (Messnerjev skalnati svet), ki ga je Guy Laramée leta 2014, ob Messnerjevem 70. rojstnem dnevu, ustvaril iz dvanajstih zvezkov Meyerjevega leksikona (*Meyers Lexikon*) iz let 1924–1935, razrezanih in spojenih v obliki južnotirolske gorske skupine Geislerspitzen, na katero se je Messner povzpel pri petih letih (Sammlung Reinhold Messner, Messner Mountain Museum; z dovoljenjem JHB Gallery, New York; © Guy Laramée. Foto: arhiv Guy Laramée).

Messnerjev gorski muzej Coronas, ki na vrhu južnotirolske gore Kronplatz razstavlja del zbirke Reinholda Messnerja; v kvadrati vitrini desno spredaj kipec *Messners Felsenland* (foto: Oskar Da Riz).

Če naj začnemo na začetku slovenskega himalajizma, ne moremo mimo dejstva, da je prvi Slovenec v Himalaji tudi avtor prve slovenske himalajistične knjige. Leta 1956 je Slovenska kulturna akcija v Buenos Airesu izdala knjigo Dinka Bertonclicja *Dhaulagiri: Slovenec v argentinski odpravi na Himalajo*. A ne moremo niti mimo omembe te knjige v knjigi prvega Slovenca na vrhu osematisočaka, Šraufa, ki takole začne poglavje o gori svojega življenja:

Že od vsega začetka, ko sem prvič bral o argentinski odpravi na Dhaulagiri in tako dobil prvo informacijo o Himalaji, se drži zgodbe »Dhaulagiri« grenak priokus nečesa nedosegljivega. Argentinci, ki niso dosegli vrha, so »plačali« svoj poskus v severni steni v življenjem vodje odprave Ibañeza. Zgodba in z njo gora sta mi sedli v srce, čeprav mi takrat ni prišlo niti na misel, da se bom kdaj tudi sam loteval te, celo za himalajske pojme tako muhaste, a čudovite gore. (Belak - Šrauf 1997: 123)

Obsedenost z Daulagirijem je Šrauf prenesel tudi na svojega zadnjega »mucka«, Tomaža Humarja, ki si je z dejanskim vzponom na Dhaulagiri, kot rečeno, prislužil predgovor samega Messnerja, potem ko je po vrnitvi izdal lastno knjigo. Takole o tej obsedenosti pravi sam Humar: »Mene, Bertonclicja pa Šraufa družijo knjige: Šrauf je vstajal in spat hodil z Bertonclicjevo knjigo« (Božić 2010: 2'08"–2'16").

Če se Humar ne moti in če je torej Bertonclicjeva knjiga *Dhaulagiri* resnično povezala prvake slovenske himalajistike treh generacij, lahko o neki poznejši knjigi rečemo, da je povezovala ne le medgeneracijsko, pač pa tudi v neki izjemni generaciji. V mislih imam Zaplotnikovo knjigo *Pot*, ki je bila »nekakšna biblija za mlade plezalce« že v Prezljevi generaciji (Prezelj 2008), v kateri je, kot bomo kmalu videli, navdihovala celo tako različna alpinista, kot sta bila Karo in Humar.

Humar je sicer priznaval svoj alpinistični dolg ne le Bertonclicjevi knjigi, temveč alpinistični literaturi kot takšni, prav tako npr. Tomo Česen in Igor Škamperle: »Vse knjige o gorništvu, ki so bile na voljo, sem zлил vase. Ob popoldnevih sem hodil gore boječ občudovat,« beremo na začetku Humarjeve knjige (2001: 18); »Uspešna jugoslovanska odprava v južno steno Makaluja (8463 m) leta 1975, film, ki mi ne vem več naslova, ter nekatere knjige alpinistov, ki so me prepričali s svojimi zgodbami – to so bili morda glavni razlogi, zaradi katerih sem dokončno začutil, da bi bila to prava stvar,« izvemo na začetku Česnovе knjige (1990: 18); »Ob [...] [gorniški literaturi] sem občutil, kako se v moji notranjosti sproži duhovni stik, ko se človek sreča s svojo mejo, kjer torej išče smisel svojega tveganja. Tega sem našel v gorah,« pa se glasi eno od Škamperletovih priznanj Dušanu Jelinčiču (po Strojnin 1999: 161). A podobno že legendarni vodja odprav te generacije

Tone Škarja takoj po uvodnem poglavju obsežne knjige *Po svoji sledi* z značilno natančnostjo popiše alpinistične spise, ki so ga navdušili za alpinizem (Škarja 2011: 10–2).

Seveda pa je literatura vodila alpiniste v gore, še preden so presegli domače Alpe. O tekstih Klementa Juga je Tomo Virk nedavno zapisal, da so jih alpinisti »prebirali še desetletja in v njih našli navdih ne le za gorniško pisanje, temveč tudi za alpinistične podvige« (Virk 2014: 364), pri tem pa ni prezrl, da je tudi Jugovo plezanje poganjala zgodba, in sicer pripovedovanje Zorka Jelinčiča o vzponu na Triglav, ki je v Jugu »sprožilo neko vzmet«, tako da je »tudi sam [...] sklenil osvojiti najvišji slovenski vrh« (nav. delo: 335).

Ko je torej nekako na trenutnem koncu te verige literarnih vplivov na slovenski alpinizem tudi Humar napisal knjigo, je kratek predgovor prispeval sam Messner, tedaj že avtoriteta zgodovine alpinizma. A tudi Messnerjev alpinizem bi bil bržkone bistveno drugačen, če mu mati ne bi že kot otroku brala legend o Georgeu Malloryju (Messner 2006: 148–9), Alfredu F. Mummeryju (Nickel 2012: 9'34"–10'21") in že omenjenem Buhlu, čigar ime in vzponi so Messnerja očarali, še preden je bral o njih (Messner 1984: 7).

Toda Buhl je poleg imena in pionirskih himalajskih vzponov zapustil tudi knjigo *Achttausend drüber und drunter*, ki je v slovenščino in mnoge druge jezike prevedena kot *Nanga Parbat*. Ta knjiga pa je k alpinizmu zavezala bralstvo po vsem svetu, pri nas morda najneposredneje Kozjeka – »Knjigo sem prebral brez predaha [...] in s pobožno željo, da mi bo nekoč[,] 'ko bom velik'[,] dano doživeti vsaj delček opisane« (Kozjek 2005: 7) – in predvsem Grošlja:

Knjiga je biblija svetovnega alpinizma. Tako zame kot za številne mlade plezalce po svetu je bila pravo razodetje. Hermann Buhl je imel tak vpliv na svetovni alpinizem, kot ga je imel pozneje le še Reinhold Messner. V slovenskem prostoru pa bi mu ob bok lahko postavili Nejc-a Zaplotnika. (Grošelj 2015: 74)

Nič čudnega ni torej, da Buhlovo knjigo poleg knjig Anderla Heckmairja, Mauricea Herzoga in Juliusa Kugyja kot odločilen mladostni vpliv omenja tudi sam Zaplotnik:

Požiral sem Buhlov *Nanga Parbat*, *Tri zadnje probleme Alp*, Kugyja, Herzogovo *Annapurno*, in te knjige so me popolnoma zastrupile. Preselil sem se v kožo junakov, ki so za ceno svojih življenj osvajali prepadne stene in najvišje gore sveta. To je bilo nekaj za mojo razburkano dušo. Spraševal sem, kako in kaj[,] in pot me je privedla na alpinistični odsek. (Zaplotnik 1981: 13)

In prav tako ni nič čudnega, da, kakor smo že videli, svoj dolg Buhlu izraža tudi Messner.

Vendar je Messner podobno zadolžen vsaj še pri Hedinu in Harrerju: »Bral sem Heinricha Harrerja in Svena Hedina. Odtlej sem vedno hotel iti tja« (po Vogelnik 1983: 131–2). Toda nekaj zelo podobnega je o Hedinu rekel sam Harrer; v intervjuju z Anke Dürr in Wolfgangom Höbelom ob hollywoodski ekranizaciji njegove kultne knjige *Sedem let v Tibetu* je povedal: »Že kot deček sem prebral knjige Svena Hedina o njegovih popotovanjih po Tibetu; kot študent geografije v Gradcu sem doživel tudi Hedinovo predavanje – in postalo mi je jasno, da moram odpotovati v to deželo« (Harrer 1997: 148). Omenil pa sem že odločilnost Harrejeve druge kultne knjige, *Beli pajek: Zgodovina Eigerjeve severne stene*, za plezanje Joca Simpsona (Osmond 2007: 1'10"–1'30"), ki je tudi sam napisal izjemno vplivno knjigo *Dotik praznine*, potem ko je kot plezalec nehote skoraj ponovil najstrhljivejšo zgodbo *Belega pajka*.

Značilna sta tudi tale incipita, ki bi bila lahko popolnoma identična, če ne bi prvega napisal opazovalec in drugega zmagovalec osvajanja Everesta:

Bil sem še deček, ko so si na vse kripnje prizadevali osvojiti najvišjo goro na svetu. In kot dečku mi je, medtem ko sem s tesnobo požiral poročila o tem, razbijalo srce. Prevzemala so me bolj kot najbolj razburljiva karlmarcarica. Vendar sta bila Mount Everest (8848 m) in boj Angležev za vrh v nekem tako daljnem, nedosegljivem svetu, da mi še na misel ni moglo priti, da bom kdaj to velikansko himalajsko goro videl na svoje oči ali jo celo doživel. (Hiebler 1981: 7)

Kot mladenič sem bil velik sanjač; požiral sem pustolovske knjige in hodil na dolge samotne sprehode z glavo v oblakih. Niti pomislil nisem na to, da so pred mano številni razburljivi izzivi in da bom sčasoma prejel kopico priznanj in nagrad. (Hillary 2000: 11)

Pokušino odlomkov iz alpinističnih knjig o formativnih alpinističnih knjigah pa naj sklene izjava Kurta Diembergerja iz leta 1989 o knjigi Erica Shiptona *Blank on the Map* (Belina na zemljevidu), ki je Diembergerja podobno obsedla s K2, kakor je, kot smo videli na začetku te pokušine, Bertoncljeva knjiga obsedla Šraufa z Daulagirijem; Diemberger, ki je zadnji videl velikega Buhla, takole pravi o Shiptonovi knjigi:

Knjiga, ki sem jo pred leti odkril v svoji knjižnici in s katero se je vse začelo. Še danes je zame uganka, kako sem dejansko prišel do te knjige. [...] Če ne bi bilo te knjige, se ne bi nikdar odpravil na severni greben K2 in sam K2 ne bi niti postal moja sanjska gora. (Diemberger 2014: 45)

Messner ni edini mednarodno bran pisec o slovenskih alpinistih; in Samo Rugelj ni edini pisec o ponarodelosti Zaplotnikove *Poti*. Ko se je Kanadčanka Bernadette McDonald lotila zgodovine slovenskega alpinizma, je za rdečo nit izbrala prav *Pot* in Zaplotnika, »človeka, ki je s svojo knjigo povezal slovenske alpiniste« (McDonald 2016: 9). V Slovencih Bernadette McDonald najde »narod, čigar pripadniki se morajo povzpeti na najvišjo goro države, če želijo biti pravi Slovenci« (nav. delo: 8); v slovenskih plezalcih pa najde skupnost, katere pripadniki morajo prebrati *Pot*: »Čeprav oba Slovenca in plezalca, si je težko predstavljati dva posameznika, ki bi si bila manj podobna kot Silvo Karo in Tomaž Humar. Silvo, redkobeseden pragmatik, in Tomaž, romantičen sanjač. A vseeno sta oba do te knjige in njenega avtorja čutila globoko spoštovanje« (nav. delo: 10). Če oboje povežemo, lahko rečemo, da morajo Slovenci splezati na določeno goro, slovenski plezalci pa prebrati določeno knjigo – in ne nasprotno, kakor bi pričakovali od nacionalno zamišljene skupnosti na eni strani in od alpinistične skupnosti na drugi.

Se pravi, po eni strani alpinizem jemlje življenja in daje avtobiografije, po drugi pa te avtobiografije same dajejo življenja. Pisanje je tu po eni strani medij smrti, po drugi pa medij prihodnjega življenja. Po prvi je smrt posrednica med živimi. Posreduje med alpinisti in vdovami njihovih soplezalcev, ki pogosto sklenejo nekakšen novodobni leviratski zakon, kjer v izvirni, starodobni različici brat umrlega oženi njegovo vdovo: tako se Edmund Hillary poroči z June, vdovo svojega soplezalca Petra Mulgrewa; Conrad Anker z Jennifer, vdovo svojega soplezalca Alexa Lowa; Tomaž Jamnik z Mojco, vdovo svojega soplezalca Zaplotnika; Humar pa s Sergejo, dekletom svojega ponesrečenega soplezalca Danila Goloba. A smrt seveda še pogosteje kakor med alpinisti in vdovami njihovih soplezalcev posreduje med samimi živečimi alpinisti: Zaplotnik je nekakšen izginjajoči posrednik ne le med Jamnikom in Mojco Zaplotnik, temveč tudi med Messnerjem in Grošljem: ko umre, Messner že v Himalaji pohiti izreč Grošlju sožalje, kar je prvo srečanje med poznejšima soavtorjema.

Po drugi strani pa je smrt posrednica med umrlimi in živečimi alpinisti: kakor smo videli, mnogi postanejo alpinisti pod vplivom knjig alpinistov, ki neizogibno pišejo o svoji smrti in ki so ob izidu knjig pogosto tudi zares mrtvi. Prihodnji alpinist seveda noče postati mrtev alpinist, temveč alpinist, vreden dediščine mrtvega alpinista, vreden članstva v skupnosti alpinistov. Zato ga pogosto formira knjiga

o alpinistu, ki ni alpinist, kakršen bi rad postal bralec sam, ampak alpinist, v imenu katerega bi bralec rad postal alpinist.

Viki Grošelj in Reinhold Messner v Katmanduju aprila 1983 (foto: Viki Grošelj, avtorjev arhiv).

Razloček med drugim, s katerim se identificiram, in drugim, v imenu katerega se identificiram z nekom ali nečim, je, freudovsko rečeno, razlika med idealnim jazom in idealom jaza, razlika med imaginarno in simbolno identifikacijo, med, lacanovsko zapisano, $i(a)$ in $I(A)$:

[I]maginarna identifikacija je identifikacija s podobo, v kateri smo si všeč, z likom, ki predstavlja, »kar bi radi bili«, simbolna identifikacija pa je identifikacija s samim mestom, od koder se gledamo, da se vidimo v obliki, v kateri smo si všeč. Ko smo v vsakdanu fascinirani z likom imaginarne identifikacije, praviloma spregledamo prav to simbolno točko-potezo v Drugem, od koder se gledamo, da smo si všeč v imaginarni podobi. [...] Na kar pri tem seveda ne smemo pozabiti, je dejstvo, da je $i(a)$ že podrejen $I(A)$, t.j. da je simbolna identifikacija (točka, od koder se gledamo) tista, ki dominira in določa lik, v katerem smo si všeč. (Žižek 1988: 125–7)

Alpinista torej formira knjiga o idealu jaza: knjiga o plezalcu, v imenu katerega bi bralec rad postal plezalec. Alpinistična knjiga prikazuje ideal jaza bralstva, ne pa idealnega jaza bralstva, ki ga prikazuje roman, ki je po Benedictu Andersonu skupaj s časnikom glavni medij zamišljanja nacionalne skupnosti (Anderson 2007: 27–57). Zato alpinistična knjiga v nasprotju z romanom in časnikom ni medij zamišljanja nacionalne skupnosti, ampak medij zamišljanja skupnosti, ki je nacionalna zgolj potencialno. Njeno potencialno imaginarno identifikacijo z nacionalno zamišljeno skupnostjo namreč naddoloča njena simbolna identifikacija z alpinistično zamišljeno skupnostjo.

V tej razliki med posnemanjem junaka nacionalnega romana in delovanjem v imenu junaka alpinistične avtobiografije pa nemara že tiči vir uvodnega paradoksa, da je alpinistična literatura med najbolj brani in hkrati najmanj raziskanimi žanri. Raziskovanja je namreč še zmerom deležna predvsem t. i. narodotvorna književnost, ki pa je seveda vse kaj drugega kakor literatura, ki bralstvo navdihuje k dejanjem, vrednim Terrayjevih alpinističnih »osvajalcev nekoristnega sveta«. Kljub več kot očitni narodotvornosti tako alpinizma kakor literature je alpinistična literatura očitno preveč sokratska, preveč kviri mladino, da bi bila sprejeta v nacionalni kanon; preveč sokratska – in premalo estetska v nacionalnokanoničnem pomenu esteticizma, ki ga analizira Rastko Močnik (2006: 7–9, 51, 219–26), prakticirajo pa v zvezi z alpinistično literaturo npr. Martina Kopf (2016: 138–44), Miran Hladnik (2011: 147) in Tomo Virk (2017: 8–9).

Tako iz alpinističnega kakor iz kanoničnega teksta je avtor sicer odsoten, a le v prvem primeru je ta odsotnost tematizirana kot junakova potencialna ali aktualna smrt, zaradi katere bralstvo ne more delovati po junakovih sledeh, temveč le v njegovem imenu. Prav zato je avtor alpinističnega teksta kanonično odsoten ne samo iz sveta bralstva, ampak paradokсно tudi iz samega kanona. Ta paradoks bo vztrajal, dokler ga ne pojasnimo, k čemur je literarna veda poklicana že kot znanstvena praksa pojasnjevanja protislovij. S tem pa bo nemara literarna veda odpravila tudi lastno pomanjkljivost, na začetku omenjeno neraziskanost enega najbolj branih književnih žanrov.

Tako kakor kanonična literatura poraja ne le novo kanonično literaturo, ampak tudi nove pripadnike nacije, knjige o plezanju porajajo ne le nove knjige o plezanju, temveč tudi nove plezalce. Avtor v alpinistični literaturi torej ne poraja samo novih avtorjev, pač pa tudi nove junake. A ti junaki niso nacionalni junaki, temveč ljudski junaki, kot takšni pa so potencialno internacionalni junaki; alpinistična skupnost je ljudska skupnost, ki bolj kakor na nacijo spominja na internacionalo. Ideja t. i. evropske naveze je, kot poroča Harrer v slovitim *Belem pajku*, vzniknila takoj po drugi svetovni vojni:

Tu bi se rad spomnil moža, ki je prvi izrekel lepo misel o »evropski navezi«, italijanskega, v Švici živečega gornika in časnikarja, Guidona Tonelle. Te besede je povedal leta 1946 in zaklical jih je v času, ko ni še nihče mislil na spravo, ko sta svet še pretresala sovraštvo in gnev nad vojno in njenimi povzročitelji: »Gorniška dejavnost se vzdiguje visoko nad vsakodnevnimi vprašanji, visoko nad narodi. Gorniki so bratje. Vsi skupaj so ena naveza!« (Harrer 1984: 131)

In res, bralci *Poezij* postanejo dobri Slovenci, bralci *Poti* pa dobri plezalci.

REFERENCE

- Anderson, Benedict 2007 (1983) *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Nova, razš. izd. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Belak - Šrauf, Stane 1997 *Veliki dnevi*. Ljubljana: Sidarta.
- Božić, Stipe 2010 *Dhualagiri*. Ljubljana: RTV Slovenija. Dostopno na: <<http://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-izobrazevalni-program/79986778>>, 5. 10. 2019.
- Česen, Tomo 1990 *Sam*. Radovljica: Didakta.
- Diemberger, Kurt 2014 *K2: Traum und Schicksal*. München: Piper.
- Grošelj, Viki 2009a 'Beg z gore.' V: Pavle Kozjek, *Življenje alpinista*. Radovljica: Didakta. Str. 85–7.
- 2009b 'Spremna beseda.' V: Nejc Zaplotnik, *Pot: Ilustrirana spominska izdaja*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 206–15.
- 2015 *40 let mojih soočanj s Himalajo*. Ljubljana: Delo.
- Harrer, Heinrich 1984 (1959) *Beli pajek: Zgodovina Eigerjeve severne stene*. Maribor: Obzorja.
- 1997 "Ich wollte nie weg aus Tibet", *Der Spiegel*, 3. 11., str. 146, 148, 150–52. Spletni vir: <<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-8812688.html>>, 5. 10. 2019.
- Hiebeler, Toni 1981 (1974) *Pustolovščina Everest: Skozi šerpovsko deželo k Čomolangmi*. Maribor: Obzorja.
- Hillary, Edmund 2000 *View from the Summit*. London: Corgi Books.
- Hladnik, Miran 2011 'In ko odložim knjigo, ---.' V: Vladimir Habjan, *Čez rob*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije.
- 2017 'Od Viženčarja do Zlatega zoba: Definicija in zgodovina planinskega leposlovja.' *Planinski vestnik* 117(1): 4–7.
- Humar, Tomaž 2001 *Ni nemogočih poti*. Ljubljana: Mobitel.
- Jurjavčič, Katarina in Nataša Strlič, ur. 2016 *Nikoli jim ni bilo bolje?: Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Kopf, Martina 2016 *Alpinismus – Andinismus*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- Kozjek, Pavle 2005 'Tine.' V: Tine Mihelič, *Klic gora*. Ljubljana: Sidarta. Str. 7–9.
- Lévi-Strauss, Claude 2005 (1960) 'Struktura in oblika: Razmišljanja o delu Vladimirja Proppa.' V: Vladimir J. Propp, *Morfologija pravljice*. Ljubljana: Studia humanitatis. Str. 221–55.
- Lotman, Jurij M. 2010 (1970) *Struktura umetniškega teksta*. Ljubljana: LUD Literatura.
- McDonald, Bernadette 2016 (2015) *Alpski bojevniki*. Ljubljana: Sidarta.

- Messner, Reinhold 1984 'Geleitwort.' V: Hermann Buhl, *Allein am Nanga Parbat und große Fahrten*. Innsbruck: Steiger. Str. 7–8.
- 2001 'Velika zvezda iz majhne dežele.' V: Tomaž Humar, *Ni nemogočih poti*. Ljubljana: Mobitel. Str. 3.
- 2006 (2004) *Življenje na skrajnih mejah: Avtobiografija: Reinhold Messner v pogovorih s Thomasom Hüetlinom*. Tržič: Učila International.
- 2010 'Pripis.' V: Tomaž Humar, *Ni nemogočih poti*. Ljubljana: Sanje; Stahovica: Humar – Third Eye. Str. 209.
- Mezgec, Igor 2017 'Zapis o iskanju vzornika.' *Planinski vestnik* 117(1): 29.
- Močnik, Rastko 2006 *Julija Primic v slovenski književni vedi*. Ljubljana: Sophia.
- Nickel, Andreas 2012 *Messner*. Warngau: Explorermedia.
- Osmond, Louise 2007 *The Beckoning Silence*. London: Darlow Smithson Productions.
- Prezelj, Marko 2008 'Inspirations, Part VI: Marko Prezelj.' *Alpinist*, 23. 4. Dostopno na: <www.alpinist.com/doc/web08s/wfeature-inspirations-pot-prezelj>, 5. 10. 2019.
- Propp, Vladimir J. 2005 (1928) *Morfologija pravljice*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Rugelj, Samo 2017 'Prihodnost gorniške literature.' *Planinski vestnik* 117(1): 14.
- Strojin, Tone
1999 *Gornišтво: Izbrana dela iz sociologije gornišťva*. Ljubljana: Tuma, Visoka šola za zdravstvo, Ministrstvo za znanost in tehnologijo.
- Šaver, Boštjan 2005 *Nazaj v planinski raj: Alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava*. Ljubljana: Založba FDV.
- Škarja, Tone 2011 *Po svoji sledi: Alpe, Kavkaz, Himalaja*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije.
- Terray, Lionel 1974 (1961) *Osvajalci nekoristnega sveta: Od Alp do Annapurne*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Virk, Tomo 2014 *Vebrov učenec: Primer Klement Jug. Osebnost, diskurz, legenda*. Ljubljana: LUD Literatura.
- 2017 'Privlačnost presegaajoče sile v gorah: Posebnost gorniške literature.' *Planinski vestnik* 117(1): 8–9.
- Vogelnic, France 1983 'Reinhold Messner.' V: Reinhold Messner, *Na meji smrti*. Maribor: Obzorja.
- Zapltnik, Nejc 1981 *Pot*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Žiberna, Marjan 2009 'Pavle Kozjek (1959–2008).' V: Pavle Kozjek, *Življenje alpinista*. Radovljica: Didakta. Str. 7.
- Žižek, Slavoj 1988 'Graf želje.' V: *Želja in krivda: Filozofija skozi psihoanalizo / IV*. Miran Božovič idr., ur. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo. Str. 121–40.

Stvarno in
imensko kazalo

A

AARNE, ANTTI 20, 90, 106
 ADVENT 245
 ADŽIJA, MAJA 110
 ALEKSANDER II., RUSKI CAR 71
 ALEKSANDER I. KARABORDEVIĆ 81
 ALEKSANDER MAKEDONSKI 40
 ALEKSANDRINKE 94
 ALEKSIČ, JAKOB 81
 ALPINIST 162, 259
 ALPINIZEM 252, 255, 257
 ANDERSON, BENEDICT 258, 260
 ANIMA IN ANIMUS 93, 95, 97
 ANIMIZEM 98
 ANIMUS IN ANIMA 94
 ANKER, CONRAD 257
 ANTEMURALE CHRISTIANITATIS 64
 ANTIJUNAK 10, 211
 ANTROPONIM 115
 ARHETIP 15, 28, 35, 91, 92, 93, 95, 105
 folklorni 92
 in porabniška miselnost 105
 instrumentalizacija 105
 personifikacija 93
 politična aktualizacija 105
 v ljudski pesmi in pripovedi 94
 ARHETIPIZACIJA 90, 93, 95
 ARTUR, KRALJ 37, 90
 AŠKERC, ANTON 53, 72, 84, 87
 ASSMANN, JAN 130, 131, 135
 ATILA 38
 AVSENIK NABERGOJ, IRENA 95, 106
 AVTOBIOGRAFIJA 252, 257, 259

B

BABICA ZIMA 231
 BABIČ, SAŠA 29, 110, 191
 BABIČ, VANDA 135
 BABILONIJA 14
 BARAC-GRUM, VIDA 116, 135
 BARBAROSSA, FRIDERIK I. 69
 BARNARD, ALAN 193, 202
 BARTHA, ELEK 42, 54
 BAŠ, ANGELOS 163, 188
 BASKAR, BOJAN 30, 31, 181, 188, 195, 201, 202
 BASTIAN, ADOLF 13, 92
 BATIČ, STOJAN 51, 52
 BATINA, KLEMENTINA 135
 BATUŠIČ, NIKOLA 120, 135
 BAUMAN, RICHARD 22, 30, 31
 BAVČAR, IGOR 131
 BELA IV., OGRSKI KRALJ 46
 BELAK - ŠRAUF, STANE 252, 254, 256, 260
 BENDIX, REGINA 30, 31
 BENEŠKA REPUBLIKA 144, 148
 BENFEY, THEODOR 13

BENTLY, PETER 163, 188
 BERK, ARI 160, 188
 BERTONCELJ, DINKO 254
 BETTELHEIM, BRUNO 25, 31, 194, 201, 202
 BEVC, FEDOR 157, 158, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 179, 186, 187, 188
 BEVK, FRANCE 117, 119, 135
 BEZNIK, LOVRENC 159, 166, 167, 169, 183, 185, 186, 190
 BHABHA, HOMI 134, 135
 BIBLIJA 148
 BITENC, JANEZ 245
 BLAŽEVIČ, ZRINKA 120, 135
 BODKIN, MAUD 91, 106
 BOGATAJ, JANEZ 26, 30, 223, 247
 BOGNAR, ANDRIJA 111, 135
 BOGNAR, HELENA ILONA 111
 BOGOJAVLJENJE. Glejte sveti trije kralji
 BOGUNOVIČ, BRANKO 247
 BOHANEC, FRANČEK 113, 135
 BOJČ, ETBIN 77, 85
 BONIFAČIĆ ROŽIN, NIKOLA 43, 46, 120, 123, 135
 BONIFAČIĆ, RUŽA 120
 BON, JOŽE 247
 BOŠKOVIČ-STULLI, MAJA 43, 47, 48, 55, 114, 135
 BOŽIČ 223, 228, 230, 242
 BOŽIČEK 30, 228, 242
 božični Jezušček 232
 globalni 242
 obdarovalec 245
 BOŽIČ, STIPE 254, 260
 BREZOVNIK, MIHA 41, 55, 85, 95, 106
 BRINAR, JOSIP 70, 85
 BROWN, MARY ELLEN 106
 BRUNNBAUER, ULF 72, 85
 BUDINSKA GORA 37
 BUHL, HERMANN 252, 253, 255, 261
 BUKOVEC, AVGUST 206
 BURIČ, ANTUN 49, 115, 116, 135
 BURKE, PETER 146, 147, 154
 BURNS, ROBERT 17
 BUSIČ, SVETOZAR 235, 236, 243

C

CAMPBELL, JOSEPH 10, 13, 15, 31, 48, 55, 94, 106, 109, 113, 135, 187, 188, 191, 202
 CANKAR, IVAN 53, 73, 85, 87, 119, 135
 CARLYLE, THOMAS 12, 16, 17, 18, 31, 33
 CESARSTVO
 Avstrijsko 68, 69, 75
 habsburško 116
 Nemško 71
 Osmansko 71
 Rimsko 71
 CHEVALIER, JEAN 162, 188
 COHA, SUZANA 120, 135

COHN, NORMAN 70
CONNERTON, PAUL 130, 135
COTTERELL, ARTHUR 163, 188
CRNIĆ, ALOJZ 118, 135
CROMWELL, OLIVER 17
176, 178
CVETEK, FRANC 157, 163
CVETEK, IVANA 165, 190
CVETEK, MARIJA 29, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 166, 168, 171, 175, 176,
177, 178, 184, 186, 189
CVETI. Glejte cvetna nedelja

Č

ČAROVNICA 54
ČATER, DUŠAN 119, 136
ČAVEN 37
ČERNIGOJ, FRANC 58
ČESEN, TOMO 254, 260
ČOLOVIĆ, IVAN 70, 85
ČUDEN, FRANC 160, 164, 166, 172, 176
ČUDEN, ŠTEFAN. Glejte Kofčarjov Štefan
ČUDEN, VINCENC 171, 179
ČUFAR, MIRKO 167, 169, 170, 171, 172,

D

DALMATIN, JURIJ 148
DANILOVIĆ, DANIJELA 135
DAN MRTVIH. Glejte tudi vsi sveti
DAN OSVOBODILNE FRONTE. Glejte tudi
dan upora proti okupatorju
DAN PROTIIMPERIALISTIČNE
FRONTE. Glejte dan Osvobodilne fronte
DAN SAMOSTOJNOSTI. Glejte tudi dan
samostojnosti in enotnosti
DANTE ALIGHIERI 16
DAPIT, ROBERTO 36, 51, 55, 160, 189
DA RIZ, OSKAR 253
DAROVEC, DARKO 148, 154
DEDEK MRIZ 30, 223, 242, 245
 boljševiški 231
 delavec 230
 Gasparijeva upodobitev 232
 izumljeni lik 230
 konstrukt 232
 mitični lik 230
 mitološki lik 232
 obdarovalec 244
 partizan 230
 pesem 245
 pravi kostum 233
 sprevodi 242
 »striček Mriz« 228
 ukinitev 245
 upodobitev 231
 uvožen lik 231

DEDIŠČINA
 kulturalna 30
DEMITIZACIJA 28, 90, 94, 98, 105
DEMIURG 16, 18, 19
DEŽMAN, JOŽE 182
DIEMBERGER, KURT 256, 260
DIFUZIONIZEM 13, 14
DOBRAČ 37
DOLENC, JANEZ 41, 55
DOMOLJUBJE 216
DONAČKA GORA 37
DOUGLAS, WILLIAM A. 82, 88
DOVIĆ, MARIJAN 11, 15, 16, 24, 31, 91, 106
DREVO 35, 50, 53, 199
 božična smreka 228
 božično drevesce 228
 novoletna jelka 228
DRUŽBA
 modernizacija 68
 sredozemska 143, 146, 150
 tradicionalna 147
DRŽAVA 142, 145
DUKIĆ, DAVOR 136
DÜRR, ANKE 256
DYLAN, BOB 23

E

EKMEČIĆ, MILORAD 61, 62, 85
ELIADE, MIRCEA 61, 70, 85
EL-SHAMY, HASAN 106
EP
 junaški 18
EURICIUS 73, 85
EVOLUCIONIZEM 13

F

FABIJANIĆ STEPINAC, TIHOMIRA 118, 136
FATUR, SILVO 43
FIKFAK, JURIJ 11, 12, 25, 31, 54, 55, 211,
221
FILM 21, 22
FINKA, BOŽIDAR 116, 135
FISTER, MAJDA 106
FLESCHER, ANDREW MICHAEL 17, 31
FOLKLORA 13, 18, 22, 25, 30, 94, 250
 in zgodovina 29, 30
 prvotna 16
FOLKLORISTIKA 18, 21, 22, 25, 251
FOLKLORIZACIJA 26, 94
 nacionalnega 70
 nacionalne zgodovine 76
FRAZER, JAMES 13
FREUD, SIGMUND 13, 14, 15
FRKOVIĆ, ALOJZIJE 132, 136
FRYE, NORTHROP 91

G

GABRIČ, ALEŠ 247
 GANTAR, ALEŠA 95, 106
 GARRY, JANE 106
 GASPARI, MAKSIM 117, 231, 232
 GAŠPER GALJOT 188
 GAŠPERIN, MARIJA 159
 GATNIK, KOSTJA 119, 136
 GERLOVIČ, ALENKA 226
 GHEERBRANDT, ALAIN 162
 GILGAMEŠ 113
 GINGRICH, ANDRÉ 50, 55
 GINZBURG, CARLO 48, 55
 GIORDANO, CHRISTIAN 143, 147, 154
 GIRARDET, RAOUL 62, 83, 85
 GLAVAR, PETER PAVEL 215, 216, 220
 GLOGER, BRUNO 71, 85
 GOLEŽ KAUČIČ, MARJETKA 27, 89, 95, 98, 103, 107, 108
 GOLJEVŠČEK, ALENKA 26, 31, 163, 189
 GOLOB, DANILO 257
 GORA 36, 37, 50, 113, 114, 115, 199
 in pravi Slovenci 257
 kozmična 35
 svetovna 39
 GORIČANEC, MARTIN 215
 GOSPODOVO RAZGLAŠENJE. Glejte sveti trije kralji
 GOSPOSVETSKO POLJE 37, 39
 GOTTHARDI-PAVLOVSKY, BEATA 136
 GRABER, GEORG 42, 55
 GRAFENAUER, IVAN 26, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 50, 55, 95, 100, 107, 198, 202
 GREGORČIČ, SIMON 72
 GREGOR GALJOT 174
 fiktivni literarni junak 172
 silak 172
 GRIMM, JAKOB IN WILHELM 13, 39
 GROŠELJ, VIKI 252, 253, 255, 257, 258, 260
 GUBEC, MATIJA 43

H

HABIČ, MARKO 209, 210, 212
 HABJAN, JERNEJ 16, 30, 31, 249
 HABJAN, VLADIMIR 260
 HABOVŠTIAK, ANTON 42, 55
 HADERLAP, MAJA 103, 104, 107
 HALBWACHS, MAURICE 92, 107, 130, 136
 HAMOV, ANDREJ 77, 85
 HARRER, HEINRICH 253, 256, 259, 260
 HASAN-ROKEM, GALIT 30, 31, 32
 HAUPTMANN, LJUDOMIL 69, 85
 HECKMAIR, ANDERL 255
 HEDIN, SVEN 256
 HERDER, JOHANN GOTTFRIED 61
 HERKUL 14
 HERZOG, MAURICE 255

HIEBELER, TONI 256, 260
 HILLARY, EDMUND 256, 257, 260
 HIMALAJIZEM 254
 HIPOKRAT 217
 HIRC, DRAGURIN 112, 114, 118, 123, 124, 126, 136
 HIRC, DRAGUTIN 46, 55, 117
 HLADNIK, MIRAN 146, 154, 181, 189, 251, 259, 260
 HÖBEL, WOLFGANG 256
 HOBSBAWM, ERIC J. 12, 31, 127, 136, 197, 202
 HOHENZOLERN, WILHELM I. 71
 HOMEČ 37
 HREPENENJE 93, 94, 95, 96, 98
 Lepa Vida 96, 98, 106
 HRVATI 130
 HUBAD, FRAN 26, 32
 HUBAD, FRANC 37, 40, 41, 43, 50, 55, 66, 70, 86
 HUMAR, TOMAŽ 252, 253, 254, 255, 257, 260, 261
 HUNI 51
 HUNYADI MÁTYÁS. GLEJTE KORVIN, MATIJA; GLEJTE KRALJ MATJAŽ
 HUTINOVIČ, ALEN 111, 136
 HUZJAN, VANJA 11, 14, 15, 23, 32, 192, 193, 195, 200, 202

I

IDENTIFIKACIJA
 imaginarna 258
 nacionalna 52
 simbolna 258
 IDENTITETA 152
 bohinjska 188
 narodna 206
 IDEOLOGIJA
 NACIONALNA 61
 IGLIČAR, ALOJZ 218
 ILEŠIČ, FRAN 37, 55, 77, 86
 INDIJA 14
 INKRET, ANDREJA 180, 189
 IZGORŠEK, ŽAN 119, 136
 IZROČILO 18, 24, 27, 28, 39. Glejte tudi tradicija
 apokrifno 40
 dalmatinsko 47
 kitajsko 48
 krajevno 48
 ljudsko 36, 43, 118
 lokalno 116
 mednarodna razširjenost 43
 mitološko 47
 o junakih 36
 o kontrabantarjih in tihotapcih 142
 o Kralju Matjažu 21, 28

o Lepi Vidi 28
 o Petru Klepcu 28
 o tovornikih 147
 pesemsko 96, 100, 103
 pripovedno 36, 40, 50, 100, 103,
 111, 122
 raba 134
 slovensko 94
 sodobno 123
 stereotipizirano 51
 trženje 53
 ustno 21, 29, 35, 40, 43, 47, 83,
 114, 116, 120, 123, 130
 zgodovinsko ozadje 45

J

JACKSON, SAMUEL 17
 JAMNIK, TOMAŽ 257
 JANEŠ, JASENKA 120, 136
 JANEŽIČ, ANTON 67, 86
 JANŠA, ANTON 215, 216, 220
 JAREC, MORANA 110, 138
 JARM, STANE 127, 129
 JELEN, IVAN 41
 JELINČIČ, DUŠAN 254
 JELINČIČ, ZORKO 255
 JEMERŠIČ, IVAN NEPOMUK 46, 55, 123,
 124, 136
 JENKO, AVGUST 74
 JERAJ, JOSIP 64, 65, 86
 JEZERNIK, BOŽIDAR 12, 25, 26, 28, 30, 32,
 42, 55, 61, 62, 67, 68, 69, 75, 78, 86, 118, 128,
 130, 136, 137, 231
 JEZUS KRISTUS 14, 16
 JOB 208, 209, 220
 JUG, KLEMENT 255
 JUGOSLAVIJA 76
 JUNAK 17, 30, 90, 147
 alpinist 30, 259
 alpinistične avtobiografije 259
 altruistični 20
 ambivalenten 10, 23
 arhetipski 109
 bistrost 23
 bog 16
 boj 22
 branitelj 20
 decembrski obdarovalec 245
 dela 10
 dobrodelnež 20
 duhovnik 16
 epski 22
 etično dejanje 192, 195
 fikcijski 10
 fiktivni 90
 fizična moč 23, 145
 folklorni 14, 30, 64, 89, 90, 91,
 192, 249
 imaginarni 25
 in kulturni svetnik 16, 24, 91
 in mit 191
 internacionalni 30, 259
 interpretacija 18
 izobčenec 23
 junaški lik 192
 kmečki razbojnik 197
 kralj 17
 kult 11
 kulturni 10, 16, 19, 20, 24, 89
 laž 23
 legendarni 20
 liminalna figura 23
 literarni 10, 25, 26, 29
 ljudski 10, 20, 26, 90, 110, 259
 lokalni 20, 21, 27, 28, 110
 maščevalec 23
 mitični 10, 13, 113
 mitološki 14, 20, 26, 90, 192
 moč 193
 močan 145
 modrost 23
 monomit 15
 moški princip 93
 mučenik 20
 nacionalni 30
 na panjskih končnicah 29, 220
 narodni 10, 27, 64, 65
 neobetaven 20
 neumnost 23
 odločnost 193
 odrešitelj 50
 partizanski 226
 pesnik 16
 pogum 23
 pogumen 145
 polbog 192
 politični 10
 poosebljen narod 64
 popularni 20
 pravičnost 23
 pravljlični 19
 prebrisan 20
 predanost 193
 premeten 145
 premetenost 193
 prerok 16
 razbojnik 20, 23
 rešitelj 20, 73
 resnični 25, 90
 romana 259
 sončni 96
 speči 20
 športni 10
 sreča 23
 svetniški 216
 tipologija 16
 tradicijski 14, 28, 35, 48, 50

univerzalni fenomen 10
 utemeljitelj 13
 vojaški voditelj 20
 vztrajnost 23
 zgodovinska oseba 192
 zgodovinska osebnost 26, 71, 216
 zgodovinski 14, 17, 24, 26, 36
 zmagovalec 20
 žrtev 20
 zvičajni 90
 zvitost 23, 145
 JUNG, CARL GUSTAV 13, 15, 28, 32, 90, 91,
 92, 93, 94, 96, 103, 107
 simboli 91
 teorija arhetipov 89
 JUNG, KÁROLI 56
 JURČIČ, JOŽE 66, 86
 JURJAVČIČ, KATARINA 251, 260
 JURKOVIČ, FRAN 46, 47, 123, 136

K

KALNICKÁ, ZDEŇKA 91, 107
 KAMEN 163
 KAMPERS, FRANZ 40
 KANONIZACIJA 11, 15, 16, 24, 28, 90, 91,
 94, 98, 105
 KAPISTRAN, JAN 211
 KARDELJ, EDVARD 78, 88. Glejte tudi
 Sperans
 KARO, SILVO 254, 257
 KASTELEC, MATIJA 10, 34
 KELEMINA, JAKOB 26, 32, 42, 56
 KEMÉNYFI, RÓBER 42, 54
 KENNEDY WHITE, KIM 9, 15, 21, 22, 23,
 24, 25, 26, 33
 KERČA, IGOR 42, 56
 KERMAUNER, TARAS 103, 107
 KERŠIČ BELAČ, MARJAN 38
 KIR 14
 KLANICZAY, GÁBOR 48, 56
 KLAPP, ORRIN E. 20, 21, 32
 KLEMPIČ BOGADI, SANJA 111
 KLEPAC, ANKA 125
 KLEPAC, ANTON 125
 KLEPAC, DRAGICA 125
 KLEPAC, DRUŽINA 122, 124, 125, 126
 KLEPAC, JOSIP 125, 126
 KLEPAC, VERA 125
 KLOBČAR, MARIJA 107
 KMECL, MATJAŽ 189
 KNEŽEVIČ HOČEVAR, DUŠKA 110, 111, 136
 KNEZ, FRANČEK 162, 189
 KOČEVAR, FERDO 65, 66, 67, 86, 182, 189
 KOCIPER, MARKO 108
 KOFČARJEV ŠTEFAN 29
 KOFČARJOV ŠTEFAN
 bohinjski folklorni junak 188
 bohinjski Martin Krpan 177
 divji lovec 163
 domačija 175
 fizična moč 180
 folklorni junak 188
 in Martin Krpan 157, 158
 in Martin Krpan in Löl Kotlič 182
 in Mlinarjev Janez 182
 in oblast 163, 165, 169, 170, 171,
 185
 in Štempihar 182
 in Tinej Grčan 182
 in velikani 160
 in vojaška služba 165
 junak 186
 kmečki gospodar 161, 179
 kmečki silak 157
 literarizirana pripoved 187
 lokalni junak 171
 lokalpatriot 164
 mit 187, 188
 nadnaravna moč 159, 169, 187
 Štefanove škarpe 160, 161
 upodobitev 158
 zgodovinska osebnost 157, 180,
 186
 KOKL, TOMAŽ 214
 KOKOL, SAŠA 225
 KOLAR, IVAN JANEZ 73
 KOLEKTIVNO NEZAVEDNO 92
 KOMOROVSKÝ, JÁN 42, 56
 KONTRABANT 142, 143, 144, 145, 154
 KONTRABANTARJI 142, 144, 147, 151
 KOPČAVAR, TONE 179
 KOPF, MARTINA 259, 260
 KOROŠEC, IGNAC 158
 KOROŠEC, LADKO 226
 KOROŠEC, LUKA 175
 KOROŠEC, MARIJA 162, 175
 KORVIN, MATIJA 35, 43, 65, 93, 100, 211
 popularnost 67
 KORYTKO, EMIL 39, 44
 Kos, Božo 233
 KOŠIR, JANEZ 218, 219, 220
 Kos, Janko 44, 56
 KOSSICS, JÓZSEF 65, 86
 KOŠUTA, MIRAN 146, 154
 KOTNIK, FRANCE 39, 56
 KOZAK, FERDO 53, 119, 136
 KOZAK, PRIMOŽ 53
 KOZJEK, PAVLE 252, 255, 260, 261
 KRALJEVIČ MARKO 38, 50, 65, 67, 70, 73,
 74. Glejte tudi Kralj Matjaž in kraljevič
 Marko, Peter Klepec in kraljevič Marko
 in Turki 50
 KRALJ MATJAŽ 21, 28, 29, 35, 37, 43, 64,
 65, 67, 193, 211, 214, 220
 anima v animusu 93
 apartmaji Kralja Matjaža 106
 arhetipni folklorni junak 90

- brada 39, 73, 211
dobri kralj 198
fiktivni junak 91
fizična moč 90, 101
folklorni junak 68, 103
himna 81
in Aleksander II., ruski car 72
in Aleksander I. Karadordevič 82
in Alenčica 42, 51, 94, 102
in Arnulf Koroški 43
in Bog 36, 53, 66, 92, 198, 199
indiferentni oče 94
in Josip Broz - Tito 79
in King Lear 103
in kraljevič Marko 50, 78
in Kresnik 36, 42
in Lepa Vida 28, 106
in Linčica Turkinčica 102
in Marjetica 102
in Matija Gubec 43
in Matija Korvin 43, 83
in Peter I. Karadordevič 77
in Rudolf Maister 77
in Šembilja 40, 41
in Turki 43, 50, 53, 66, 101, 199
junaški kralj 211
kaznovani grešnik 197
kip 38, 67, 75
manifestacija Očeta 94
mitološka razlaga 42
mitološki lik 198
mitološko izročilo 49
mitopoeična kulturna dediščina 53
moč 199
modrec 93, 100, 101
modrost 90
moški arhetip 100
nacionalni junak 28, 68
nadjunak 93
na Hrvaškem 43
narodni rešitelj 28, 91, 92, 93, 106
oče naroda 28
odrešitelj 53, 197, 198
ogrski kralj 43
pod goro 37, 53, 66, 70, 73, 79, 149, 198
povest 70
\»pravi slovenski Cid« 66
pravljica 76
prebujanje 75, 76
prebujenje 40, 93, 94
premeteni junak 93
prerokbe 39, 68
prestol 43, 80
pripovedi 66
rešitelj 68, 73
rezijansko izročilo 102
simbol slovenstva 51
slovenski junak 28
speči kralj 92, 93, 197
spi 211
spomenik 80
trženje 52
upodobitev 212, 215
ustoličenje 81
v literaturi 68
vodja naroda 28
vojščak 197
v pesemskem izročilu 36
v pravljici 41, 67
v pregovorih in rekih 41, 68
v publicistiki 68
v sodobnosti 105
zgodovinska osebnost 100
zgodovinski junak 92, 103
zgodovinski lik 91
živa kulturna dediščina 106
zvijačni junak 92, 100, 101
- KRESE - ČOBAN, FRANCE 226
KRESNIK / KRESNIK 36, 44, 46, 47, 48, 50, 114, 134
KRETZENBACHER, LEOPOLD 42, 56
KRIM 37
KRIZA, ILDIKÓ 42, 56, 100, 107
KROPEJ, MONIKA 19, 26, 28, 32, 42, 56, 100, 107, 160, 168, 189, 201, 202
KROPEJ TELBAN, MONIKA 28, 35, 36, 38, 56, 110, 114, 137
KROŠL, ANTON 189
KRUHEK, MILAN 115, 137
KUGY, JULIUS 255
KUHAR, ŠTEVAN 50
KULT 20
junaka 24
osebnosti 17
- KULTURA
popularna 22
KULTURNA UNIVERZALIJA 10
KUMER, ZMAGA 33, 100, 107, 108
KUNAVER, DUŠICA 119, 137
KUNAVER, JURIJ 161, 190
KUNAVER, PAVLE 161
KURET, NIKO 26, 32, 40, 44, 56
KUŠEC, MLADEN 120, 137
KUZELJA, ZENON 42, 43, 56
- L
- LACAN, JACQUES 258
LAH, KLEMEN 180, 189
LAJIČ, IVAN 111, 137
LAMBERGAR 93
LAMPIČ, BARBARA 111, 137
LAMUT, MARIJA 77, 86
LANG, ANDREW 13
LARAMÉE, GUY 253
LAUSEGGER, HERTA 40, 56

- LAVDON 65, 93
 LAYER, LEOPOLD 209
 LAYKAUF, ŽIGA 77, 87
 LEERSSEN, JOEP 69, 87
 LENARD, LEOPOLD 73
 LEPA MARE 95
 LEPA VIDA 27, 28, 106, 149, 193
 animus v animi 93, 95
 arhetip matere 98
 arhetip velike matere 90
 in Davčna uprava RS 105
 manifestacija Matere 94
 mati mučenica 95
 porabniški diskurz 99
 prevara 97
 rezijansko izročilo 98
 samomor 97
 simboli 91
 sodobna junakinja 100
 stereotip 95
 strip 98
 Terme Lepa Vida 106
 trpeča ženska 94
 vino 106
 ženski arhetip 95
 ženski princip 95
 žrtev 93
 ŽRTVOVANJE 90
 LESKOVAR, JOSIP 76
 LEŠ, MARJAN 125, 127, 128, 129, 132, 133
 LEVANAT-PERIČIĆ, MIRANDA 115, 137
 LÉVI-STRAUSS, CLAUDE 19, 250, 260
 LEVSTIK, FRAN 142, 144, 153, 157, 178,
 189, 195, 196, 202
 LIBNIK, LUKA 41
 LINČICA TURKINČICA 36
 LIPA 39
 LISZKA, JÓZSEF 42, 56
 LITERARIZACIJA 26, 29, 90, 94, 98, 103
 LITERATURA 13, 18, 21, 22, 24, 26
 alpinistična 30, 251, 258, 259
 avtobiografija 252
 kanonična 259
 nacionalni kanon 259
 narodotvorna 259
 nekanoničnost 251
 planinska 251
 ponarodelost 251
 LOHENGRIN 14
 LÖL KOTLIČ 188
 fizična moč 180
 rezijanski Krpan 180
 LOTMAN, JURIJ M. 23, 32, 250, 260
 LOW, ALEX 257
 LOWENTHAL, DAVID 63, 86
 LUKÁCS, ISTVÁN 93, 107
 LUNA 98
 LUNAČEK, IZAR 191, 202
 LUNA IN SONCE 96, 97
 LUPŠA, FRIDERIK 226
 LUTHER, MARTIN 16, 211
 LUŽAN, PAVEL 119, 137
- ## M
- MACH, ZDISELAW 62, 68, 86
 MAGAJNA, ANTON 70
 MAILLY, ANTON 26, 32, 50, 56, 57
 MAJAR, MATIJA 41, 43, 57, 65, 68, 86
 MAKAROVIČ, GORAZD 205, 207, 208, 211, 221
 MAKAROVIČ, MARIJA 110, 111, 112, 124,
 126, 137
 MALINOWSKI, BRONISLAW 191, 192, 202
 MALLORY, GEORGE 255
 MALNAR, SLAVKO 49, 57, 115, 116, 120,
 132, 137
 MALNAR, ŽELJKO 49, 57
 MALOVRH, MIROSLAV 70, 71, 87
 MARGRY, PETER JAN 20, 32
 MARKOVIČ, JELENA 110
 MARKS, LJILJANA 110
 MARTIN KRPAN 29, 154, 180, 188, 193,
 218, 220, 226
 fizična moč 180
 in Brdavs 144, 146, 196, 218
 in cesar 146, 148, 178, 196
 in država 151
 in Löl Kotlič 195
 in Štampihar 195
 in Turki 50, 146
 junak 145, 146
 junak na robu 143
 kmečka pamet 196
 literarni lik 195
 maščevalec za krivice in ponižanja
 145
 moč 145, 197
 na Dunaju 149
 najmočnejši Slovenec 145, 152
 odločnost 145
 odnos do oblasti 143
 povest 142
 preprostost 145
 priljubljenost 146, 148
 psihološka moč 197
 raba imena 119
 simbol kontrabantarja 144
 simbol suverenosti 146
 simbol svobode 146
 sindrom 29, 146, 150, 151, 152
 socialni razbojnik 197
 značaj 145
 MASELJ, BRANE 128, 137
 MATIČETOV, MILKO 26, 32, 36, 37, 41, 42,
 43, 50, 57, 95, 100, 107, 168, 180, 189, 195,
 198, 199, 202
 MATJAŽ, ASJA 152, 154
 MAUSS, MARCEL 92

- McDONALD, BERNADETTE 257, 260
 MEDNARODNI DAN ŽENSK. Glejte dan žena
 MEJA 145, 152, 153, 250, 254
 državna 52, 110, 111, 134
 prestopanje 249
 v Jugoslaviji 111
 MELETINSKI, JELEZAR 57
 MELETINSKI, JELEAZAR MOJSEJEVIČ 16,
 18, 19, 32, 48
 MELIK, VASILIJ 33, 71, 87
 MELIK, VASJA 26
 MENCINGER, JANEZ 163, 189
 MERHAR, IVAN 73, 87
 MERKŪ, PAVLE 41, 57
 MESSNER, REINHOLD 250, 252, 253, 255,
 256, 257, 258, 261
 muzej Corones 253
 MEZGEC, IVAN 252, 261
 MIHANOVIČ, NEDJELJKO 120, 137
 MIHELIČ, FRANCE 218
 MIHELIČ, JOŽE 162
 MIKHAILOV, NIKOLAI 47, 57
 MIKLAVŽ 29, 224, 230, 232, 242, 244
 obdarovalec 224, 245
 sejem 245
 sprevod 244
 »tovariš« 225
 v socializmu 224
 MIKLAVŽEVANJE 223, 224, 225, 230, 245
 MIKLOVA ZALA 193
 MIKROTOPONIM 117, 134
 MILJENOVIČ, ANA 111, 137
 MILOŠEVIČ-ĐORĐEVIČ, NADA 42, 57
 MIMIKRIJA 150
 MIT 35, 37, 48, 134, 163, 187
 habsburški 116, 195
 hrepnenjski 28
 interpretacija 14
 junaka 24
 junaški 48, 109
 monomit 15, 109
 nacionalizacija 118
 nacionalni 94
 o močnem junaku 50
 politični 62
 rešitelja 28
 rojstva junaka 13
 staroslovanski 35
 MITOLOGIJA 13, 14, 22, 26, 72, 74
 klasična 13
 primerjalna 13
 slovanska 114
 slovenska 93
 MLAČAR, ANJA 51, 57, 137
 MLINARJEV JANEZ 188
 teharski junak 182
 MOČ 20, 114
 fizična 23, 29, 180, 192, 200
 namišljena 192
 osebna 17
 psihična 29, 192
 psihološka 200
 realna 29, 192
 MOČNIK, RASTKO 259, 261
 MÖDERNDORFER, VINKO 41, 57
 MOJZES 14, 16, 113
 MONGOLI 46, 51
 MORIC, ANJA 27, 44, 46, 57, 109, 110, 112,
 113, 114, 115, 116, 118, 119, 122, 127, 132,
 133, 138, 193, 194, 195, 201, 202
 MORITSCH, ANDREAS 68, 87
 MORJE 37
 MOZIRSKI 77, 87
 MRAK, ANDREJ 215
 MRAK, GAŠPER 215, 216
 MUHIČ, MAJA 192, 196, 203
 MUHVIČ, JOSIP 126
 MULGREW, PETER 257
 MÜLLER, MAX 13
 MUMMERY, ALFRED F. 255
 MURKO, MATIJA 37, 41
 MUSEK, JANEK 151, 152, 154
- ## N
- NACIONALIZACIJA
 ljudskega 30
 preteteklosti 30
 NACIONALIZEM 17
 avtrijski 68
 italijanski 63
 nemški 63, 71
 retorika 69
 NAPOLEON, BONAPARTE 17
 NAROD
 in preteklost 63
 pravica do samoodločbe 77
 NARODNO GIBANJE
 srednja Evropa 61
 NAZOR, VLADIMIR 120, 138
 NEMCI 70, 71
 NICKEL, ANDREAS 261
 NICOLETTI, MARCANTONIO 36
 NIKOLIČ, STANKO 125, 128, 129, 130, 131,
 132, 133
 NIKOLOV, KATARINA 119, 138
 NORA, PIERRE 130, 131, 138
 NOVAK, BOGDAN 103, 108
 NOYES, DOROTHY 22, 30, 32
- ## O
- OBRED PREHODA 15
 OČA TRIGLAV 231
 ODIN 16
 OGLARSTVO 160, 181
 OJDIP 14, 113
 OKEY, ROBIN 61, 87

OLESCH, REINHARD 47
 ORFEJ 53
 ORIENTALIZEM
 obmejni 50
 ORTUTAY, GYULA 42, 57
 OSMI MAREC. Glejte dan žena
 OSMOND, LOUISE 261
 OSWALD, JANI 98, 99, 103, 104, 108
 OVSEC, DAMJAN J. 26, 33, 95, 108, 247
 OŽBOLT, ANTON 48, 110, 113, 122, 123,
 126, 138
 OŽBOLT, VERA 116, 126
 OŽURA, JOŽE 49, 57, 110, 123, 138
 OŽURA, MATILDA 111, 115

P

PAJNIČ, BOJAN 116
 PANJSKE KONČNICE 220
 motivi 206, 212
 PARAPAT, J. 87
 PARIS 14
 PATERNU, BORIS 180, 189
 PAVIĆ, RADOVAN 111, 138
 PECA 37
 PEGAM IN LAMBERGAR 208, 210, 211,
 214, 220
 upodobitev 215
 PEGAN, ANTON 40, 58
 PELICON, LUCIJAN 148, 153
 PERFEKIJ, EUGEN 42, 58
 PERFORMANCA 30
 PERINIĆ LEWIS, ANA 27, 44, 46, 109, 110,
 114, 121, 138
 PERUN 47
 PERUSINI, GAETANO 58
 PESEM
 ljudska 89, 90, 94, 208
 pripovedna 100
 PETER KLEPEC 28, 29, 35, 49, 134, 148, 193
 borcu proti Turkom 109
 »državljanstvo« 123
 „hrvatski div“ 118
 in Dežela Petra Klepca 48, 122,
 125, 126
 in kraljevič Marko 50
 in Kresnik 44, 46, 47, 48, 53
 in Lól Kotič 50
 in Martin Krpan 50, 132
 in pastirji 44
 in Turki 45, 46, 50, 53, 111, 115,
 116, 194, 195
 in Veli Jože 50, 120, 132
 in velikan 195
 in Zavičaj Petra Klepca 130
 »junak na meji« 54
 junak z dvema domovinama 110
 »junaški sin Slovenije« 45, 53,
 118

kip 49, 124, 125, 126, 127, 128,
 129, 131, 133
 kraj rojstva 113, 123, 126
 literarni lik 119, 120, 134
 logotip 121
 lokalni junak 118, 134
 mikrotoponimi 109
 mit 46
 mitološki elementi 113
 mitološko izročilo 47
 mitopoetična kulturna dediščina 53
 moč 115, 125, 195
 nacionalizacija 46
 nacionalizacija mita 118
 nacionalni junak 118, 120, 134
 nadčloveška moč 113
 nadnaravna moč 109, 114
 na Dunaju 45, 195
 pridobljena moč 194
 pripovedni junak 112
 raba imena 119, 121
 raba podobe 110
 rešitelj cesarstva 116, 195
 vaški pastir 113
 v čudežnih pravljicah 194
 več identitet 134
 v junaških pravljicah 194
 zaščitnik šibkih 109
 zgodovinska osebnost 49

PETRARCA, FRANCESCO 63
 PETRIČ, FRANC 215, 216
 PIERCE, CHARLES 11
 PIKO, MARTINA 41, 58
 PIKON, JANEZ 177, 189
 PIRKMAJER, BOŽO 81
 PIRNAT, NIKOLAJ
 kip Kralja Matjaža 80, 82
 POCHOBRADSKY, ZLATKO 120, 129, 132,
 138, 140
 PODGRAJSKI 66, 70, 71, 87
 PODJED, DAN 12, 25, 33
 POGAČNIK, JOŽE 95, 108, 194, 196, 198,
 202
 POGORELEC, ŠPELA 145
 POLANC, VOJKO 158, 159, 168, 170, 175,
 176, 178, 179, 182, 190
 POLGAR, NATAŠA 110
 POLJAK ISTENIČ, SAŠA 110
 POPIT, ILJA 39, 44, 114, 115, 117, 123, 124,
 138
 POSAMEZNIK
 in država 142
 POSTOJSKA JAMA 37
 Povedák, István 12, 20, 33
 POZABA. Glejte tudi spomin
 PRAVLJICA 19, 25, 65
 čudežna 19, 22, 48
 ljudska 22
 PRAZNIK DELA. Glejte prvi maj

PREPELUH, ALBIN 76
 PREŠEREN, FRANCE 53, 98, 103
 PRETEKLOST 63
 konstrukcija 62
 PREZELJ, MARKO 254, 261
 PRIJATELJ, IVAN 72, 73, 87
 PRIMC, JOŽE 49, 58, 110, 111, 112, 115, 116,
 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
 130, 133, 138, 194, 202
 PRIMOŽIČ, IVAN 172, 173, 174, 186, 190
 PRIPADNOST
 lokalna 216
 nacionalna 216
 PRIPOVED 37, 40
 folklorna 186, 187, 192
 junaška 134
 ljudska 89, 90, 94, 103
 lokalna tradicija 109
 o Petru Klepcu 110
 PRIPOVEDKA 65
 PROCESIJA
 leteča 39
 PROMETEJ 19
 PROPP, VLADIMIR J. 19, 33, 249, 260, 261
 PROTESTANTIZEM. Glejte tudi reformacija
 PSIHOANALIZA 13, 14
 PSIHOLOGIJA
 individualna 15
 osebnosti 12
 socialna 12, 15
 PSOGLAVEC 134

R

RAFFAI, JUDIT 42, 58
 RAGLAN, LORD 14, 15, 33, 90, 108
 RAMOVŠ, FRAN 37, 59
 RANK, OTTO 13, 14, 33, 90, 108
 RAVBAR, ADAM 93, 148
 RAVNIKAR - POŽENČAN, MATEVŽ 37, 39,
 44, 45, 58, 117, 123, 139, 195, 202
 REDFIELD, ROBERT 20
 REGISTER NESNOVNE DEDIŠČINE 111
 REJ, PRVI ALI VISOKI 103
 RENAN, ERNEST 63, 87
 REPANŠEK, MARTA 41, 58
 REPE, BOŽO 26, 33
 REŠEK, DUŠAN 41, 58
 RIGNEY, ANN 69, 87
 RIMAN, BARBARA 111, 139
 RIMJANI 63
 RITUAL 20, 27, 130
 R. N. B. (ROBERT NISBET BAIN) 67, 87
 ROGELJA, NATAŠA 145, 155
 ROGELJ, BINE 233
 ROGELJ ŠKAFAR, BOJANA 29, 205, 207,
 208, 211, 221
 ROMANJE
 sekularno 20

ROMUL 14
 ROSENBERG, BRUCE A. 106
 ROTAR, BRACO 144, 155
 ROUSSEAU, JEAN-JACQUES 16
 ROZMAN, ANDREJ 98, 99, 108
 ROZMAN, FRANC 26, 33
 ROZMAN, VALENTIN 190
 RUDAN, EVELINA 139
 RUDEŽ, ANTON 39, 44, 58
 RUDEŽ, JOŽEF 39, 44, 58
 RUGELJ, SAMO 250, 251, 257, 261
 RUPPRECHT, CAROL SCHREIER 91, 108
 RUTAR, SIMON 64, 66, 67, 70, 83, 87

S

SAID, EDWARD W. 51, 58
 SALOMON, JUDOVSKI KRALJ 40
 SAMSA, MARINO 143, 144, 149, 153
 SAMSON 218
 SANOV, NARE 87
 SARGON 14
 SCHEINIGG, JOHANN 42, 59, 67, 87
 SCHUBERT, GABRIELLA 114, 139
 SCHWARZKOBLE, AGATA 218
 SEAL, GRAHAM 9, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 33
 SEBSTVO 15
 SEKULARIZACIJA 98
 SEMIČ - DAKI, STANKO 226
 SERTIČ, MIRA 120, 139
 SEVČAN 44, 45, 58, 117, 118, 139
 SEVER, MAJA 119, 139
 SEVER, STANE 179
 SHAFER, BOYD C. 70, 87
 SHAKESPEARE, WILLIAM 16
 SHIPTON, ERIC 256
 SIEGA, EVGENIJA 180
 SIEGFRIED 14
 SIMBOL 29, 93, 101, 210
 alkimistični 91
 antični 96
 arhetipni 93, 105
 atributi 90
 fizične moči 90
 junaške identitete 46
 kulturni 91
 nacionalni 94
 reprezentacija 89, 91, 92, 105
 reprezenzacija 96
 slovenstva 51
 svobode 91
 SIMONČIČ, KATARINA NINA 118, 139
 SIMONČIČ, VLASTJA 229, 235, 241
 SIMONIČ, IVAN 115, 139
 SIMONITI, VASKO 139, 201, 202
 SIMPSON, JOE 253
 SITAR, SANDI 148, 155
 SKET, JAKOB 66, 86, 87, 88
 SKOČIR, RUDI 158

- SKUPNOST
 alpinistična 258, 259
 nacionalna 258
 zamišljanje 258
- SKUŠEK MOČNIK, ZOJA 144, 155
- SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID 9, 25, 26, 27, 32, 33, 211, 221
- SLOVENCİ 42, 43, 64, 65, 67, 68, 69, 74, 76, 80, 83, 93, 118, 124, 130, 144, 150, 217, 257, 259
 in Srbi 74
 in Turki 66
- SLOVENSKI ČEBELAR 206
- SLOVENSKI KULTURNI PRAZNIK. Glejte tudi Prešernov dan
- SMITH, ANTHONY 88
- SMOLE, MARKO 47, 49, 58, 110, 111, 114, 139
- SMUKAVEC, MARIJA 159, 190
- SNEŽENI MOŽ 231
- SNOJ, MARKO 190
- SODJA, ZDRAVKO 169, 173
- SOL 37, 148, 199
- SONCE 90, 96, 98
- SORENSEN, DAVID S. 12, 17, 33
- SOVRAŽNIK 20, 22
- SPENCER, JONATHAN 193, 202
- SPERANS 78, 88. Glejte tudi Edvard Kardelj
- SPIVACK, CHARLOTTE 90, 108
- SPLET 21, 22
- SPOMENIK 27, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 134
- SPOMIN 63, 64, 130, 142
 avtobiografski 130
 bohinjski kolektivni 157
 figure spominjanja 130
 kolektivni 15, 70, 92, 105
 kulturni 91
 materialni 130
 socialni 130
 zgodovinski 130
- SRBI 74, 80
- STABEJ, JOŽE 10, 34
- STANONIK, MARIJA 26, 34, 44, 59, 79, 88, 95, 108, 168, 190
- STARČEVIČ, ANTE 43
- STECHER, REINHOLD 161, 190
- STEINBACHER, KONI 119, 140
- STEREOTIP
 ponižnosti in hlapčevstva 151
- STOPAR, JURIJ 41
- STRITAR, BOGDANA 226
- STRITAR, JOSIP 72
- STRLIČ, NATAŠA 251, 260
- STROJIN, TONE 254, 261
- Sv. ANTON PADOVANSKI 210
- Sv. ANTON PUŠČAVNIK 210
- Sv. BARBARA 210
- SVETA GORA 37
- SVETEC PODGORSKI, LUKA 53
- SVETE VIŠARJE 37
- SVETNIK 22, 26, 29
 cerkveni 10
 kulturni 10, 15, 16, 17, 24
 posvetni 16
 sekularni 20
 zavetnik 29
- SVETOPOLK 38
- Sv. FLORIJAN 208, 209, 214, 216, 217, 220
 upodobitev 214
- Sv. FLORJAN 215
- Sv. GENOVEFA 214
- Sv. JURIJ 210, 214, 215, 216, 217, 218, 220
- Sv. LUKA 214
- Sv. MARIJA 27, 29, 208, 210, 220
 Božjepotna Marija 208, 209, 218
 Marija Brezmadežna 208
 Marija Pomagaj 208
 Marija Rožnovenska 208
 Marija Škapulir 208
 Marijina poroka 208
 Marijin monogram 208
 Marijino kronanje 208
 Marijino oznanjenje 214
 Marijino vnebovzetje 208
- Sv. MARKO 214
- Sv. MARTIN 210, 215, 216, 218, 220
- Sv. MIHAEL 210
- Sv. PAVEL IN PETER 210
- Sv. ROK 214
- Sv. TRIJE KRALJI 210, 218
- Sv. VALENTIN 210

Š

- ŠALAMUN, H. O. 66, 88
- ŠAŠELJ, IVAN 50, 59
- ŠAŠEL, JOSIP 37, 42, 59
- ŠAVER, BOŠTJAN 250, 261
- ŠAVLI, JOŽKO 43, 59
- ŠELHAUS, EDI 244
- ŠEŠO, LUKA 54, 59
- ŠICEL, MIROSLAV 120, 140
- ŠIMUNOVIČ, PETAR 47
- ŠKAMPERLE, IGOR 254
- ŠKARJA, TONE 255, 261
- ŠKERL, DANE 119, 140
- ŠKILJAN, FILIP 124, 140
- ŠKRINJAR, MARIJA 182
- ŠKRINJAR, PETER PAVEL 182, 190
- ŠMID, MARIJA 215
- ŠMITEK, ZMAGO 21, 26, 34, 36, 37, 40, 42, 47, 48, 50, 59, 90, 108, 114, 140, 162, 163, 186, 190, 192, 196, 197, 198, 199, 203
- ŠPIČEK, MIHA 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
- ŠPORT 251, 252
- ŠTEHVANJE 103

ŠTEMPIHAR 188
junak iz Olševka 182
ŠTEPEC, MARKO 164, 190
ŠTREKELJ, KAREL 36
ŠTRIMPF VENDRAMIN, KATARINA 110
ŠUSTER - DRABOSNJAK, ANDREJ 39
ŠVAB, JANEZ 42, 43, 59

T

TAKOVSKI, ALEKSANDAR 192, 203
TELEF 14
TELEVIZIJA 21, 22
TEORIJA VELIKIH MOŽ 17
TEPTANI, IVAN 74, 75, 76, 83, 88
TERRAY, LIONEL 250, 259, 261
TEZEJ 14
THOMPSON, STITH 20, 37, 59, 90, 106
TIHOTAPCI 142, 147, 151
TIHOTAPSTVO 142, 144, 145, 151, 154, 196
TINEJ GRČAN 188
literarni junak 182
TOELKEN, BARRE 95, 108
TOMŠIČ, DUBRAVKA 226
TOMŠIČ, MARIJAN 59
TONELLE, GUIDON 259
TOPONIM 115, 134
TRADICIJA 12, 24, 30, 99, 148
ekstatična 47
in modernost 30
in politični mit 62
in skupnost 30
izumljena 127
lokalna 54, 109
mitološka 47
nacionalna 90, 105
namišljena 206
narodna 206
nova 134
obrtniška 210
poslikovanja panjev 216
pripovedna 42, 109
starodavna 62
ustna 64, 68, 71, 84
TRAVESTIJA 99
TRDINA, JANEZ 66, 67, 71, 88
TRIGLAV 37, 50, 163, 175
mit 163
TRIKSTER 19
TRISTAN 14
TROBIČ, MILAN 29, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 153, 155
TRSTENJAK, ANTON 95, 148, 149, 155
TRSTENJAK, DAVORIN 42, 59, 65, 67, 88
TRUBAR, PRIMOŽ. Glejte tudi dan Primoža
Trubarja
TUREK / TURKI 43, 44, 45, 46, 50, 51, 53,

74, 78, 83, 101, 102, 109, 111, 115, 116, 117, 124, 129, 148

U

ULE, MARTIN 81, 82
UMETNOST 22
likovna 26
ljudska likovna 205
UREVC, SIMON 183
URH, ANDREJ 169, 171, 174
USKOKI 143
UTHER, HANS-JÖRG 54

V

VAN GENNEP, ARNOLD 15
VAUPOTIČ, MIROSLAV 120, 140
VEBER, IVAN 160, 190
VELI JOŽE 120, 121
VELIKA GOPSA. Glejte Marijino vnebovzetje
VELIKA GOSPOJINA. Glejte Marijino vnebovzetje
VELIKONJA, MITJA 140, 152, 155
VEROVANJE 26
VESELI DECEMBER 245
VIDMAR, BORIS 152
VIDOV DAN 77
VILA 50, 53, 54, 114, 120, 134, 194
VINCZE, ZSÓFIA 42, 54
VIRK, TOMO 255, 259, 261
VODA 37
VODNIK, VALENTIN 157
VOGELNIK, FRANCE 256, 261
VOIGT, VILMOS 42, 59
VOJNOVIČ-TRAŽIVUK, BRANKA 140
VOL 44, 45, 46, 47, 114
VOLKODLAK 54
VON FRANZ, MARIE-LOUISE 91, 108
VORENC, GREGOR 10, 34
VOŠNJAK, BOGUMIL 76, 88
VUGA, SAŠA 43, 59

W

WAJTAWA, TINA 37
WEBER, MAX 16
WENDEL, HERMANN 70, 76, 88
WILLIAMS, RAYMOND 17

Y

YOUNG, JAMES 131, 140

Z

ZAJC, DANE 53
ŽANIČ, IVO 114, 140
ZAPLOTNIK, MOJCA 257

ZAPLOTNIK, NEJC 250, 252, 254, 255, 257,
260, 261
ZAVEST
 narodna 206
ZAVOJŠČEK, J. 66, 88
ZDRAVLJICA. Glejte himna:slovenska
ZEBEC, TVRTKO 120, 135
ZEČEVIČ, DUNJA 120, 140
ZELENI JURIJ 37
ZERUBAVEL, YAEL 72, 88
ZGODBA 11, 25
 folklorna 192
ZGODOVINA
 nacionalna 61
ZIDAR, JANEZ 179
ZIMA, JANEZ 39, 44, 47, 58, 114, 124
ZIPES, JACK 25
ZNAČAJ
 nacionalni 95, 151
ZNANOST 251
ZORZUT, LUDVIK 81
ZULAIKA, JOSEBA 82, 88
ZUPANC, MARIJA 161
ZUPANIČ, NIKO 63, 88
ZVEZDNIK 10, 12, 22, 25

Ž

ŽAGAR, ANKA 120, 124, 126, 140
ŽELE, ANDREJA 150, 155
ŽIBERNA, MARJAN 252, 261
ŽIDOV, NENA 247
ŽIŽA, STJEPAN 140
ŽIŽEK, SLAVOJ 258, 261
ŽUPANČIČ, OTON 53

The designation “folklore hero” might be controversial from the standpoint of the various conceptions of folklore and its studies in the Slovenian space, yet it is certainly grounded in the horizon of contemporary folkloristics. In the research of heroes and famous personalities,¹ this category includes alongside real historical figures, especially those with a recognized role in the building and strengthening of the national identity, and the contemporary, mostly instantaneous celebrities, also the imaginary as well as factual heroes known to literature, to “classic” folklore and everyday life. Their heroics and reception processes are different than in the above famous personalities, who developed narrative stability and were perpetuated in the national scope –with no little assistance from academia and the education system–, or in those who perhaps entered the heroic arena but were in time forgotten; or in those who, after a period of more or less ephemeral media fame, simply vanished into thin air like so many soap bubbles.

In the study of folklore heroes, an open disciplinary approach is essential. Research to date namely shows that heroes are created on the basis of mythological, historical, religious worlds, that they exist not only in folklore in the classic sense, but also in literature, the fine arts, the media. This is why clear boundaries cannot be drawn between, for example, the historical, mythological, literary, or folk hero. Consequently the ranks of folklore heroes are mostly joined by individuals engraved into some, or several, of the forms of folklore expression. In other words: “The folk hero is not a historical personality but the image or representation of that individual within folklore” (Seal and Kennedy White 2013: xxix). Analogous holds true for the literary heroes who were folklorised, or the saints who were received especially well by the people. In the opposite process, “true” folk heroes have also undergone literarisation, entering into spheres of film, contemporary popular culture, and other aspects of the public consciousness. Becoming, perhaps, folklore the more.

The heroes of the Slovenian cultural milieu display a pool of common narrative elements, popular in the traditions of various times and social environments. The folk stories, songs, rituals, speech and daily life are rife with mythological motives, historical references, the lore of the land made available for popular use, as inspiration for any particular purpose. They are recycled through various expressive practices and performative events, in local and national promotion, in marketing, etc.

Ethnologists and folklorists have so far dealt with the phenomenon of heroism or its approximations most particularly in the research

1 Research project *Heroes and Famous Personalities in Slovenia and Central Europe* (ARRS, 2013–2017) outlined in the introduction.

of mythology and belief, folk letters, as well as customs and celebrations. If we parallel these heroes with those who “made history” and were, or still are, granted fame with the enthusiastic waving of flags, the group of folklore heroes is in a certain sense minor: but a handful had made it into the contemporary imaginarium through the filters of time and social censorship so to speak; whereas conversely, those attributed with merit in various fields of social life contribute new names to the gallery of the noted with each new political epoch.

A shift from the past academic attention to the community, in which the individual’s role was marginalized or even left untreated, forces the question who the heroes of the variously differentiated communities and their everyday lives actually were. Were they only those heroes spoken of in the expressive genres of tradition? Does the category also include local heroes, whose limited sphere of activity did not place them in the company of “state” heroes? What has (had) to happen in order for some to be granted their space on the “national podium”, to remain on it or be ignored, even erased? What were and are the ways of remembering and (trans)formation, evident in e.g. the narrative, storytelling, poetic and other lore, in literature, in the creation of monuments, in ritual practices and the contemporary heritage-making? Alongside various “types”, categories of heroes, who were or still are popularized among various groups, the authors in this book put forth especially the subject of reception, i.e. how the heroes are encoded into the local and national history, how their roles and signifiers are manipulated, what is added and what removed so that they remain suited to the cycles of time and space.

Of the “Slovenian” heroes, this book features a reasonable selection and (just) two heroines (Beautiful Vida, Saint Mary). Their characters are colourful – in the ways they originated, in their stability and/or the pliability of their role, the environments they existed and survived in and, not least, the ways in which they might be explored by modernity.

The paramount place in the book belongs to King Matjaž, “Slovenian” hero *par excellence*, whose figure today appears in many-layered mythological, historical, epic and fairytale, social, literary and broader artistic guises. The storytelling lore of Matjaž is analyzed in detail by Monika Kropelj Telban, who compares it with the legacy of Peter Klepec. Both these traditional heroes “became elements in the construction of the national identity, in which coalesce also political, social and ideological expectations. Identifications with the heroes thus adapt to the societal needs and existential conditions, which is precisely what keeps them alive.”

Božidar Jezernik addresses this process on the case of King Matjaž, the way his phenomenon reflects in both the nationalization of the folklore and the folklorisation of the national in the 19th and

20th century. He takes a close look at stories from the “glorious” past, woven by the press through force of imagination invested into daily-political use. Their rich legacy contributed matter for the transmogri-fication of the mythological-historical figure into the Father or leader of the nation. The motor of the perpetual reproduction of the myth of King Matjaž is aptly illustrated by the quote: “Ever since King Matjaž has been gone, so has justice.”

The vitality of King Matjaž’s legacy, and in parallel that of the Beautiful Vida, is illuminated from a different research perspective by Marjetka Golež Kaučič. Interpreted materials are worded into poems, whereas the topic itself –the myth of the saviour and the myth of long-ing– is approached through Jung’s assertions of the archetypal uncon-scious masculine and feminine, his concepts of *animus* and *anima*, which assist in the explication of the hero and the heroine’s respective canonisations. On the other hand, they are both subject to transfor-mation with a demythologising effect: resulting in the contemporary translation of Vida’s longing into materialistic gluttony, whereas in King Matjaž the “[s]emantics of the past [...] are replaced by those of the new nation-state, which no longer requires saviours in the shape of the mythological hero but merely capital.”

Anja Moric and Ana Perinić Lewis dedicate their attention to Peter Klepec, the frontier hero who became a man of two homelands and two citizenships when the Slovenian-Croatian state border cut across the valley of the upper Kolpa and Čabranka rivers, though his transformation was already set in motion with the early collection and recording of his lore, activities that are “part of the process of creating national stories, ‘records of the nation’”.

This strategy is illustrated excellently by the figure of Mar-tin Krpan. Originally a literary character, Krpan grew to a status of widespread popularity, even in scientific circles. Milan Trobič, whose fieldwork has been scanning for real-life traces of Krpan for years, this time centres on the Krpan Syndrome, and on Martin Krpan as the “role model” of all those who used to, or still do, operate along the ever-slippery boundary between the legal and the legitimate. That is why –beyond stereotypes of the boorish and grovelling nature of the Slovenians– the author’s contemplations on Krpan are highly current. Even regarding his mythical strength: in the Slovenian strongman competitions, years appear to have shown that “the contest requires not only dedication to muscle and brawn, but also some skill and sen-sible thinking.”

The most regionally limited hero included is Štefan Kofčar of Bohinj. Based on living and recorded oral tradition and literarisations, Marija Cvetek establishes he was at the same time a jester, a maverick and a hero: strong in body and character, open-minded, brave, mar-ginalized due to his disloyalty to the authorities, cunning and witty.

A close treatment shows how he became, was and remained a hero in Bohinj where his biographical data is preserved in popular awareness, weaving in over a century a “pattern of imaginary scenarios over a factual background”; reaffirming belief that the imagined filling out the blanks often appears, with the passing of time, more convincing than the historical. A nod to the realization that folklore trumps over history.

The fact brute strength is the most frequent attribute of the Slovenian folk hero is pondered on by Saša Babič. Strength – be it physical or psychological – “can be real or imagined on the part of the observer”, but at any rate a “[h]eroic weakling [...] is unthinkable”. She examines the manifestations of strength on the cases of Peter Klepec, Martin Krpan and King Matjaž, finding that: “They used their physical might to overcome the foreigner or ‘other’, whereas psychological strength is by all three utilized in their defiance against authority.”

That the people identify closely with subjects connected to their survival in the immediate surroundings is further supported by a treatment of folk hero portrayals on beehive panels. Bojana Rogelj Škafar establishes these traditional artistic representations most frequently feature patron saints, foremost among them Saint Mary in her numerous iconographic variants. She proposes that the saints “held an extraordinary position in the symbolic imaginarium of the majority population. They were the symbols of the rustic man’s beliefs, committed to the significance of the religious world encompassing the profane, and the power of saints to assist those in need in their daily troubles.”

The Slovenian holiday calendar is in December balanced out by the “three good men”, heroes in good standing in the eyes of today’s children – Saint Nicholas, Santa Claus, and Grandpa Frost. The emergence and popularization of Grandpa Frost following the Second World War is examined by Janez Bogataj, who establishes that the post-war ideology successfully implemented him as a supposed replacement for the “clerical” St. Nicholas, but failed to erase the latter from the people’s December celebrations. Tradition simply resists administrative measures.

The final chapter is dedicated to particular heroes – the alpine climbers. Jernej Habjan shows how the alpine climber is the quintessential folk hero, boldly transgressing forbidden boundaries: “Just like the encounter with the dragon symbolizes the hardships on the road to inner understanding, or the metaphysical battle between good and evil – similarly does the secular conquest of the mountain embody the heroic deed of overcoming life’s greatest challenges”. Hence, the hero-alpine climber ascends into folklore, spreading among popular consciousness.” He is the hero of climbing literature, which is “folklore in its wide adoption by the public without the assistance of the education

apparatus". Life itself weaves stories of heroics, encouraging new alpine climbers and with that, new heroes. These aren't typical national heroes but rather "heroes of the common man, and, as such, potentially international; the alpine climbing community is a community of the everyman, in spirit more trans-national than national."

As a final note, the matter at hand is certainly not exhausted with the heroes appearing in these writings. They may be read as a contribution to the broader rethinking of the processes of tradition, which always appear in dialectic and dialogical relation with modernity and the contemporary age, on the relation between folklore and history, on the various histories written into the interpretations of the heroes, on knowledge of the nationalization of history and the people's lore, on cultural heritage, and, with all that, on the interplay between culture and the social fabric, between the individual and the community. After all, folklore as the compound of *folk* and *lore* implies a semantic cluster addressing the relationships between bodies of "knowledge" and groups of individuals; or between what we name folklore and its contexts: the environments where it unravels or materializes in manifold ways.

AVTORICE IN AVTORJI

Doc. dr. SAŠA BABIČ, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, sasa.babic@zrc-sazu.si

Prof. dr. JANEZ BOGATAJ, upokojeni zaslužni profesor Univerze v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana, janez.bogataj@telemach.net

MARIJA CVETEK, profesorica slovenskega jezika in primerjalne književnosti, etnologinja, upokojena bibliotekarka, publicistka, marija.cvetek1@gmail.com

Prof. dr. BOŽIDAR JEZERNIK, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff-uni.lj

Izr. prof. dr. MARJETKA GOLEŽ KAUCIČ, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Marjetka.Golez-Kaucic@zrc-sazu.si

Doc. dr. JERNEJ HABJAN, znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, jhabjan@zrc-sazu.si

Dr. MONIKA KROPEJ TELBAN, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, monika@zrc-sazu.si

Dr. ANJA MORIC, raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, anja.moric@ff.uni-lj.si / ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

Dr. ANA PERINIĆ LEWIS, višja znanstvena sodelavka, Institut za antropologiju, Zagreb, Ulica Ljudevita Gaja 32/2, 10000 Zagreb, Hrvaška, aperinic@inantro.hr

Dr. BOJANA ROGELJ ŠKAFAR, muzejska svetnica, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana, bojana.rogelj-skafar@etno-muzej.si

Dr. INGRID SLAVEC GRADIŠNIK, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, ingrid.slavec-gradisnik@zrc-sazu.si

Dr. MILAN TROBIČ, novinar, Radio Slovenija, Tavčarjeva 17, 1000 Ljubljana, milan.trobic@rtvslo.si

ZUPANIČEVA KNJIŽNICA

- 1 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 3.* Edited by Zmago Šmitek and Rajko Muršič. Ljubljana 1999.
- 2 *Urban Symbolism and Rituals.* Edited by Božidar Jezernik. Ljubljana 1999.
- 3 *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-Communist Countries.* Edited by Rajko Muršič and Borut Brumen. Ljubljana 1999.
- 4 *Kolesar s Filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka.* Uredil uredniški odbor. Ljubljana 2000.
- 5 *Zemljevidi časa/Maps of Time. Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.* Uredila/edited by Zmago Šmitek in/and Borut Brumen. Ljubljana 2001.
- 6 Mirjam Mencej, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji.* Ljubljana 2001.
- 7 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 4.* Edited by Bojan Baskar and Irena Weber. Ljubljana 2002.
- 8 *Besede terorja. Medijska podoba terorizma in nasilja.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2002.
- 9 Vladimir N. Toporov, *Predzgodovina književnosti pri Slovanih. Poskus rekonstrukcije.* Ljubljana 2002.
- 10 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 5.* Edited by Rajko Muršič and Irena Weber. Ljubljana 2003.
- 11 Mateja Habinc, *Ne le rožmarin za spomin. O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju.* Ljubljana 2004.
- 12 *Dediščina v očeh znanosti.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 13 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 6.* Edited by Boštjan Kravanja and Matej Vranješ. Ljubljana 2005.
- 14 *Dediščina v rokah stroke.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 15 *Post-Yugoslav Lifeworlds Between Tradition and Modernity.* Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana 2005.
- 15/1 *Post-Yugoslav Lifeworlds.* 2nd Edition. Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana in Skopje 2008.
- 16 *Ethnography of Protected Areas.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2006.
- 17 *»Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. Narativne podobe Ciganov/Romov.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2006.
- 18 Mirjam Mencej, *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja.* Ljubljana 2006.
- 19 Jaka Repič, *»Po sledovih korenin«. Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo.* Ljubljana 2006.
- 20 *Europe and its Other. Notes on the Balkans.* Edited by Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović. Ljubljana 2007.
- 21 *Places of Encounter. In memoriam Borut Brumen.* Edited by Rajko Muršič and Jaka Repič. Ljubljana 2007.

- 22 Špela Kalčič, »Nisem jaz Barbika«. *Oblačilne prakse, islam in identitetni procesi med Bošnjaki v Sloveniji*. Ljubljana 2007.
- 23 Boštjan Kravanja, *Sveti svet. Topografija religioznega prostora na primeru Breginjskega kota*. Ljubljana 2007.
- 24 Uršula Lipovec Čebren, *Kročere zdravja in bolezní. Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana 2008.
- 25 *Space and Time in Europe. East and West, Past and Present*. Edited by Mirjam Mencej. Ljubljana 2008.
- 26 *Prostori soočanja in srečevanja. Spominski zbornik za Boruta Brumna*. Uredila Rajko Muršič in Katja Hrobat. Ljubljana 2008.
- 27 Jože Hudales, *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana in Velenje 2008.
- 28 *MESS and RAMSES II. Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 7*. Edited by Jaka Repič, Alenka Bartulović and Katarina Sajovec Altshul. Ljubljana 2008.
- 29 Miha Kozorog, *Antropologija turistične destinacije v nastajanju. Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana 2009.
- 30 Peter Simonič, *Kaj si bo narod mislil? Ritual slovenske državnosti*. Ljubljana 2009.
- 31 *Kulturna dediščina in identiteta*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 32 *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor. Spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*. Uredila Rajko Muršič in Mihaela Hudelja. Ljubljana 2009.
- 33 *Med prezentacijo in manipulacijo*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 34 Nataša Visočnik, *Hiša kot prostor identitet. Oblikovanje identitet skozi percepcije prostora in telesa v bivalnem okolju na Japonskem*. Ljubljana 2011.
- 35 Alenka Bartulović, »Nismo vaši!« *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana 2013.
- 36 *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Uredila Jaka Repič in Jože Hudales. Ljubljana 2012.
- 37 *Politika praznovanja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 38 *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 39 *Praznična večglasja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredila Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2014.
- 40 Simona Klaus, *Pa vse, kar sem hotu, so ble dobre vile. Folklor v oglasih med letoma 1980 in 2011 v Sloveniji*. Ljubljana 2014.
- 41 »Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« – *Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec* Uredila Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana 2016.
- 42 Ambrož Kvartič, *Pa se je to res zgodilo? Sodobne povedke v Sloveniji*. Ljubljana 2016.
- 43 *Sounds of Attraction. Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music*. Edited by Miha Kozorog and Rajko Muršič. Ljubljana 2017.
- 44 *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change: COMCOL Annual Conference, Celje 2014*. Edited by Jože Hudales and Tanja Roženberger. Ljubljana 2017.

- 45** *Države praznujejo. Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije.* Uredila Božidar Jezernik in Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2017.
- 46** Helena Konda, *Grafiti v Ljubljani. Zgodovina, grafitarji, mesto.* Ljubljana 2017.
- 47** *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2019.

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in
univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=302266880

ISBN 978-961-06-0262-0

E-knjiga

COBISS.SI-ID= 302283776

ISBN 978-961-06-0263-7 (pdf)